

В. А. Зразікава
А. В. Губкіна

Беларуская
МОВА.

Эканамічная
ЛЕКСІКА

Издательство Гревцова

В. А. Зразікава
А. В. Губкіна

Беларуская МОВА. Эканамічная ЛЕКСІКА

*Дапушчана Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь
у якасці вучэбнага дапаможніка
для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў
па эканамічных спецыяльнасцях*

2-е выданне, дапоўненае і перапрацаванае

Мінск

«Издательство Гревцова»

2010

УДК 811.161.3'373.46:33(075.8)

ББК 84(4Бел)-3я73

3-89

Рэцэнзенты:

прафесар кафедры беларускай мовы Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Францыска Скарыны, доктар філалагічных навук, прафесар *В.А. Ляшчынская*; дацэнт кафедры сучаснай беларускай мовы Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Я. Купалы, кандыдат філалагічных навук *В.В. Марызэўская*

Зразікава, В. А.

3-89 Беларуская мова. Эканамічная лексіка : вучэб. дапам. / В. А. Зразікава, А. В. Губкіна. – 2-е выд., дап. і перапрац. – Мінск : Изд-во Гревцова, 2010. – 216 с.
ISBN 978-985-6826-91-0.

У вучэбным дапаможніку змешчаны тэарэтычны матэрыял па ўсіх раздзелах курса «Беларуская мова: прафесійная лексіка». Для засваення і замацавання тэарэтычнага матэрыялу, павышэння культуры маўлення прапануецца вялікая колькасць заданняў і практыкаванняў, якія маюць выразную прафесійную (эканамічную) накіраванасць. Матэрыялы дапаможніка адаптаваны да новай рэдакцыі правілаў, уведзеных у дзеянне Законам Рэспублікі Беларусь «Аб Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (2008), якія ўступаць у сілу з 1 верасня 2010 г.

Вучэбны дапаможнік утрымлівае шэраг спецыяльных тэкстаў для перакладу, «Кароткі руска-беларускі слоўнік тэрмінаў» і «Кароткі тлумачальны слоўнік тэрмінаў».

Адрасуецца студэнтам эканамічных спецыяльнасцей ВНУ, выкладчыкам і ўсім, хто цікавіцца пытаннямі беларускай мовы.

УДК 811.161.3'373.46:33(075.8)

ББК 84(4Бел)-3я73

ISBN 978-985-6826-91-0

© Губкіна А. В., Зразікава В. А., 2009

© Зразікава В. А., Губкіна А. В., 2010, са зменамі

© Афармленне. ТАА «Издательство Гревцова», 2010

ЗМЕСТ

Уводзіны	5
Тэма 1. ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНАСЦЬ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ	8
1.1. Мова як грамадская з'ява. Функцыі мовы	8
1.2. Мова і маўленне. Тыпы маўлення	10
1.3. Беларуская мова ў прасторы і часе	11
1.4. Формы беларускай нацыянальнай мовы	17
1.5. Паняцце білінгвізму. Моўная інтэрферэнцыя	19
1.6. Фанетычна-арфаэпічныя асаблівасці беларускай мовы	21
1.6.1. Асноўныя правілы вымаўлення галосных гукаў	22
1.6.2. Асноўныя правілы вымаўлення зычных і іх спалучэнняў	23
1.7. Спецыфіка націску ў беларускіх словах	25
<i>Пытанні для самакантролю</i>	<i>27</i>
<i>Практычныя заданні</i>	<i>27</i>
Тэма 2. БЕЛАРУСКІ ПРАВАПІС: ТРАДЫЦЫІ, ПЕРАЕМНАСЦЬ І ПЕРСПЕКТЫВЫ	40
2.1. Прынцыпы беларускага правапісу	40
2.2. Станаўленне і развіццё арфаграфічнай нормы	41
2.3. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі (2008)	43
<i>Пытанні для самакантролю</i>	<i>56</i>
<i>Практычныя заданні</i>	<i>56</i>
Тэма 3. ЛЕКСІЧНЫ СКЛАД БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ	64
3.1. Паняцці «лексіка», «лексікалогія»	64
3.2. Лексікаграфія	65
3.3. Слова як асноўная адзінка мовы. Лексічнае значэнне слова	67
3.4. Адназначныя і мнагазначныя словы. Прамое і пераноснае значэнне слоў	67
3.5. Сінонімы, паронімы, антонімы	68
3.6. Слоўнікавы склад мовы	69
3.6.1. Дыферэнцыяцыя лексікі паводле сферы выкарыстання	71
3.6.2. Дыферэнцыяцыя лексікі паводле актыўнасці выкарыстання	72
3.6.3. Стылістычнае размежаванне лексікі	74
3.7. Асноўныя тэндэнцыі ў развіцці лексічнага складу сучаснай беларускай літаратурнай мовы	77
<i>Пытанні для самакантролю</i>	<i>78</i>
<i>Практычныя заданні</i>	<i>78</i>

Тэма 4. СПЕЦЫЯЛЬНАЯ ЛЕКСІКА. ТЭРМІНАЛОГІЯ	88
4.1. Спецыяльная лексіка. Паняцце тэрміна. Суадносіны тэрмінаў з наменклатурнымі назвамі і прафесіяналізмамі	88
4.2. Тэрміны-сінонімы, тэрміны-антонімы. Міжнавуковыя аманімічныя тэрміны	92
4.3. Структура, паходжанне тэрмінаў	93
4.4. Спосабы словаўтварэння тэрмінаў	94
4.5. З гісторыі беларускай тэрміналогіі	95
4.6. Тэрміналагічныя слоўнікі	97
<i>Пытанні для самакантролю</i>	97
<i>Практычныя заданні</i>	98
Тэма 5. СТЫЛІСТЫКА І КУЛЬТУРА ПРАФЕСІЙНАГА МАЎЛЕННЯ	122
5.1. Паняцце стылю і стылістыкі маўлення	122
5.2. Агульная характарыстыка навуковага стылю	125
5.3. Кампазіцыйна-структурная арганізацыя навуковага тэксту. Навуковыя жанры	126
5.4. Афіцыйна-справавы стыль і яго асаблівасці	128
5.5. Дакумент. Групы афіцыйна-справовай дакументацыі	133
5.6. Культура прафесійнага маўлення і яе кампаненты	134
5.6.1. Правільнасць маўлення	135
5.6.2. Дакладнасць маўлення	140
5.6.3. Лагічнасць маўлення	141
5.6.4. Дарэчнасць маўлення	143
5.6.5. Выразнасць, чысціня і багацце маўлення	144
<i>Пытанні для самакантролю</i>	145
<i>Практычныя заданні</i>	145
Тэма 6. ПЕРАКЛАД ЯК ВІД РАБОТЫ З ТЭКСТАМ	166
6.1. Асноўныя адзінкі перакладу	166
6.2. Асаблівасці перакладу з рускай мовы на беларускую	168
6.3. Спосабы перадачы дзеяспрыметнікаў у беларускай мове	172
<i>Пытанні для самакантролю</i>	173
<i>Практычныя заданні</i>	173
Дадатак 1. СПЕЦЫЯЛЬНЫЯ ТЭКСТЫ ДЛЯ ПЕРАКЛАДУ	180
Дадатак 2. КАРОТКІ РУСКА-БЕЛАРУСКІ СЛОЎНІК ТЭРМІНАЎ	193
Дадатак 3. КАРОТКІ ТЛУМАЧАЛЬНЫ СЛОЎНІК ТЭРМІНАЎ ...	201
Літаратура	212

УВОДЗІНЫ

*Прывячаецца светлай памяці
Ніны Уладзімірайны Жукавай*

Падрыхтоўка кваліфікаваных спецыялістаў розных галін навукі, тэхнікі, вытворчасці прадугледжвае не толькі забеспячэнне навучэнцаў трывалымі прафесійнымі ведамі, умениямі і навыкамі, але і фарміраванне іх маўленчай кампетэнцыі. Паколькі мова і мысленне чалавека знаходзяцца ў непарыўнай сувязі, то ад узроўню моўнай адукацыі залежыць і якасць прафесійнай падрыхтоўкі спецыялістаў розных сфер дзейнасці. Фарміраванне камунікатыўна развітой асобы, здольнай наладжваць кантакты на нацыянальнай мове, арыентавацца ў тэарэтычных і практычных праблемах функцыянавання беларускай спецыяльнай лексікі, – адна з прыярытэтных задач вышэйшай адукацыі ў нашай краіне.

Сучасная моўная сітуацыя ў Рэспубліцы Беларусь характарызуецца дамінаваннем рускай мовы, яе пераважным выкарыстаннем у розных сферах грамадскага жыцця. Уплыў рускай мовы на беларускае маўленне дасягае значных маштабаў. У такой няпростай сітуацыі выключна важнае значэнне надаецца курсу «Беларуская мова: прафесійная лексіка», які прызначаны забяспечыць студэнтаў на першай ступені вышэйшай адукацыі якаснымі ведамі і ўменнямі выкарыстання моўных сродкаў у прафесійнай дзейнасці.

Вучэбны дапаможнік «Беларуская мова. Эканамічная лексіка» прызначаны для практычных заняткаў па курсе «Беларуская мова: прафесійная лексіка». Ён падрыхтаваны ў адпаведнасці з тыпавой вучэбнай праграмай «Беларуская мова (прафесійная лексіка)» (Мінск, 2008) для студэнтаў эканамічных спецыяльнасцей: «бухгалтарскі ўлік, аналіз і аўдыт», «бізнес-адміністраванне», «сусветная эканоміка», «фінансы і крэдыт», «эканоміка і кіраванне на прадпрыемстве», «дзяржаўнае кіраванне», «менеджмент», «менеджмент у сацыяльнай сферы», «фінансавы менеджмент», «рэклама», «статыстыка», «маркетынг» і інш. Прапанаваны ў ім тэарэтычны і практычны матэрыял павінен дапамагчы не толькі паглыбіць веды студэнтаў, але і выпрацаваць адпаведныя ўменні і навыкі самастойнага аналізу разнастайных моўных з'яў.

У дапаможніку прыводзіцца матэрыял для практычных заняткаў па такіх раздзелах беларускага мовазнаўства, як фанетыка, арфаграфія (раздзел распрацаваны з улікам зменаў, унесеных Законам Рэспублікі Беларусь ад 23 ліпеня 2008 г. «Аб Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі»), марфалогія, лексікалогія і інш. Пры гэтым асноўная ўвага надаецца сістэматызацыі ведаў аб спецыяльнай лексіцы (асаблівасцях вымаўлення, напісання, словаўтварэння, ужывання яе адзінак), прыёмах тэрміналагізацыі і тэрмінатворчасці, выпрацоўцы ўменняў адэкватна і мэтазгодна выкарыстоўваць моўныя сродкі ў залежнасці ад камунікатыўнай задачы выказвання, зместу і сітуацыі маўлення. Ва ўмовах білінгвізму значнае месца пры вывучэнні нацыянальнай тэрмінасістэмы адводзіцца пытанню супастаўлення і выяўлення адрозненняў беларускай і рускай моў на розных узроўнях (арфаэпічным, акцэнталагічным, арфаграфічным, марфалагічным, словаўтваральным, лексічным, сінтаксічным).

Асноўная мэта дапаможніка – замацаваць і ўдасканаліць веды па беларускай літаратурнай мове ў яе вуснай і пісьмовай формах праз засваенне тэрміналагічнай лексікі па абранай спецыяльнасці, праз узбагачэнне слоўнікавага запasu будучых спецыялістаў і павышэнне культуры іх прафесійнага маўлення, а таксама выпрацаваць у студэнтаў і ўдасканаліць навыкі і ўменні а) прафесійнага маўлення ў розных сітуацыях зносі; б) эфектыўнага карыстання сродкамі беларускай мовы ў навуковай і практычнай дзейнасці; в) успрымання, узаўлення і інтэрпрэтацыі навуковых і спецыяльных тэкстаў; г) якаснага і дакладнага перакладу спецыяльных тэкстаў з рускай мовы на беларускую і наадварот. Таму адным з асноўных відаў практычных заданняў з’яўляецца пераклад з засяроджваннем увагі на адметных рысах беларускай мовы на розных узроўнях, а таксама заданні, прызначаныя прадухіліць шматлікія памылкі, магчымыя ва ўмовах білінгвізму. Некаторыя заданні скіраваны на актуалізацыю наяўных ведаў студэнтаў. Матэрыялы шматлікіх практыкаванняў маюць прафесійную накіраванасць: яны абав’язваюцца на разнастайныя паводле сваёй стылёвай прыналежнасці тэксты. Акрамя гэтага, у дапаможніку падаюцца заданні творчага характару, арыентаваныя на развіццё вуснага і пісьмовага маўлення навучэнцаў. Адны з іх могуць быць выкананы непасрэдна на практычных занятках, другія – падчас пазааўдыторнай работы студэнтаў.

У якасці фактычнага матэрыялу для практычных заданняў побач з сучаснымі тэкстамі па спецыяльнасці на беларускай і рускай мовах прыводзяцца і прыклады твораў больш ранняга перыяду развіцця беларускага пісьменства (літаратурныя помнікі XI, XIV стст.); спецыяльныя тэксты з навуковай спадчыны 20-х гадоў XX ст.; разва-

жанні даследчыкаў па актуальных для беларускамоўнай тэрміналагічнай практыкі праблемах. Пасля кожнай тэмы змешчаны пытанні для самакантролю.

Дапаможнік утрымлівае тры дадаткі. У першым з іх прыводзіцца шэраг спецыяльных рускамоўных тэкстаў для перакладу, у другім – «Кароткі руска-беларускі слоўнік тэрмінаў», у трэцім – «Кароткі глумачальны слоўнік тэрмінаў».

У другім выданні, дапоўненым і перапрацаваным, асобна разгледжана тэма «Пераклад як від работы з тэкстам», у якой актуалізуецца ўвага на асаблівасцях і ў той жа час, як паказвае практыка, цяжкасцях перакладу на беларускую мову адпаведных рускамоўных адзінак.

Акрамя гэтага, амаль ва ўсіх раздзелах дапаможніка пашыраны тэарэтычны матэрыял і абноўлена практычная частка. А раздзел «Беларускі правапіс: традыцыі, пераемнасць і перспектывы» прызначаны дапамагчы авалоданню арфаграфічнымі правіламі, кадыфікаванымі ў новай рэдакцыі «Правілаў беларускай арфаграфіі і пунктуацыі», паколькі дакладнае веданне нормаў пісьма складае неад’емны элемент не толькі моўнай, але і агульнай культуры чалавека.

Аўтары шчыра спадзяюцца, што змешчаныя ў вучэбным дапаможніку матэрыялы і практыкаванні будуць садзейнічаць павышэнню культуры прафесійнага маўлення і нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы.

ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНАСЦЬ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

1.1. Мова як грамадская з'ява. Функцыі мовы

Мова – найважнейшы сродак зносін паміж людзьмі. Яна ўзнікае ў грамадстве і для патрэб грамадства. Грамадскі характар мовы рэалізаваны ў яе сацыяльнай ролі. Уключэнне чалавека ў грамадства, грамадскія стасункі – усё гэта становіцца магчымым праз мову. У той жа час і вылучэнне чалавека як вышэйшага віду жывых істот непарыўна звязана з мовай і залежыць ад яе. Мова маці, сям'і, першаснага асяроддзя ўвасабляе другую сігнальную сістэму і дае магчымасць дзіцяці далучыцца да роду чалавечага, стаць асобай. Сацыяльная прырода чалавека выяўлена ў мове, дзякуючы якой ён далучаецца да пэўнага калектыву людзей, народнасці, нацыі, фарміруецца як асоба. З мовай у значнай ступені звязана інтэлектуальнае развіццё асобы. Іншымі словамі, **чалавечая мова** ператварае біялагічную істоту чалавека ў сацыяльную.

Слова «мова» ўжываецца не толькі для абазначэння асноўнага сродку чалавечых зносін, але і для абазначэння сродку зносін пэўнай этнічнай групы (беларуская мова, французская мова і г.д.). Канкрэтныя этнічныя мовы – формы існавання агульначалавечай мовы. **Нацыянальная мова** складваецца ў перыяд ператварэння народнасці ў нацыю, паколькі нацыя як гістарычная супольнасць, акрамя агульнасці тэрыторыі, эканамічнага жыцця і асаблівасцей псіхічнага складу, характарызуецца найперш агульнасцю мовы. Нацыянальная мова кансалідуе людзей у нацыю, з'яўляецца сродкам вусных і пісьмовых зносін нацыі. Авалоданне нацыянальнай мовай забяспечвае сацыялізацыю асобы, фарміруе нацыянальную самасвядомасць. Праз авалоданне нацыянальнай (роднай) мовай чалавек далучаецца да сацыяльных, інтэлектуальных, маральна-этычных, мастацкіх каштоўнасцей свайго народа, а значыць, і грамадска-гістарычнага вопыту ўсяго чалавецтва.

Звычайна кожная нацыя атаясамліваецца з адной нацыянальнай мовай (беларусы – з беларускай, палякі – з польскай). Але ў сучасным свеце ёсць мовы, якія з'яўляюцца сродкам зносін некалькіх нацый адначасова. Напрыклад, партугальская мова ў Партугаліі (пар-

тугальцы) і Бразіліі (бразільцы), іспанская мова ў Іспаніі (іспанцы) і краінах Цэнтральнай і Лацінскай Амерыкі (аргенцінцы, венесуэльцы, перуанцы, чылійцы, кубінцы і інш.). Магчымыя і адваротныя сітуацыі, калі адна нацыя карыстаецца некалькімі мовамі. Напрыклад, зараз насельніцтва нашай краіны карыстаецца беларускай і рускай мовамі, у Бельгіі гавораць на французскай і фламандскай мовах.

Акрамя стасункаў унутры нацыі, чалавецтва мае патрэбу і неабходнасць у кантактаванні з іншымі этнічнымі калектывамі. Такім чынам, існуе патрэба і ў **мове міжнацыянальных зносін і замежных мовах**, паколькі мовы народаў свету з'яўляюцца скарбніцай ведаў і вопыту чалавецтва. Роля міжнацыянальных і міжмоўных кантактаў узрастае і набывае з цягам часу ўсё большую актуальнасць.

Акрамя названых значэнняў, слова «мова» ўжываецца і для абазначэння індывідуальных асаблівасцей асобнага чалавека – індывіда. Нярэдка творчыя асобы здольныя адлюстроўваць у сваёй мове не толькі агульначалавечыя моўныя заканамернасці і заканамернасці нацыянальнай мовы, але і ўласны вопыт, манеру пісьма, маўленчыя здольнасці, характар, светапогляд і г.д. У гэтым сэнсе можна гаварыць, напрыклад, пра «мову Янкі Купалы», «мову Пушкіна».

Сукупнасць дапаможных сродкаў зносін таксама называюць «мовай». У паўсядзённым жыцці мы карыстаемся мовай жэстаў, мовай мімікі, мовай рухаў.

Мовамі можна лічыць і розныя сістэмы знакаў. У сувязі з гэтым можна гаварыць пра існаванне, напрыклад, мовы знакаў дарожнага руху, мовы ЭВМ, мовы матэматычных, фізічных, хімічных формул.

Многія віды мастацтва – жывапіс, музыка, кіно – таксама валодаюць мовай, праз якую далучаюць асобу да духоўнага і культурнага жыцця, садзейнічаюць яе маральнай і мастацкай эвалюцыі.

З улікам дыферэнцыяцыі ролі і сітуацыйнага значэння можна вылучыць наступныя **функцыі мовы**:

- **Камунікатыўная** – функцыя стасункаў паміж людзьмі, якая выяўляе сацыяльны характар мовы (вядучая, асноўная функцыя).

- **Намінатыўная** – праяўляецца ў тым, што з'явы рэчаіснасці, прадметы становяцца здабыткам чалавечай мовы таму, што набываюць найменні (назвы).

- **Пазнавальная** (кагнітыўная) – дзякуючы ёй чалавек далучаецца да набывання сусветнай культуры і навукі праз веды, назапашаныя і абагульненыя з дапамогай мовы; адначасова мова з'яўляецца і інструментам пазнання.

- **Экспрэсіўная** – мова з'яўляецца адным з галоўных спосабаў выражэння думак і пачуццяў чалавека. Праз мову перадаецца не толькі

інфармацыя, але і настрой, пачуцці, светапогляд чалавека, стаўленне да прадмета гутаркі і суразмоўцы.

• **Мастацкая** (эстэтычная) – увасоблена ў мастацкай прозе, пэзіі, сцэнічным маўленні. Прыгажосць мовы магчымая галоўным чынам дзякуючы вобразнасці і выкарыстанню розных выяўленчых сродкаў.

• **Акумулятыўная** – дапамагае захаваць і перадаць у спадчыну наступным пакаленням багатыя культурныя традыцыі.

• **Рэгулятыўная (фактычная)** – функцыя наладжвання кантактаў, рэгулявання адносін паміж людзьмі ў працэсе зносін.

• **Этнічная** – усведамленне свайго этнічнага «я» ў сусветнай супольнасці людзей.

Розныя **функцыі мовы** рэалізуюцца звычайна не паасобку, а ў адзінстве.

1.2. Мова і маўленне. Тыпы маўлення

Мова і маўленне – паняцці вельмі блізкія, узаемазвязаныя, і таму на першы погляд здаюцца тоеснымі. Аднак глыбокае разуменне пытання дае магчымасць выявіць істотную розніцу паміж гэтымі катэгорыямі. Пад **мовай** прынята разумець сукупнасць і сістэму сродкаў зносін, іншымі словамі, гэта знакавы механізм. **Маўленне** ж – гэта своеасаблівая форма прымянення і рэалізацыі моўных сродкаў. Інакш кажучы, маўленне – функцыянаванне мовы. Мова як знакавая сістэма выяўляецца ў працэсе маўленчай дзейнасці. Такім чынам, маўленне – арганізаваны па законах мовы працэс выкарыстання моўных адзінак, прадстаўлены праз разнастайныя акты рэалізацыі камунікатыўных патрэб людзей.

Праз маўленне рэалізуецца камунікатыўная функцыя мовы. Маўленчая камунікацыя прадугледжвае ўменне чалавека хутка зарыентавацца ў любой жыццёвай сітуацыі: адказаць на пытанне, выступіць на сходзе, напісаць ліст і г.д. Па сутнасці, гэта адна з істотных частак сацыяльнай актыўнасці асобы. Удзельнікаў маўленчай камунікацыі называюць камунікантамі. Звычайна маўленчая дзейнасць – двухбаковы працэс, які спалучае гаварэнне і слыхавое яго ўспрыманне (слуханне), а пры пісьмовай камунікацыі – пісьмо і чытанне [51].

Існуе мноства падыходаў да вызначэння тыпаў маўлення, але часцей за ўсё пры іх класіфікацыі ўлічваюць наступныя ўмовы:

- форму камунікацыі: вуснае і пісьмовае маўленне;
- колькасць удзельнікаў камунікацыі: маналагічнае (маўленне аднаго чалавека) і дыялагічнае (маўленне двух чалавек);

- спосаб афармлення думкі: унутранае (без вымаўлення ўслых) і знешняе (у выглядзе выказвання);

- наяўнасць зместавых і кампазіцыйных прыкмет тэксту: апісанне, апавяданне, разважанне.

У **тэстак-апісаннях** характарызуецца з'ява (асоба, прадмет, падзея) праз пералічэнне яе прыкмет, уласцівасцей, асаблівасцей. Адною з галоўных рыс апісання з'яўляецца статычнасць. Складаючы падобны тэкст, неабходна звяртаць увагу на тое, каб раскрыць найбольш істотныя ўласцівасці з'явы. Элементы апісання варта размяшчаць у такой паслядоўнасці, якая паказвае на ступень значнасці прыкмет: у першую чаргу варта спыніцца на тым, што найбольш істотна ў пэўны момант і ў пэўных умовах.

У **тэксце-апавяданні** гаворка пра падзеі грамадскага жыцця, паводзіны людзей, з'явы рэчаіснасці будуюцца ў той паслядоўнасці, у якой усё рэальна адбывалася. Пры стварэнні такога тэксту важна правільна вылучыць асноўныя, значныя факты і дэталі. Паслядоўнасць выкладу павінна падпарадкоўвацца храналагічнаму прынцыпу. Парушаць храналогію можна толькі ў выпадку, калі неабходна падкрэсліць залежнасць і сувязь падзей, аддаленых у часе.

Тэксты-разважанні накіраваны на выяўленне прычынна-выніковых сувязей паміж падзеямі, з'явамі рэчаіснасці. Яны ўтрымліваюць азначэнні, суджэнні, лагічныя высновы, меркаванні, накіраваныя на доказ пэўнага тэзіса. Паслядоўнасць выкладу матэрыялу вызначаецца структурай самога доказу, які можа быць *дэдуктыўным* (думка развіваецца ад агульных суджэнняў да прыватных высноў) і *індуктыўным* (разгортванне думкі ідзе ад асобных прыватных фактаў да абагульнення). Доказы і суджэнні павінны адпавядаць законам логікі.

1.3. Беларуская мова ў прасторы і часе

Сучасная беларуская мова – адна з развітых і багатых моў свету, якая прайшла працяглы і складаны працэс свайго развіцця, непаруйна звязаны з гістарычным лёсам беларускага народа.

У залежнасці ад паходжання і наяўнасці ці адсутнасці агульных рыс усе мовы свету падзяляюцца на роднасныя і няроднасныя. Роднасныя ўтвараюць моўныя сем'і, групы і падгрупы. Існуюць і так званыя *мікрамовы*, што ўзнікаюць фармальна на вельмі абмежаванай тэрыторыі і характарызуюцца рэлігійнай ці палітычнай адасобленасцю ад асноўнай мовы. Напрыклад, русінская – мова невялікага славенскага этнасу некаторых раёнаў Ваяводзіны і Харватыі.

Беларуская мова ўваходзіць у адну з самых вялікіх у свеце моўных сем'яў – *індаеўрапейскую*. Вучоныя налічваюць у ёй каля 16 моўных груп: *германскую* (нямецкая, англійская, шведская, дацкая і інш.); *раманскую* (французская, іспанская, італьянская, партугальская, румынская, малдаўская, «мёртвая» лацінская і інш.), *індыйскую* (хіндзі, урду, бенгалі і інш., а таксама «мёртвая» мова санскрыт), *іранскую* (персідская, таджыцкая, курдская і інш.), *балтыйскую* (літоўская, латышская, а таксама «мёртвыя» пруская і яцвяжская) і інш. Беларуская мова належыць да *славянскай групы* моў індаеўрапейскай сям'і.

На думку гісторыкаў, славяне выдзеліліся з індаеўрапейскага адзінства прыблізна ў пачатку III тысячагоддзя да н.э. Затым доўгі час яны жылі сумесна на адносна невялікай тэрыторыі. Гэта быў агульны перыяд у гісторыі славян – агульнаславянскі. Мову славян гэтага перыяду называюць *праславянскай*, або агульнаславянскай мовай-асновай. Яна і стала родапачынальніцай усіх славянскіх моў.

Аднак у VI ст. н.э. у выніку далейшага рассялення славян на вялікіх тэрыторыях Усходняй Еўропы і Балканскага паўвострава агульнаславянскае моўнае адзінства распалася. Пачалося выдзяленне з праславянскай мовы асобных дыялектаў (славянскіх груп), з якіх пазней і сфарміраваліся славянскія мовы. Ступень блізкасці гэтых дыялектаў была неаднолькавая, што дазваляе і сёння гаварыць пра мовы больш ці менш блізкія. У залежнасці ад асаблівасцей гістарычнага развіцця, географічнага знаходжання на карце свету вылучаюць тры славянскія моўныя групы:

- усходнеславянская (*беларуская*, руская і ўкраінская мовы).

Гэта падгрупа самая малая па колькасці моў, але самая вялікая па колькасці насельніцтва, якое на іх гаворыць (звыш 180 млн чалавек). Сучасныя ўсходнеславянскія мовы функцыянуюць у пісьмовай і вуснай формах, паміж імі існуе цесная сувязь. На кожнай з іх ствараецца разнастайная па змесце і характары мастацкая, грамадска-палітычная, навуковая, публіцыстычная літаратура. Беларускую мову лічаць роднай каля 80% карэннага насельніцтва нашай рэспублікі. Акрамя гэтага, ёю таксама карыстаюцца больш за 1 млн беларусаў, якія жывуць у розных краінах свету;

- заходнеславянская (польская, чэшская, славацкая, сербалужыцкая, «мёртвая» палабская мовы);
- паўднёvasлавянская (балгарская, македонская, славенская, сербская, харвацкая, «мёртвая» стараславянская мовы).

Усе славяне карыстаюцца двума тыпамі пісьма (кірылічным і лацінскім). Найбольш распаўсюджаны – кірылічны алфавіт (Беларусь, Украіна, Расія, Сербія і Чарнагорыя, Македонія, Балгарыя, часткова

Боснія і Герцагавіна). У іншых славянскіх краінах – Польшчы, Чэхіі, Харватыі, Славеніі – выкарыстоўваюць лацінскі алфавіт.

Славяне, на думку вучоных, прыйшлі на Беларусь хутчэй за ўсё з захаду (басейн рэк Віслы і Одэра) і, магчыма, з паўднёвага захаду – з берагоў сярэдняга і ніжняга Дуная. Вылучаецца некалькі этапў засялення славянамі беларускіх земляў, якія да гэтага ўжо былі часткова асвоены балцкімі і угра-фінскімі плямёнамі. Археалагі лічачь, што апошняя хваля масавай славянскай міграцыі на Беларусь прыпадае на VI ст. н.э. Тут аселі пераважна плямёны крывічоў, палачан (заснавалі Полацкае, Смаленскае, Пскоўскае княствы), дрыгавічоў (іх палітычным цэнтрам стала Тураўскае княства) і радзімічаў (тэрыторыя каля ракі Сож). З VI–VII стст. пачынаецца доўгі шлях кансалідацыі гэтых славянскіх плямёнаў, а таксама балтаў і угра-фінаў, якія жылі тут раней і з цягам часу былі асіміляваныя славянамі.

У канцы X ст. (988 г.) усходнія славяне прынялі хрысціянства, разам з якім на іх землі прыйшло пісьменства (на стараславянскай, ці царкоўнаславянскай, мове). З часоў узнікнення пісьменства і першых літаратурна-пісьмовых твораў ва ўсходніх славян і пачынаецца разгляд гісторыі беларускай літаратурнай мовы (як і рускай і ўкраінскай), у развіцці якой можна вылучыць наступныя этапы:

1. Агульнаўсходнеславянская мова (XI–XIII стст.)

Значная колькасць пісьмовых помнікаў, створаных на Беларусі ў гэты перыяд, напісана на царкоўнаславянскай (стараславянскай у яе ўсходнім варыянце) мове. Гэта пераважна творы богаслужбовай літаратуры (евангеллі, псалтыры і інш.). З арыгінальных рэлігійных твораў старажытнай эпохі дайшлі да нас творы Кірылы Тураўскага (казанні, павучанні, малітвы), пісьменнікаў-асветнікаў Клімента Смаляціча і Аўраама Смаленскага. У XII ст. вялікую асветніцкую дзейнасць праводзіла Ефрасіння Полацкая.

З тых часоў вядома таксама і такія помнікі пісьменства, як «Слова пра паход Ігаравы», «Аповесць мінулых гадоў», «Руская праўда» (слова *праўда* мела значэнне ‘закон’), шматлікія гандлёвыя дагаворы, надпісы на прадметах матэрыяльнай культуры, разнастайныя граматы, знойдзеныя ў Віцебску, Смаленску, Мсціславе. Гэтыя помнікі шырока адлюстравалі асаблівасці жывой народнай гаворкі.

2. Старабеларуская мова (XIV–XVIII стст.)

У складзе Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) у XIV–XVI стст. сфарміравалася беларуская народнасць і яе мова, якую вучоныя называюць «старабеларускай» («старажытнай беларускай»). У той час яна мела назву «простая», «руская» і фарміравалася на аснове пісьмовай спадчыны старажытнай усходнеславянскай мовы і жы-

вых гаворак (мясцовых дыялектаў) былых плямёнаў (дрыгавічоў, крывічоў, радзімічаў). Ужо ў XIV ст. старабеларуская мова набыла ўсе асноўныя рысы, характэрныя і для сучаснай беларускай мовы.

У Вялікім Княстве Літоўскім старабеларуская мова выконвала функцы дзяржаўнай, ужывалася ва ўсіх сферах грамадскага жыцця і была сродкам наддыялектных пісьмовых зносін на ўсёй тэрыторыі. На ёй упершыню ў гісторыі ўсходніх славян на пачатку XVI ст. з'явіліся друкаваныя кнігі («Псалтыр» Ф. Скарыны – 1517 г., «Катэхізіс» С. Буднага – 1562 г., «Евангелле» В.Цяпінскага – 1580 г.); пісаліся мастацкія творы («Александрыя», «Аповесць пра Трышчана», «Аповесць аб Троі» і іншыя перакладныя свецкія творы), арыгінальная мастацкая літаратура («Ліст да Абуховіча», «Прамова Івана Мялешкі»), летапісы і хронікі (Беларуска-літоўскі летапіс 1446 г., «Хроніка Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага», «Летапісец вялікіх князёў літоўскіх», «Баркалабаўская хроніка», «Хроніка Быхаўца» і інш.), рэлігійныя тэксты («Пакуты Хрыста», «Жыццё Аляксея, чалавека божага»), вучэбныя кнігі («Граматыка» Л. Зізанія, «Граматыка» М.Сматрыцкага), слоўнікі Л. Зізанія і П. Бярынды; ствараліся дакументы дзяржаўнага значэння. Гэта была мова законаў, суда, канцылярый. Лепшыя моўныя здабыткі канцылярска-юрыдычнага пісьменства адлюстраваны ў Метрыцы Вялікага Княства Літоўскага («Літоўская метрыка» – вялікі архіў дзяржаўных актаў, каля 600 кніг) і Статуце Вялікага Княства Літоўскага, які меў тры рэдакцыі – 1529, 1566, 1588 гг.

Пісьменства на Беларусі было на высокім узроўні і яшчэ больш інтэнсіўна пачало развівацца з узнікненнем кнігадрукавання.

У гэты час жылі і працавалі такія вядомыя асветнікі, як Ф. Скарына, С. Будны, В. Цяпінскі, С. Полацкі, М. Сматрыцкі, А. Рымша і інш. Усё гэта дае падставы вучоным называць XV–XVI стст. «залатым векам» у гісторыі беларускай культуры, літаратуры, мовы.

Аднак далейшае развіццё беларускай народнасці і яе мовы адбывалася ў неспрыяльных умовах. Утварэнне федэратыўнай дзяржавы – Рэчы Паспалітай – у выніку аб'яднання Вялікага Княства Літоўскага з Польшчай (Люблінская унія 1569 г.) мела вынікам значны палітычны і культурны ўплыў з боку Польшчы.

З канца XVI ст. на Беларусі распаўсюджваецца лацінская мова – на той час афіцыйная пісьмовая мова Польскай дзяржавы. Экспансія польскай мовы асабліва пашыраецца на пачатку XVII ст. Паступова беларуская мова выцясяецца з пісьмовага ўжытку. У 1696 г. Варшаўскі сейм прыняў пастанову, паводле якой пісаць дзелавыя дакументы трэба было толькі па-польску.

У канцы XVIII ст. пасля трох падзелаў Рэчы Паспалітай беларускія землі ўвайшлі ў склад Расійскай імперыі. Загадам Мікалая I у 1840 г. на Беларусі ў якасці афіцыйнай уводзіцца руская мова. Такім чынам, беларуская мова прыходзіць у поўны заняпад. Па сутнасці, амаль усё наступнае стагоддзе яна захоўваецца толькі ў вусным маўленні людзей, г.зн. працягвае развівацца пераважна народная гутарковая мова.

Менавіта ў гэты час нацыянальна-культурнага заняпаду ў асяроддзі навукоўцаў-беларусаў, выхаваных на традыцыях польскай і рускай культур, умацоўваецца разуменне самабытнасці беларускага народа.

3. Новая (нацыянальная) беларуская літаратурная мова (XIX–XXI стст.)

Ля вытокаў беларускай нацыянальнай мовы стаялі Я. Чачот, Я. Баршчэўскі, В. Дунін-Марцінкевіч (першая палова XIX ст.), К. Каліноўскі, Ф. Багушэвіч (другая палова XIX ст.) і інш. Станаўленне адзінай беларускай літаратурнай мовы асабліва інтэнсіўна ішло ў пачатку XX ст. (дзейнасць Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багдановіча, Цёткі, А. Гаруна, С. Палуяна, Ц. Гартнага, М. Гарэцкага, З. Бядулі і інш.).

Асаблівасцю фарміравання новай беларускай літаратурнай мовы было тое, што яна складвалася на народна-гутарковай аснове, без якой-небудзь сувязі з культурай старога беларускага пісьменства.

Асноўныя нормы літаратурнай мовы пачалі фарміравацца стыхійна толькі ў першым дзесяцігоддзі (1906–1915 гг.) легальнага функцыянавання беларускага друку (газеты «Наша доля» і асабліва «Наша ніва»).

20-я гады XX ст. – цікавы і шмат у чым вызначальны этап развіцця беларускай мовы. Гэта час, калі яна набыла статус дзяржаўнай і павінна была абслугоўваць усе сферы жыцця народа.

Гістарычныя ўмовы і моўная палітыка папярэдніх стагоддзяў, якая праяўлялася ў забароне афіцыйнага функцыянавання беларускай мовы, адукацыі на ёй, прывялі да таго, што ў пачатку XX ст. наша мова заставалася недастаткова распрацаванай. Такая моўная сітуацыя не задавальняла тагачасных пісьменнікаў і мовазнаўцаў. І таму ў 20-я гады найбольш адукаваная частка беларускай інтэлігенцыі актыўна ўключылася ў працэс удасканалвання літаратурнай мовы. Стварэнне нацыянальнай тэрміналогіі і абстрактнай лексікі, здольнай абслугоўваць разнастайныя сферы жыцця рэспублікі, далейшая распрацоўка сістэмы стыляў, вырашэнне пытанняў культуры маўлення станавіліся гістарычнай неабходнасцю. На беларускай мове пачало весціся навучанне ў школах, тэхнікумах, ВНУ. Упер-

шыню ў гісторыі на ёй ствараліся падручнікі для школ па ўсіх прадметах, а таксама шматлікія слоўнікі, у першую чаргу перакладнага характару. Адным з першых перакладных слоўнікаў 20-х гадоў стаў «Руска-беларускі слоўнік» братаў Гаўрылы і Максіма Гарэцкіх (Смаленск, 1918 г. – першае выданне; Вільня, 1921 г. – другое). Варта адзначыць і «Невялікі беларуска-маскоўскі слоўнік» М. Гарэцкага, які быў выдадзены ў Вільні ў 1919 г., а потым двойчы перавыдаваўся – у 1921 г. у Вільні і ў 1925 г. у Мінску. У 1924 г. у Коўне вядомы беларускі грамадскі дзеяч і вучоны В. Ластоўскі выдаў «Практычны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік» (перавыдадзены ў Мінску ў 1990 г.). Гэты слоўнік вызначаўся сярод іншых пэўнай эксперыментальнасцю: аўтар імкнуўся даць да рускага слова некалькі беларускіх эквівалентаў, сярод якіх нярэдка былі словы, узятыя з народнай мовы, у тым ліку і малавядомыя, і нават утвораныя штучна. Плённа працаваў над удасканаленнем лексічнай сістэмы беларускай мовы і складаннем слоўнікаў М. Байкоў. У сааўтарстве з М. Гарэцкім ён падрыхтаваў «Практычны расійска-беларускі слоўнік», які двойчы выдаваўся ў Мінску – у 1924 і 1926 гг. М. Байкоў разам з С. Некрашэвічам выдалі «Беларуска-расійскі слоўнік», які быў падрыхтаваны па заданні Інбелкульту. Пазней (у 1928 г.) гэтымі ж аўтарамі быў выдадзены самы значны на той час «Расійска-беларускі слоўнік», які адыграў выключна важную ролю ва ўдасканаленні лексічнай сістэмы беларускай мовы. Да асобных рускіх слоў тут прыводзілася 5–6 і нават больш беларускіх адпаведнікаў для перадачы разнастайных адценняў значэння. Выходзілі ў той час і менш значныя па аб’ёме лексікаграфічныя працы: «Беларуска-расійскі слоўнік» М. Каспяровіча (Мінск, 1925), «Расійска-беларускі слоўнічак дзеля чыгуначных мясцкомаў» Л. Вашкевіча (Магілёў, 1926), «Каманды па-беларуску» (Браслаў, 1920), беларуска-польскі слоўнік «Podręczny białorusko-polski słownik» Б. Друцкага-Падбярэскага (Wilno, 1929), перакладны сямімоўны слоўнік на нямецкай мове, у якім побач з лексікай нямецкай, польскай, рускай, літоўскай, латышскай, яўрэйскай прыводзілася і беларуская (Лейпцыг, 1918).

Але пачынаючы з 30-х гадоў працэс беларусізацыі згортваецца, сацыяльныя функцыі беларускай мовы паступова абмяжоўваюцца. У 1938 г. выходзіць пастанова «Аб абавязковым вывучэнні ў школах рускай мовы». І з гэтых часоў пачынаецца мэтанакіраванае выпяцненне нацыянальнай мовы са сферы навучальна-выхаваўчага працэсу. Не абароненая дзяржавай, беларуская мова паступова пачала выпяцняцца з усіх сфер жыцця грамадства.

Асаблівасці развіцця беларускай літаратурнай мовы ў другой палове XX ст. у значнай ступені абумоўлены яе функцыянаваннем ва

ўмовах канкурэнцыі з рускай мовай. На працягу 50–80-х гадоў сферы выкарыстання беларускай мовы хутка звужаліся: скарачаліся тыражы беларускамоўных выданняў, беларускія школы пераводзіліся на рускую мову навучання.

Пачатак 90-х гадоў – адраджэнне беларускай мовы. У адпаведнасці з прынятым у 1990 г. Законам аб мовах беларускай мове быў нададзены статус дзяржаўнай. Аднак пасля рэферэндуму 1995 г., па выніках якога другой дзяржаўнай мовай на Беларусі стала руская, беларуская мова не з’яўляецца рэальным паўнаwartасным сродкам зносінацыі, хаця і мае для гэтага ўсё магчымае: прадстаўлена рознымі функцыянальнымі стылямі; на ёй ствараецца багатая і самабытная мастацкая і публіцыстычная літаратура; выдаюцца галіновыя энцыклапедыі, слоўнікі (тлумачальныя, перакладныя, гістарычныя, этымалагічныя і інш.), навуковая літаратура.

1.4. Формы беларускай нацыянальнай мовы

Нацыянальная мова – гэта сродак пісьмовых і вусных зносінацыі, яе генетычная памяць, духоўная скарбонка. Яна кансалідуе народ у нацыю. Любая нацыянальная мова пазбаўлена аднароднасці і сінкрэтызму. Як катэгорыя гістарычная яна ўбірае ў сябе і ўтрымлівае розныя па значнасці, апрацаванасці, па сферы выкарыстання і іншых крытэрыях формы.

На сучасным этапе назіраецца тэндэнцыя да развіцця і ўскладнення сістэмы нацыянальнай беларускай мовы. Акрамя асноўных яе формаў – **літаратурнай і дыялектнай** мовы – у камунікатыўнай і культурнай прасторы грамадства фарміруюцца новыя падсістэмы – **сацыяльныя дыялекты** [40].

Літаратурная мова – найвышэйшая апрацаваная, упарадкаваная і нармалізаваная форма нацыянальнай мовы, якая прызначана абслугоўваць разнастайныя сферы грамадскай дзейнасці чалавека.

Сучасная беларуская літаратурная мова пачала складвацца ў пачатку ХХ ст. Асаблівасцю гэтага працэсу было тое, што новая беларуская мова амаль не мела традыцый пераемнасці з пісьмовай старабеларускай мовай – мовай беларускай народнасці – і сфарміравалася на народна-гутарковай аснове. Аснову беларускай літаратурнай мовы склалі гаворкі цэнтральнай Беларусі.

Для літаратурнай мовы характэрныя пісьмова замацаваныя **нормы**. Паняцце нормы – цэнтральнае ў вызначэнні літаратурнай мовы; наяўнасць пісьмовай формы забяспечвае ўстойлівасць апошніх.

Моўныя нормы – гэта замацаваныя ў маўленчай практыцы правілы вымаўлення, словаўжывання, пабудовы сказаў і тэкстаў. Разнастайныя нормы забяспечваюць стабільнасць і надзейнае функцыянаванне літаратурнай мовы.

Арфаэпічныя нормы рэгулююць вымаўленне гукаў і іх спалучэнняў.

Акцэнталагічныя нормы вызначаюць месца размяшчэння націску ў словах.

Арфаграфічныя нормы забяспечваюць правільнасць пісьмовай формы праз рэгламентаванае напісанне слоў.

Словаўтваральныя нормы замацоўваюць трывалыя і традыцыйныя словаўтваральныя тыпы.

Марфалагічныя нормы гарантуюць правільнае выкарыстанне формаў слоў.

Лексічныя нормы рэгламентуюць выбар слоў і дарэчнасць іх прымянення ў агульнаразумелых значэннях.

Сінтаксічныя нормы забяспечваюць правільную і лагічную пабудову словазлучэнняў і сказаў.

Фразеалагічныя нормы рэгулююць традыцыйнае, замацаванае практыкай ужыванне ўстойлівых спалучэнняў слоў.

Стылістычныя нормы захоўваюць стылістычную арганізацыю маўлення ў плане выбару адпаведных трапных адзінак.

Моўныя нормы не застылыя, яны могуць з цягам часу змяняцца, але пры гэтым застаюцца даволі трывалымі і стабільнымі і забяспечваюць адзінства літаратурнай мовы і спраўнае яе функцыянаванне ў пэўны гістарычны перыяд.

Існуе таксама і другі (альтэрнатыўны) варыянт літаратурнай мовы, арыентаваны на пісьмовую традыцыю 20-х гадоў XX ст. і практыку беларускамоўнага замежжа, – гэта «**тарашкевіца**» (адрозніваецца фанетыкай, слоўнікавым складам, марфалагічнымі, словаўтваральнымі і сінтаксічнымі нормамаі). Яна сімвалізуе істотны этап гістарычнага развіцця сучаснай беларускай літаратурнай мовы і з'яўляецца важным элементам культурнай спадчыны беларусаў.

Дыялектная (народна-дыялектная) мова – гэта тэрытарыяльна неаднастайная мова народа, якая мае абмежаванае пашырэнне і вусную форму бытавання. Карыстаюцца ёй пераважна сяляне ў побытавых зносінах. Дыялектная мова існуе ў выглядзе мясцовых гаворак. Гаворкі маюць неаднолькавую ступень падабенства на розных узроўнях. Паводле падабенства ўсе беларускія гаворкі аб'яднаны ў два тэрытарыяльныя адзінствы – паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні дыялекты, кожны з якіх мае свае адметнасці. Паміж паўночна-ўсходнім і паўднёва-заходнім дыялектнымі масівамі вылучаюцца

пераходныя сярэднебеларускія гаворкі (тэрытарыяльна гэта зона Ашмяны – Мінск – Барысаў). У апошні час сфера ўжывання народных гавораў звужалася, зменшылася колькасць іх носьбітаў. Аднак гаворкі застаюцца крыніцай узбагачэння літаратурнай мовы.

Сацыяльныя дыялекты – разнавіднасці нацыянальнай мовы паводле сацыяльнай дыферэнцыяцыі моўнага калектыву: напрыклад, можна вылучыць *студэнцкі* і *маладзёжны слэнг, камп'ютарны жаргон, ідыялект* (індывідуальная мова майстроў слова – напрыклад, ідыялект У. Караткевіча, В. Быкава), *прафесійнае арго, арго дэкласаваных элементаў грамадства*. Да сацыяльных дыялектаў таксама адносяць «*трасянку*» [40].

Трасянка – гэта своеасаблівы моўны гібрид, разнавіднасць змешанага вуснага маўлення, якое ўзнікае шляхам механічнага «зблытвання» ў розных прапорцыях элементаў рускай і беларускай моў. Гэта анарматыўны моўны варыянт, які спараджаецца і функцыянуе стыхійна (русіфікаваны варыянт беларускай мовы).

1.5. Паняцце білінгвізму. Моўная інтэрферэнцыя

Білінгвізм, або **двухмоўе** (ад лац. *bi* 'два' і *lingua* 'мова'), – гэта папераменнае карыстанне дзвюма мовамі. Калі ва ўжытку знаходзяцца некалькі моў, гавораць пра шматмоўе, або *полілінгвізм*.

Вылучаюць наступныя *разнавіднасці двухмоўя*:

• **індывідуальнае** – дзвюма мовамі карыстаюцца асобныя члены калектыву;

• **групавое** – двухмоўнымі з'яўляюцца сацыяльныя групы;

• **поўнае** (суцэльнае) – двухмоўе ўласцівае розным групам народа.

Калі двухмоўе пашырана на ўсю нацыю, яно лічыцца **нацыянальным**. **Дзяржаўнае** двухмоўе мае месца ў тых краінах, дзе статус дзяржаўнай (афіцыйнай) маюць дзве мовы. Пры гэтым дзяржаўнае двухмоўе можа суправаджацца індывідуальным аднамоўем, калі насельніцтва краіны ўяўляе сабой некалькі аднамоўных калектываў.

Двухмоўе – складаная і шматбаковая з'ява. Яго можна разглядаць у трох аспектах: *псіхалагічным* (звязаны з асаблівасцямі псіхалагічнага складу асобы, яе разумовымі здольнасцямі, праблемай пераключэння з адной мовы на іншую і г.д.), *педагагічным* (закранае розныя праблемы навучання другой мове, у тым ліку і ўплыў адной мовы на працэс засваення другой) і *сацыялінгвістычным* (звязаны са сферай выкарыстання дзвюх моў, ступенню авалодання імі, размеркаваннем функцый паміж мовамі, кантынгентам ахопленых двухмоўем членаў грамадства і пад.).

Моўная сітуацыя ў нашай краіне характарызуецца суіснаваннем і паралельным выкарыстаннем беларускай і рускай моў. Замацаваны за рускай мовай больш за дзесяць гадоў таму статус дзяржаўнай дае падставы ацаніць сучасную моўную сітуацыю ў нашай краіне як беларуска-рускае дзяржаўнае двухмоўе, пры якім мае месца групавое (як беларускае, так і рускае) аднамоўе. Але калі браць пад увагу такі аспект двухмоўя, як пасіўнае валоданне другой мовай, магчымасць і здольнасць успрымаць на ёй інфармацыю, то трэба прызнаць, што ўсё насельніцтва нашай краіны з'яўляецца двухмоўным.

У наш час беларуская і руская мова выкарыстоўваюцца ў большасці важнейшых сфер жыцця грамадства, аднак распаўсюджанасць рускай мовы ўсё ж значна большая. Такое становішча, безумоўна, нельга лічыць нармальным. Гэта ў пэўнай ступені звязана з экстралінгвістычнымі прычынамі, са стаўленнем грамадства да нацыянальнай мовы. На жаль, у апошні час пад уплывам розных гістарычных, эканамічных і палітычных фактараў назіраецца зніжэнне ўзроўню нацыянальнай самасвядомасці, што адбываецца на стаўленні да мовы. Для заканадаўчага рэгулявання моўнага жыцця грамадства былі зроблены станоўчыя зрухі – 26 студзеня 1990 г. быў прыняты «Закон аб мовах у Беларускай ССР». Закон прадугледжваў аднаўленне беларускай мовы ва ўсіх сферах жыцця, найперш у адукацыі і афіцыйным ўжытку, павышэнне грамадскага прэстыжу беларускай мовы і павелічэнне колькасці яе актыўнах носьбітаў. Аднак гэты канструктыўны працэс быў спынены, калі па выніках агульнарэспубліканскага рэферэндуму 14 мая 1995 г. другой дзяржаўнай мовай была прызнана руская. З гэтага часу ідзе фактычнае выцясненне беларускай мовы, мовы тытульнай нацыі нашай краіны, з ужытку.

Двухмоўе непазбежна вядзе да *інтэрферэнцыі* – памылковага зблытвання розных элементаў моў, якія кантактуюць. Беларуска-руская і руска-беларуская інтэрферэнцыя можа адбывацца на ўсіх моўных узроўнях:

- фанетычным – калі, напрыклад, у рускай мове двухмоўнага індывіда сустракаюцца адметныя фанетычныя рысы беларускай мовы (напрыклад, фрыкатыўны [г], зацвярдзелыя [р], [ч] на месцы рускіх мяккіх [р'], [ч'] і пад.);

- акцэнталагічным – калі не ўлічваюцца асаблівасці пастаноўкі націску ў суадносных словах дзвюх моў (*кратіва́* – *краті́ва*, *бра́ла* (3-я ас.) – *брала́*);

- словаўтваральным – калі, напрыклад, у беларускае маўленне ўводзяцца неўласцівыя адзінкі, падобныя да адпаведных рускіх (*зародыш*, *замужства*; *Юрын*, *Сашын*, *прафесіянальны*, *сумніцельны*; дзеепрыметнікі *адпавядаючы*, *празджаўшы* і г.д.);

- лексічным – калі рускія словы толькі перадаюцца сродкамі беларускай графікі (напр., *абарудаванне, казнь, кролік, март, пасхальны* і г.д.) або з-за неадрознення міжмоўных амонімаў (*адказаць (у просьбе), вобраз (думак), павінен (грошы)* і г.д.);

- марфалагічным – калі ігнаруюцца граматычныя асаблівасці беларускіх і рускіх лексем (*круглае яблыка, з дзядуляй, забяспечыць крутой* і г.д.), асаблівасці ўтварэння формаў ступеняў параўнання (напр., *ночы сталі даўжэй і цямней*);

- сінтаксічным – калі сінтаксічныя канструкцыі будуюцца на ўзор рускай мовы (*чатыры мільёна, ісці па снегу, зрухі к лепшаму, гаварыць у карысць* і пад.).

Узровень інтэрферэнцыі залежыць ад ступені авалодання другой мовай, ад здольнасці свядомага адрознення фактаў розных моў, а таксама ад ступені генетычнай роднаснасці моў, якія знаходзяцца ў кантакце: чым больш генетычна блізкія дзве мовы, тым большая ступень інтэрферэнцыі. Гэта звязана з псіхалагічнымі прычынамі, паколькі пры валоданні роднаснымі мовамі людзі менш усведамляюць іх адметнасці, чым пры валоданні мовамі, аддаленымі генетычна. Небяспека яшчэ і ў тым, што інтэрферэнцыйныя памылкі, як правіла, не ўплываюць на працэс разумення выказванняў як на беларускай, так і на рускай мовах. У выніку можа ўзнікнуць ілюзія нязначнасці праблемы. Насамрэч, праблема інтэрферэнцыі ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму надзвычай актуальная. Ад яе канструктыўнага вырашэння залежыць не толькі правільнасць і чысціня вуснага і пісьмовага маўлення, але і сам факт захавання і існавання беларускай мовы, а ў выніку – і беларусаў як этнічнай адзінкі.

1.6. Фанетычна-арфаэпічныя асаблівасці беларускай мовы

Фанетыка (ад грэч. *phoneticos* 'гукавы') – раздзел мовазнаўства, што вывучае гукавыя сродкі мовы. У беларускай мове налічваецца 39 зычных гукаў, кожны з якіх мае адметныя артыкуляцыйныя прыкметы, і 6 галосных. Беларуская мова належыць да *кансанантнага тыпу* моў (ад лац. *consonans* 'зычны'), у якіх большую функцыянальную ролю выконваюць зычныя гукі.

Для фанетычнай сістэмы беларускай мовы характэрны такія асаблівасці, як:

- аканне – супадзенне ў ненаціскным становішчы галосных [о, э] пасля цвёрдых зычных у гуку [а]: *грошы – грашам, цэны – цана*. Пасля мяккіх зычных такое супадзенне адбываецца толькі ў першым пераднаціскным складзе: *веды – вядома, мёд – мядовы – медавуха*;

• наяўнасць поўнагалосных спалучэнняў: *галоўны, узнагарода, скарачэнне, старонка* (параўн. рус. *главный, награда, сокращение, страница*);

• наяўнасць зацвярдзелых гукаў, што не маюць адпаведных парных мяккіх: [ж], [ш], [дж], [ч], [р], [ц] (*журнал, шалі, джобер, чэк, рэформа, цана*);

• ужыванне ў большасці слоў фрыкатыўнага гука [г] (выбухны [г'] вымаўляецца ў невялікай колькасці запазычаных лексем: *гузік, ганак, гестка, агрэт, рэзгіны, гонта, мазгі* і інш.): *гандаль, гільдыя, скарга*;

• наяўнасць прыстаўных галосных [а], [і] перад санорнымі [р], [м], [л], калі пасля санорных ідзе іншы зычны (*аржаны, імгла, ільготы*), і прыстаўных зычных [в], [г] (*возера, вопіс, Ганна*). У моўнай плыні, калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны, прыстаўны не развіаецца: *многа льгот*;

• мяккія [дз'], [ц'], што паходзяць з [д], [т] («дзеканне» і «цеканне»). Параўн.: *пасада – на пасадзе, мэта – на мэце, бюджэт – у бюджэце*;

• наяўнасць зычнага гука [ў], які можа вымаўляцца на месцы этымалагічнага [в] у становішчы пасля галоснага перад зычным ці пасля галоснага ў канцы слова (*банкаўскі, галоўны, заўтра, каціроўка*), а таксама на месцы этымалагічнага [л] пасля галоснага ў дзеясловах прайшлага часу мужчынскага роду адзіночнага ліку (*рэкламавай, малявай*) і ў сярэдзіне некаторых слоў (*шоўк, доўг*);

• наяўнасць падоўжаных зычных (падаўжаюцца ўсе зычныя, за выключэннем губных і зычнага [р]): *асяроддзе, даследаванне, жыццё, планаванне, ноччу, збожжа, ралля*.

Спецыфіка гукавога ладу беларускай мовы рэалізуецца ў арфаэпіі.

Арфаэпія (ад грэч. *orthós* 'правільны' і *epos* 'вымаўленне, слова') – гэта сукупнасць правілаў (нормаў літаратурнага вымаўлення) і навука аб гэтых правілах.

Прадметам арфаэпіі з'яўляюцца гукі з пункту гледжання іх якасці ў моўнай плыні. Арфаэпія як навука аб правілах літаратурнага вымаўлення непарыўна звязана з фанетыкай. Фанетыка выяўляе і апісвае заканамернасці гукавой сістэмы мовы, а арфаэпія выкарыстоўвае вынікі гэтага апісання для правілаў і нарматыўных рэкамендацый.

1.6.1. Асноўныя правілы вымаўлення галосных гукаў

Вымаўленне націскных і ненаціскных галосных падпарадкоўваецца наступным правілам:

• усе галосныя пад націскам вымаўляюцца выразна, як і асобныя гукі: *бізнэс, ітатэка, рынак, выдátкі, бóнус*;

• ненаціскныя [а], [о], [э] пасля цвёрдых зычных вымаўляюцца як гук [а] (*цанá, дагавóр*). Некаторыя словы з націскнымі складамі *рó, лó, рé* не падпарадкоўваюцца аканню (*глóтка – глытóк, хрэст – хрысціць, кроў – крыві*);

• пасля мяккіх зычных галосныя [а], [о], [э] вымаўляюцца як [а] толькі ў першым складзе перад націскам (*яканне* на пісьме абазначаецца літарай *я*): *анулява́нне, дзяржа́ўны, звяно́, святло́*. Вымаўленне [а] на месцы ненаціскага [э] характэрна для часціцы *не* і прыназоўніка *без*, калі яны стаяць перад словам з націскам на першым складзе: *н[а] бы́ў, б[а]з ды́му*. Ва ўсіх іншых ненаціскных складах пасля мяккіх зычных у спрадвечна беларускіх словах вымаўляецца гук [э] (*вóзера, забеспячэ́нне*). На месцы спрадвечнага (этымалагічнага) [а] і ў ненаціскных складах вымаўляецца гук [а] (*сúвязь, лямантава́ць*);

• гук [і] як пад націскам, так і ў ненаціскным становішчы вымаўляецца выразна. У пачатку слова і пасля галосных у сярэдзіне слова пад націскам перад [і] вымаўляецца [j] або [ji]: *кра[ji]на* (выключэнне складаюць іншамоўныя словы, у якіх перад пачатковым [і] не развіаецца прыстаўны [j]: *імарт, інфля́цыя, Індыя*). Злучнік *і* пасля галосных таксама можа вымаўляцца як [j]: *сястра́ [j] бра́т*. Пасля цвёрдых зычных (апрача [г], [к], [х]) на стыку слоў, частак складаных слоў, прыстаўкі і кораня ненаціскны [і] можа замяняцца гукам [ы]: *мед[ы]нстыту́т, ад[ы]ме́нны, сын [ы] бра́т*;

• у большасці запазычанняў не пад націскам пасля цвёрдых зычных захоўваецца [э]: *рэко́рд, дэпа́не́нт*. Толькі ў некаторых даўніх запазычаннях [э] замяніўся на [а]: *а́драс, рамо́нт, сакра́тар*. У асобных словах адбылася замена [э] на [ы]: *канцыля́рыя, по́чырк, цырымо́нія*. Большасць іншамоўных слоў захавала [э] у першым пераднаціскным складзе і пасля мяккіх зычных (няма *якання*): *інвэсты́цыі, се́зон, эфэктыйны*.

1.6.2. Асноўныя правілы вымаўлення зычных і іх спалучэнняў

Зычныя гукі вымаўляюцца паводле ніжэйпрыведзеных правілаў:

• зычныя гукі вымаўляюцца выразна перад галоснымі: *манапо́лія, ко́ліваяжор, капі́тал*;

• у сучаснай беларускай мове гукі [ж], [ш], [ч], [дж], [ц] (які не паходзіць з этымалагічнага [т]), [р] заўсёды вымаўляюцца цвёрда: *інжы́нірынг, кошы́к, справазда́ча, менеджар, апцыён, рамясто*;

• афрыкаты [дж] і [дз] вымаўляюцца як адзін непадзельны гук: *хеджыраванне, зацвярджэнне, радзіма, удзельнік*. Аднак неабходна адрозніваць выпадкі, калі гукі [д] і [з], [д] і [ж] стаяць на стыку марфем і вымаўляюцца як два самастойныя: *падземны, паджылькі*;

• звонкія зычныя перад глухімі вымаўляюцца як парныя ім глухія, а глухія перад звонкімі – як парныя ім звонкія: *про[з']ба, скі[т]-ка*. На канцы слоў вымаўляюцца толькі глухія: *выра[п], курта[ш], дахо[т]*;

• губныя зычныя [б], [п], [м], [ф] перад [j'], мяккімі зычнымі, а таксама ў канцы слоў не змякчаюцца: *голуб, насыт, п'ю, восем, семдзсят, верф*;

• зубныя зычныя [з], [с] перад мяккімі зычнымі, як правіла, вымаўляюцца мякка: *[з'м']ена, пе[с'н']я, по[с'н']ех*. Ніколі яны не змякчаюцца перад мяккімі заднеязычнымі [г'], [к'], [х']: *скінуць, згінаць, схільны*. Перад губным [ф'] у запазычаных словах дапускаюцца варыянты: *[с]фера і [с']фера*;

• свісцячыя зычныя перад шыпячымі вымаўляюцца як парныя ім шыпячыя (*бясшумны – бя[шш]умны, жэаць – [жж]аць*); шыпячыя перад свісцячымі – як парныя ім свісцячыя (*на рэчыцы – на рэ[цц]ы, вучыцца – вучы[с'с']я*);

• спалучэнні гукаў [дч] і [тч] вымаўляюцца як [чч]: *лётчык – лё[чч]ык, даследчык – дасле[чч]ык, спадчына – спа[чч]ына*;

• спалучэнні *зск і дск* вымаўляюцца адпаведна як [ск] або [цк]: *каўказскі – каўка[ск']і, грамадскі – грама[цк']і*;

• у адпаведнасці з напісаннем (без сярэдняга зычнага) вымаўляюцца гэтыя малалічынныя спалучэнні літар *зди, лци, рдн, рдц, стл, стн*: *позна, сонца, міласэрны, сэрца, заслаць, абласны*;

• у большасці слоў іншамоўнага паходжання [д] і [т] перад галоснымі [э], [і] не змякчаюцца: *дэвальвацыя, дыскантаванне, дырэктар, асістэнт, актыў, нарматыўны, індэкс*. Выключэнне складаюць словы з суфіксамі *-ін-, -ір-, -ёр-, -ік-, -[ей]ск-, -[е]ец*: *экспарцёр, пакецік, гвардзейскі, індзеец*. Іншыя зычныя перад галоснымі [э], [і] у запазычанай лексіцы вымаўляюцца мякка: *сезон, вектар*. Аднак у некаторых даўніх запазычаннях у гэтай пазіцыі вымаўляюцца цвёрдыя зычныя: *вэлом, вэксаль*;

• падоўжаныя зычныя вымаўляюцца як адзін доўгі гук (*збо[жж]а, га[лл']ё, тыта[нн']е, су[чч]а, узвы[шш]а, стаго[дззд']е, сукве[цц']е*).

Асноўнымі прычынамі адхіленняў ад нормаў літаратурнага вымаўлення з'яўляюцца:

1) уплыў дыялектнай мовы: *в[і]сна, кепск[о], [с']кінуць, збо[ж]а* замест *в[а]сна, кэпск[а], [с]кінуць, збо[жж]а*;

2) уплыў рускай мовы: [z']алава, лобо[ф'], се[м'], пася[д][ж]эние замест [z]алава, лобо[ў], се[м], пася[дж]эние;

3) уплыў арфаграфіі: [б'эз] дому, [с]мех, грама[д]скі, вучы[ш]ся замест [б'аз] дому, [с']мех, грама[ц]кі, вучы[с'с']а.

Правільнае літаратурнае вымаўленне – важны паказчык не толькі моўнай, але і агульнай культуры чалавека.

1.7. Спецыфіка націску ў беларускіх словах

Націск – выдзяленне аднаго са складоў слова з дапамогай гукавых сродкаў. Раздзел мовазнаўства, што вывучае сістэму націску ў мове, месца яго пастаноўкі ў словах і спалучэннях слоў, называецца **акцэнталогіяй**.

Слова **акцэнт** (ад лац. *accentus* 'націск') у лінгвістыцы мае два значэнні 'націск у слове' і 'асабліваасці вымаўлення, уласцівыя таму, хто гаворыць на чужой мове'.

У беларускай мове **націск разнамесны** (свабодны), ён не толькі надае фанетычную акрэсленасць словаформе (*глядзе́ць на ваду́, пра-чыта́ны, ру́капіс*), але і сам па сабе можа служыць сродкам адрознення сэнсу (фанематычная функцыя): *адсы́паць – адсы́аць, ва́раны – вараны́*. Разнамесны націск беларускай мовы можа быць **рухомым** (*дво́р – на двары́, рука́ – ру́кі*) і **нерухомым** (*ле́та – ле́там – ле́тні – ле́цейка*).

У тых выпадках, калі норма дапускае два націскі, а сэнс слова не мяняецца, узнікаюць **акцэнталагічныя дублеты** (варыянты): *гал-лё – го́лле, насланне́ – наслáнне, ра́ніцай – ра́ніцо́й, наво́кал – навако́л, шаўко́вы – шоўкавы́*. Па-за іх межамі знаходзяцца словы, дзе адзін з варыянтаў з'яўляецца адхіленнем ад літаратурнай нормы: *галу́б* (замест *го́луб*), *про́цэнт* (замест *працэ́нт*), *зна́хар* (замест *знаха́р*), *дбо́гавар* (замест *дагаво́р*) і інш. Адною з прычын ненарматыўнай пастаноўкі націску ў беларускіх словах з'яўляецца ўплыў рускай мовы. Параўн.: рус. *ве́рба, тала́нт, до́чка, оди́ннадцатъ* – бел. *вярба́, тала́нт, дачка́, адзіна́ццаць*.

У шматскладовых складаных і складанаскарочаных словах, акрамя асноўнага, паяўляецца дадатковы, так званы **пабочны націск** ці **націскі**: *добраўпа́радкаваны́, ўльт́рафіяле́тавы́, мо́тава́элага́нкі*.

Інтанацыйна-рытмічнае выдзяленне асобных слоў у межах фразы ажыццяўляецца з дапамогай **лагічнага націску**.

Большасць службовых слоў у беларускай мове не мае націску. Такія словы называюцца **клітыкамі**. Сярод іх выдзяляюць **праклі-**

тыкі (ненаціскныя словы, што прымыкаюць спераду да націскных: *пад акно́м, на сталé*) і **энклітыкі** (ненаціскныя словы, што стаяць пасля націскных: *ён жа, сказа́ў бы*).

Веданне акцэнталагічнай нормы – істотны элемент культуры маўлення ў цэлым.

Некаторыя словы ў беларускай мове маюць націск не такі, як іх рускія адпаведнікі (гл. табл. 1).

Табліца 1

Некаторыя акцэнталагічныя асаблівасці беларускай і рускай моў

Беларуская мова	Руская мова
чацвёра	чэ́тверо
пяце́ра	пя́теро
во́льха	ольха́
кішка	кишкá
аўся́ны	овсяно́й
бо́сы	босо́й
дасу́ха	до́суха
зва́ла, гна́ла, бра́ла	звала́, гнала́, бра́ла
рэ́мень	реме́нь
іме́нны	именно́й
не́сці	нести́
па-ста́рому	по-ста́рому
імя́	и́мя
це́мент	це́мент
галаву́ (В. скл.)	го́лову
спі́на	спина́
вятры́	ве́тры
па́роўну	по́ровну
шаўко́вы	шёлковы́й
суадно́сіць	соотно́силь
звоні́ць (3-я ас.)	звони́т
шэ́сцьдзесят	шестьдеся́т
ста́рэнкі	ста́ренький
аднара́зовы	однора́зовый
ко́ней	коней́
адско́чыць	отско́чиль

Беларуская мова	Руская мова
марынава́ны	маринóванный
стапта́ны	сто́птаный
гліня́ны	гліня́ный
кіда́цца	кида́ться

? Пытанні для самакантролю

1. Якое месца займае мова ў жыцці грамадства, нацыі, асобнага чалавека? Якія функцыі яна выконвае?
2. У чым заключаецца спецыфіка паняццяў «мова» і «маўленне»?
3. Якое месца ў сусветнай моўнай прасторы займае беларуская мова?
4. Што значыць выраз «мёртвая мова»? Прывядзіце прыклады такіх моў.
5. Якія асноўныя этапы можна адзначыць у гісторыі развіцця беларускай літаратурнай мовы? Ахарактарызуйце іх.
6. Якія помнікі старабеларускага пісьменства вы ведаеце?
7. У чым сутнасць наступных паняццяў: «індаеўрапейская мова», «славянская мова», «усходнеславянскія мовы», «старабеларуская мова», «беларуская нацыянальная мова», «беларуская літаратурная мова»?
8. У якіх формах існуе беларуская нацыянальная мова? Якая сувязь прасочваецца паміж дыялектнай мовай і літаратурнай?
9. Што забяспечвае адзінства і сістэмнасць літаратурнай мовы? Назавіце і раскрыйце сутнасць нормаў літаратурнай мовы.
10. Што абазначае паняцце «білінгвізм»? Назавіце разнавіднасці білінгвізму.
11. Чым абумоўлена ўзнікненне інтэрферэнцыі? Прывядзіце прыклады інтэрферэнцыі на розных моўных узроўнях (фанетычным, марфалагічным, лексічным і інш.).
12. Што вызначае адметнасць фанетычнай сістэмы беларускай мовы?
13. Якімі асноўнымі правіламі вымаўлення галосных, зычных і іх спалучэнняў трэба кіравацца пры ўжыванні спрадвечна беларускіх слоў і запазычанняў?
14. Чым абумоўлены арфаэпічныя памылкі?
15. Якімі асаблівасцямі характарызуецца беларускі слоўны націск?

Практычныя заданні

1. Пра якія функцыі мовы ўгадваецца ў тэкстах? Устаўце прапушчаныя літары, раскрыйце дужкі і расставіце неабходныя знакі прыпынку.

Тэкст 1. Мова – захавальніца (у, ў)сёй духоўнай культуры этнас...: папершае (у, ў) вуснай народнай творчасці – пада(н, нн)ях, л...гендах, пес...

нях, прыказках, прымаўках, загадках – зафіксава(н, нн)ы св...тапогляд народ..., яго эст...тычны густ і маральныя арыен....ры, увогуле інт...л...ктуальны плён і патэнцыял нацыі. Напрыклад беларусы найбольш поўна сабралі і ўпарадкавалі (у, ў)се жанры вуснай народнай творчасці, акад...мічнае выданне якой склала каля 40 тамоў. Беларусы першыя сярод усходніх славян пачалі кнігадрукаванне на роднай мове і першыя атрымалі на ёй Святое Пісанне ў перакладзе Ф. Скарыны. Службоўца Брытанскага біблейскага таварыства Уайзман наведаўшы Беларусь у 1925 г. у сваёй справа...дачы пісаў што беларусы – адзін з першых народаў, якія надрукавалі Святое Пісанне на сваёй мове. Гэта было ў 1517 г. за 8 гадоў да першага друкаванага выдання (па)англійску.

Продкі сучасных беларусаў вельмі рана далучыліся да скарбаў сусветнай цывілізацыі не толькі як спажывыцы яе дасягненняў, але і як стваральнікі ўласных ш...дэўраў (агульна)еўрапейскага ўзроўн... . І самае галоўнае што многія ш...дэўры дайшлі да нас, бо мова (вусная і пісьмовая) дазволіла (з, с) берагчы іх. *(Паводле М. Гуліцкага)*

Тэкст 2. Мова гэта святая ўласнасць душы чалавека якою (не, ня)зменна багата яна ад нараджэння да смерці...

Мова гэта той асяродак, у якім душа чалавечая жыве не менш натуральна чым птушка ў паветр... ці ў вадзе рыба.

Калі чалавек цураецца сваёй мовы то ён нібы трапляе ў (псіха)бі...поле з зусім іншай структурай св...тапоглядна-этычных каштоўнасцей...

Мова гэта яшчэ і нармальны зрок дзякуючы якому чалавек бачыць усё гэта ў натуральных сваіх фарбах.

А без яе ён дальтонік...

Мова падобна таксама і на гул звона, што далёка навокал ачышчае паветра. Яна ўносіць у чалавечую самасвядомасць той бі...рытм і р...ўнавагу, якія не дазваляюць яму ўпасці ў маральную прастрацю. *(З. Дудзюк)*

2. Прачытайце выказванні аб беларускай мове. Якія пачуцці і думкі атарай у іх перададзены? Ці знаходзяць яны водгук у вашым сэрцы? Вывучыце адзін з вершаў напамяць.

Для мовы, для гэтай выразіцелькі душы і думак чалавека, не патрэбна ні скіпетраў, ні каронаў, як не патрэбна для сонца якога-небудзь яшчэ пазалочанага абруча, рамак. Сонца само па сабе адна аздобнасць – і золата, і брыльянт. *(Я. Купала)*

Родная мова – адзінае, што належыць толькі нам, беларусам. Дык зберажыце мову, беларусы, такую цёплую, трапяткую, родную, жывую; не дайце ёй знікнуць, не дайце стаць забытай; не дазвольце застацца нічыёй. Дайце мове сваёй заблішчаць непаўторнай прыгажосцю, засвяціцца кожным слоўцам, кожнай літарай. Калі знікне мова, знікае і народ, знікае і яго самабытнасць. *(Наталля Гамзюк, навучэнка сярэдняй школы)*

Можна ведаць мовы суседскія, але найперш трэба ведаць сваю, тую адзіную, якая нас вылучае з асяроддзя іншых людзей. Паэт сказаў, што мова –

«адзежа душы», а мы ўсе хацелі б мець душу чыстую, прыгожую. Дык давайце ж будзем дбаць, каб мова наша захавалася ў вяках, тады будзе вечным і наш народ. *(Дзмітрый Жэгздын, навучэнец сярэдняй школы)*

Мова наша – выкутая з золата –
Не йржавее, блішчыць, зіхаціць.
Гэта мова паэтаў і волатаў,
скарб, які нас трымаў пры жыцці.
Каб не мова, даўно б мы растаялі,
расплыліся імглою між чужых,
збеглі ў вырай гусіную стаяю...
Але з мовай – і мы будзем жыць.

(Наталля Арсеннева)

Слова! Цуд найвялікшы між цудаў-дзівосаў,
Што здзіўляў у вяках і здзіўляе нанова.
Трапяткое, жывое, як сонца ў росах,
Несмяротнае, роднае матчына слова!
Слова песні крылатай і прыказкі мудрай,
Слова клятвы на вернасць, прысягі суровай.
Слова гонару, доблесці, святаў і будняў.
Міру, дружбы, братэрства набатнае слова!

(Ніл Гілевіч)

Не чакайце, што буду хваліцца
перад іншымі мовай маёй.
Хіба хваліцца з лесу крыніца,
што грымотней яна за прыбой?
Той, хто любіць папраўдзе, ён ціха
слова роднае ў сэрцы спяліць,
беражэ ад пагарднага ліха:
калі слову, то й сэрцу баліць...

(Еўдакія Лось)

Дзе мой край? Там, дзе вечную песню пяе БелаВежа,
Там, дзе Нёман на захадзе помніць варожую кроў,
Дзе на ўзвышшах Наваградскіх дрэмлюць суровыя вежы
І вішнёвыя хаты глядзяць на шырокі Дняпро...
Там звяняць неўміручыя песні на поўныя грудзі,
Там спрадвеку гучыць мая мова – булатны клінок.
Тая гордая мова, якую й тады не забудзем,
Калі сонца з зямлёю ў апошні заглябляцца змрок.

(Уладзімір Караткевіч)

Змагарам

Любоў да Радзімы ўсё пераможа.
Даволі ўжо здзекаў на роднай зямлі.
У светлай нам справе і Бог дапаможа.
Хадзем жа наперад! Даволі крыві!
Мы самі нікога не прыгняталі,
Усіх запрашалі за родны наш стол.
А нас аплявалі, разрабавалі,
І косці кідалі на родны наш дол.
Але мы так проста ўжо не здадзімся,
Бо мы праз стагоддзі жыццё праняслі.
Мы выстаім! Зморымся, а адрадзімся!
Жывуць беларусы на роднай зямлі!
Яны ўшануюць і родную мову,
Утоляць культуру, як смагу, вадой.
Каб нашы нашчадкі заўсёды дадому
Ішлі да сябе. Каб ім мір і спакой!

(Аксана Новік, студэнтка БДУ)

3. Да царкоўнаславянскіх слоў падбярыце сучасныя адпаведнікі.

Кагань, языкъ, персть, выя, фарсис, животь, лада, соль, пардусь, лавра, отрокъ.

Для даведак: князь (цар), жыццё, слуга, перакладчык, зямля, шыя, пасол, конь, барс (пантэра), манастыр, муж.

4. Прачытайце тэксты. Падрыхтуйце паведамленне на тэму «Знакамітныя імёны ў гісторыі Беларусі», уключыўшы ў яго звесткі пра іншых вядомых вам асоб.

Тэкст 1. Гісторыя беларускай культуры ведае нямала выдатных людзей, імёны якіх навечна ўпісаны залатымі літарамі ў яе скрыжалі, – людзей, найбольшым клопатам якіх праз усё жыццё было і ёсць узбагачэнне і ўзвешчэнне духоўных набыткаў свайго народа. Сярод гэтых славурых людзей з поўным правам, хораша і ярка, даўно ўжо свеціцца імя Рыгора Раманавіча Шырмы – аднаго з верных і таленавітых сыноў беларускай зямлі.

Наўрад ці знойдзеца хоць адзін чалавек у нашым краі – нераўнадушны да лёсу роднай песні, – хто пры кожнай сустрэчы з гэтым імем не пранікнуўся б найглыбокім і найсардэчным пачуццём удзячнасці і пашаны да яго, хто не быў бы радына ўсцешаны ад думкі, што з'яўляецца сучаснікам і суайчыннікам гэтага незвычайнага чалавека і ў каго ёсць магчымасць прычасціцца душой і сэрцам да высокага плёну яго шчодрара і самабытнага таленту. *(Н. Гілевіч)*

Тэкст 2. На золку ХХ стагоддзя на Беларусі зазьяў вясёлкай цудоўны самародак, непаўторна вялікі талент, выразнік заповітных дум і светлых надзей народа – Янка Купала.

Здаецца, і ведаеш творы паэта, а ўсё роўна кожны раз, калі разгортваеш яго кнігу і пачынаеш чытаць, – адкрываеш для сябе штосьці новае, незвычайнае.

Творы Янкі Купалы абуджаюць светлае жаданне ўбачыць увачавідкі тыя мясціны, што ўзгадавалі яго, тыя сцежкі і дарогі, па якіх хадзіў вялікі пясняр, выкрасаючы з сэрца асветленыя магутным розумам радкі, што ўвабралі ў сябе гэтак шмат народных дум, людской журбы, радасных спадзяванняў і здзяйсненняў. (У. Юрэвіч)

5. Вызначце тыпы прыведзеных тэкстаў. Перакладзіце тэксты на беларускую мову. Дапоўніце іх звесткамі, вядомымі вам з іншых крыніц. Падрыхтуйце падрабязны пераказ зместу.

Тэкст 1. Белорусская нация образовалась в результате смешения (ассимиляции) славян с балтами. Первым государственным образованием среди восточнославянских племён было Полоцкое княжество. Оно возникло в конце первого тысячелетия н.э., ещё задолго до образования Киевской Руси. Полоцкое княжество сохраняло независимость на протяжении ряда веков, и даже тогда, когда входило в состав Киевской Руси, а позднее – в состав Великого Княжества Литовского.

Великое Княжество Литовское образовалось на территории Беларуси в 1240 году со столицей в городе Новогрудке в результате мирного слияния древнебелорусских и литовских княжеств. Государственным языком в Великом Княжестве Литовском был старобелорусский язык вплоть до XVII в. Великое Княжество Литовское считалось славянским не только по языку и культуре, но и по преобладанию славянского населения. Белорусский народ создал одно из самых демократических государственных образований в Европе. Он первый вместе с литовцами и украинцами в 1363 году под Синими Водами нанёс поражение татаро-монгольским ордам и на протяжении столетий успешно защищал свою свободу и независимость от завоевателей. (Е. Ширяев)

Тэкст 2. Деятельность Симеона Полоцкого оказала большое влияние на просвещение молодой России. Он был первым профессиональным писателем и первым в России интеллигентом. Будучи приглашённым в 1664 году в Москву для воспитания детей царя, Симеон Полоцкий занимался одновременно писательской и просветительской деятельностью. Царь Фёдор Алексеевич под воздействием своего учителя открыл первую в Кремле типографию и отдал её в полное его распоряжение. Это позволило С.Полоцкому издать многие свои произведения. За 16 лет пребывания в Москве он оставил 50 тысяч строк писательских и научных трудов.

Написанный и изданный им «Псалтырь» был в своё время высоко оценён М.В. Ломоносовым, считавшим его вместе с «Грамматикой» М. Смотрицкого «вратами учёности». С.Полоцкий предсказал рождение Петра I, в будущем великого государственного деятеля. Специально для Петра I он подготовил и издал «Букварь», уделял много внимания его воспитанию. По его проекту в 1686 году было открыто первое высшее учебное заведение –

Славяно-греко-латинская академия. Он опередил российскую действительность на целый век. (Е. Ширяев)

6. *Прачытайце тэксты, вызначце іх тэмы і асноўныя думкі. Да якога тыту маўлення належыць кожны з іх? Якія сродкі і спосабы сувязі паміж сказамі выкарыстаны ў тэкстах?*

Тэкст 1. Наставіўшы белыя ветразі крылаў, планіруюць буслы. Іх многія і многія тысячы – хто лічыў? На вільчыках сялянскіх хат, на дрэвах, на калонах старых разбураных палацаў, на слупах капліц сярод маладога зялёнага жыта. Гнёзды паўсюль.

І таму мне здаецца, што ў гэтыя – і не толькі ў гэтыя – дні зямлю нашу, Беларусь, можна назваць «зямлёю пад белымі крыламі»...

Да пэўнай ступені бусел – сімвал Беларусі. Ёсць, вядома, дацкія буслы, апетыя Андэрсенам, ёсць буслы і ў іншых заходніх краінах. Ёсць яны і на поўдні. Але на ўсход ад Беларусі, калі не лічыць сярэднюю Азію, яны ўжо амаль не водзяцца. Так што нават цікава, а хто там прыносіць у дом дзяцей.

Вось так і планіруюць, планіруюць буслы. Ветразі іхнія раскрылены над дрэвамі, пушысты хвост, як веерам, накрываюць выпягнутыя ногі. А мне пад іхні палёт асабліва добра думаецца пра Беларусь, нашу з вамі радзіму...

Па-першае, чаму «Беларусь»? Ёсць некалькі варыянтаў паходжання гэтай назвы. Прыкладу два з іх.

Першы: белыя адзенні даўніх вясковых людзей, белыя іхнія валасы, белы колер скуры.

Другі. А ён аніяк не супярэчыць з першым. Калі на нашы старажытныя славянскія землі прыйшлі татараманголы – здолелі адбіцца ад іх амаль адны толькі мы. Паў Уладзімір, Разань, Кіеў. Да Ноўгарада захопнікі не дайшлі толькі таму, што пачаліся дажджы.

Мы – адбіліся. І менавіта таму мы «белая», «чыстая ад нашэсця татараў» Русь. А гэта да шмат чаго абавязвае. І вы заўсёды памятайце гэта. (У. Караткевіч)

Тэкст 2. Калі ўзяць у рукі цыркуль і на геаграфічнай карце свету абвесці кругам Еўропу, то цэнтр яе будзе знаходзіцца на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь – дзесьці паміж гарадамі Мінск і Гродна. На больш падрабязных картах гэтае месца можна ўдакладніць і нават прачытаць назву таго населенага пункта, куды трапіла ножка цыркуля, – Мір.

Мір – невялічкі гарадскі пасёлак, мястэчка. Ён не мае шматпавярховых будынкаў – гэтых вестуноў усёпаглынальнай урбанізацыі. Вуліцы такія кароткія, што не паспееш агледзецца, як ужо трапляеш у яго цэнтр. Асноўную панараму цэнтра складаюць высокія дрэвы ў скверыку ды малыя мураваныя дамкі навокал. А ўлетку за дрэвамі нават дахаў не відаць, толькі па краях плошчы прабіваюцца скрозь лісце купалы царквы і вежа касцёла.

У гэтым зацішным месцы не адразу зарыентуешся, дзе тут знакамiты замак. З цэнтра пасёлка яго можна не заўважыць, і толькі пасля поўдня,

пры сонечным надвор'і, удалечыні прынадліва зіхацяць яго чырвона-белыя сцены. Ён там стаіць прытоены, нібы зачараваны, не жадаючы так проста раскрываць свае таямніцы. (В. Калінін)

Тэкст 3. Купляючы што-небудзь, мы разлічваемся спецыяльнымі паперкамі альбо манетамі. Гэта і ёсць грошы. Да іх мы прызвычаліся, без іх не можам абысціся. Ды мала хто ведае, адкуль узяліся грошы.

Першыя манеты з'явіліся ў Грэцыі і Рыме яшчэ да нашай эры. А да гэтага ў розных краінах людзі, гандлюючы, разлічваліся па-рознаму: жалезнымі прутамі, марскімі ракавінамі, зліткамі солі, шкурамі жывёл і нават адмыслова апрацаванымі каменчыкамі. У нашых далёкіх продкаў-беларусаў грошай таксама не было. Проста абменьвалі адны рэчы на другія. Жывёлаў, футры, мёд, воск мянялі на ўпрыгожванні з Візантыі, зброю з Заходняй Еўропы. Пазней, калі пачалі гандляваць між сабою арабы і скандынавы, наша зямля апынулася якраз пасярэдзіне. Вось тады і з'явіліся на Беларусі першыя грошы ў выглядзе сярэбраных манет. Яны вырабляліся на арабскім Усходзе і называліся дырхемамі. Пад Полацкам школьнікі знайшлі сапраўдны скарб. Ды які! Ён важыў амаль 20 кілаграмаў. У ім было каля дзесяці тысяч арабскіх дырхемаў.

Срэбра, якое здабывалі на Усходзе, з цягам часу скончылася. Разам з ім перасталі завозіць і дырхемы. На змену прыйшлі новыя грошы – дынары і пфенінгі. А з канца XIII ст. на Беларусі пачала ўзнікаць уласная грашова-вагавая сістэма. У яе аснову была пакладзена дробная манета – «пражскі грош», які вырабляўся з чыстага срэбра. Адпаведная колькасць грошаў называлася нагатай і капой. Пазней у Еўропе з'явілася новая манета – талер, якая набыла надзвычай шырокае распаўсюджанне. Каб не застацца ўбаку ад агульнаеўрапейскага рынку, на Беларусі пачалі чаканіць свой уласны талер. Галоўны манетны двор знаходзіўся ў Вільні. (С. Тарасаў)

7. Перакладзіце на беларускую мову наступныя сказы. Звярніце ўвагу на адрозненні ў будове рускіх і беларускіх канструкцый.

1. Был ли «золотой век» в истории белорусского государства?
2. Клим Смолятич был одним из образованнейших людей своего времени.
3. У белорусского народа есть всё же надежда увидеть расцвет национальной культуры.
4. В двадцатые годы XX века язык идиш был одним из четырёх государственных языков Беларуси.
5. В своём развитии Великое Княжество Литовское прошло три основных этапа.
6. Молва об уме и красоте полоцкой княжны разнеслась далеко по полочким землям.
7. Наша земля взрастила многих выдающихся деятелей литературы и искусства, политиков и учёных, которые внесли вклад в историю Польши, в развитие её культуры.

8. Прачытайце тэксты. На якія асаблівасці фанетычнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы звяртаюць увагу аўтары?

Тэкст 1. Наша мова вечная, бо ўся яна, як наш характар. Здаецца, кволая ад пшчотнай мяккасці, яна раптам кідае наверх схаваную ад усіх жалезную мужнасць і сілу. І, як быццам дамогшыся свайго, бэ, як перапёлка ў жытах, – мякка, а за тры вярсты чуваць. «Эль» – як салодкае віно, «дзе» – як шкляной палачкай па крышталю, мяккае «с» – як соннае ціўканне сінічкі ў гняздзе. І побач «р», як гарошына ў свістку, і доўга, пявуча, адкрыта гучаць галосныя. А «г» прыдыхае так ласкава, як маці на лобік дзіцяці, каб перастаў сніць дрэнны сон.

Дык што ж лепей за цябе, мова мая, мова наша! За цябе, даўня, за цябе, вечна жывая, за цябе, неўміручая?! (*У. Караткевіч*) [*Курс беларускай мовы*]

Тэкст 2. Беларуская мова спалучае ў сабе дзіўную мяккасць, а зрэдку і цвёрдасць, заміланую пшчотнасць і шырокую магутнасць, плаўную спеўнасць і хуткую дынамічнасць, старажытнасць і маладосць... У гэтай мове гучыць сэрца і душа народа, добрага, сціплага і сумленнага. (*Р. Гарэцкі*)

9. Прачытайце тэкст, захоўваючы правілы вымаўлення галосных і зычных гукіў. Выпішыце 10 слоў, у якіх адрозніваецца вымаўленне і правапіс.

Вопыт замежных краін паказвае, што і ў камерцыйных, і ў некамерцыйных структурах выжываюць і квітнеюць тыя, хто ўмела скарыстоўвае маркетынгавы падыход. Апошні патрабуе ад усіх пастаяннага супастаўлення сваёй дзейнасці з патрабаваннямі рынку. Такі падыход дазваляе атрымліваць грашовы ці нейкі іншы прыбытак праз задавальненне патрэб спажывцоў. Сапраўдны рынак пачынаецца з даследавання праблем пакупніка і заканчваецца іх вырашэннем з дапамогай таго ці іншага тавару (прадукцыі або паслуг), які вырабляецца, а потым прапаноўваецца на рынку самім вытворцам ці дылерам (пасрэднікам).

Сучаснае маркетынгавае кіраванне прадпрыемствам і ўстановамі складалася за мяжой у сярэдзіне 60-х гадоў. Яно прадугледжвае доўгатэрміновае (перспектыўнае) планаванне, якое абапіраецца на даследаванне рынку, тавару і пакупнікоў; выкарыстанне комплексных метадаў фарміравання попыту і стымулявання збыту; арыентацыю на тавары «рыначнай навізны», што задавальняюць патрабаванні старанна «вылічаных» патэнцыяльных пакупнікоў.

Рыначны механізм патрабуе пэўнай структуры маркетынгу і метадаў кіравання ім, а таксама аптымальнага ўмяшання дзяржавы. Сёння трэба ўсім вучыцца маркетынгу, менеджменту, заканадаўству, фінансаванню і г.д., каб кожны меў трывалыя веды і мог паспяхова весці свае справы, уносячы свой уклад у стварэнне нацыянальнага рынку. (*І. Кулік*)

10. Прачытайце тэкст. Знайдзіце словы, у якіх выяўляецца адметнасць гучавага ладу беларускай мовы, параўнайце іх з адпаведнымі словамі рускай мовы.

Конкуренция имеет большое значение в жизни общества. Она стимулирует деятельность самостоятельных единиц. Через неё товаропроизводители как бы контролируют друг друга. Их борьба за потребителя приводит к снижению цен, уменьшению издержек производства, улучшению качества продукции, усилению научно-технического прогресса. Вместе с тем конкуренция обостряет противоречия экономических интересов, чрезвычайно усиливает экономическую дифференциацию в обществе, обуславливает рост непроизводительных издержек, побуждает к созданию монополий. Без административного вмешательства государственных структур конкуренция превращается в разрушительную силу для экономики. Для обуздания конкуренции и удержания её на уровне нормального стимулятора экономики государство в своих законах определяет «правила игры» соперников. В этих законах фиксируются права и обязанности производителей и потребителей продукции, устанавливаются принципы и гарантии действий участников конкуренции.

Канкурэнцыя мае вялікае значэнне ў жыцці грамадства. Яна стымулюе дзейнасць самастойных адзінак. Праз яе таваравытворцы як бы кантралююць адзін аднаго. Іх барацьба за спажывца прыводзіць да паніжэння цэнаў, памяншэння выдаткаў вытворчасці, паляпшэння якасці прадукцыі, узмацнення навукова-тэхнічнага прагрэсу. Разам з тым канкурэнцыя абвастрае супярэчнасці эканамічных інтарэсаў, надзвычай узмацняе эканамічную дыферэнцыяцыю ў грамадстве, абумоўлівае рост непрадуктыўных выдаткаў, заахвочвае да стварэння манаполій. Без адміністрацыйнага ўмяшання дзяржаўных структур канкурэнцыя ператвараецца ў разбуральную сілу для эканомікі. Для ўтаймавання канкурэнцыі і ўтрымання яе на ўзроўні нармальнага стымулятара эканомікі дзяржава ў сваіх законах вызначае «правілы гульні» сапернікаў. У гэтых законах фіксуюцца правы і абавязкі вытворцаў і спажывцоў прадукцыі, усталяваюцца прынцыпы і гарантыі дзеянняў удзельнікаў канкурэнцыі. (*Эканоміка для всех: популярны слоўварь*)

11. *Прачытайце словы, сфармулюйце правілы вымаўлення падкрэсленых літар (спалучэнняў літар) у беларускай мове.*

Рашэнне, чалавек, горад, гонта, гузік, ганак, звіць, песня, білборд, скінуць, смех, схіліць, сфера, семдзсят, ураджай, крыніца, цана, шоўк, дзверы, грамадскі, сшытак, дакладчык, жыццё, герой, сезон, рамонт, музей, вэлюм, вэксаль, медыцынатытут, на дошцы.

12. *У першы слупок выпішыце словы з мяккімі гукамі [з, с, ц], у другі – з цвёрдымі.*

а) апладысменты, зварка, зверка, з'явіцца, марозна, марозлівы, песня, плазма, плазменны, пяскі, разгон, свабода, святло, смех, спектральны, снег, схіліцца;

б) узбазэрыць, узбярэжжа, усміхнуцца, праспект, схіліць, скінуць, Мацвей, знявага, скіфы, з Любай, свісток, змена, сцпожа, подзвіг, след, з'ява.

13. *Перакладзіце словы на беларускую мову і выцішыце толькі тыя, дзе д, т вымаўляюцца як дз', ц'.*

а) тема, термин, декада, компетентный, гвардеец, десант, академия, аплодисменты, аплодировать;

б) директор, билетик, командир, увертюра, дюна, текст, делегат, этюд, демократия.

14. *Прачытайце тэкст. Знайдзіце ў ім словы, вымаўленне і напісанне якіх выразна адрозніваецца ад сучасных арфаэпічных і арфаграфічных нормай. Запішыце іх у адпаведнасці з апошнімі. Вызначце змены, што адбыліся ў развіцці арфаэпічнай нормы беларускай мовы ў параўнанні з 20-мі гадамі ХХ ст.*

Важнай часткай функцыі арганізацыі зьяўляецца рацыяналізацыя (рацыянальная арганізацыя). Але часта аб гэтым шмат кіраўнікоў устаноў забываецца, выпускаючы гэтую важную функцыю з поля свайго зроку.

Функцыі кіраўніцтва складаюцца ў асноўным з уліку, плянавання і арганізацыі, прычым узаемаадносіны гэтых частак выяўляюцца ў тым, што даныя ўліку ў асноўным маюць службовы дапаможны характар у адносінах да работы па плянаванні. Што да функцый арганізацыі, дык яны ў асноўным выплываюць з устаноўленых прынцыпаў плянавання і ў сваю чаргу ўплываюць на работу плянавання, перадаючы функцыянэру, які займаецца плянаваньнем, вялікую практыку мясцовых вынікаў і вывадаў на падставе праверкі выканання.

У зьвязку з вышэйадзначаным мы атрымалі наступную клясыфікацыю функцый устаноў.

I. Функцыі кіраўніцтва:

Аналіз уліковых даных;

Плянаванне { опэрацыйнае
арганізацыйнае

Арганізацыя { загадваньне – інструктаж
кантроль за выкананьнем
рацыяналізацыя

II. Опэрацыйныя функцыі.

III. Функцыі абслугоўваньня:

Справаводзтва, дакумэнтацыя.

Гаспадарча-фінансавая і рахунковая абслугоўваньне.

Юрыдычная абслугоўваньне.

Зараз, маючы такое дакладнае разьмеркаваньне функцый па іх катэгорыях, такую дакладную клясыфікацыю функцый устаноў, нам няцяжка

зразумець, што галоўным у нашай рабоце зьяўляецца аналіз работы ва ўстаноўках для таго, каб параўнаць фактычна існуючае становішча, фактычнае размеркаванне функцый паміж выканаўцамі з нормальным плянавым размеркаваннем, якое адпавядае паданай намі класіфікацыйнай сыстэме. (Паводле Я. Ракава)

15. Прачытайце тэкст. Выкажыце сваё меркаванне адносна вымаўлення і напісання такіх слоў, як міністр, кіламетр, кадастр, цыкл, аўдыметр. Дапоўніце гэты рад сваімі прыкладамі.

Беларуская літаратурная мова мае адметныя заканамернасці ў гукаспалучэнні (збегу) зычных. Пры збегу зычных у суседстве з санорным узнікам паміж імі ці ў пачатку слова перад санорным беглы галосны: *рубель* (параўн. з рас. *рубль*), *карабель* (*корабль*), *віхор* (*вихрь*), *імжа*, *іржа*, *ілун*, *аржаны*, *аўторак* (рас. *вторник*), *ільяны* і пад. Гэтак званія прыстаўныя галосныя перад санорнымі пры збегу зычных паслядоўна замацаваныя ў сучасным беларускім правапісе. А вось у канцавым збегу зычных беглы галосны, што падзяляе гэтае фінальнае спалучэнне, у сучасным правапісе адлюстроўваецца толькі часткова – галоўным чынам, калі галосны знаходзіцца пад націскам: *бабёр*, *віхор*, *журавель* і пад. У ненаціскным становішчы беглы галосны (які ўзнікае перад канцавым санорным і папярэднім зычным) наш сучасны правапіс не адлюстроўвае: *артыкль*, *метр*, *міністр*, *цэнтр* і пад.

Каб не калечыць натуральнае беларускае вымаўленне, на пісьме павінна адлюстроўвацца гэтая фанетычная з'ява паслядоўна, ва ўсіх пазіцыях (а не толькі ў пачатку слова і ў націскным канцавым складзе, г.зн. і ў ненаціскным фінальным складзе трэба пісаць: *бурмістар*, *метар*, *ансамбаль* і пад.). Дарэчы, нашыя слоўнікі некаторыя словы з ненаціскным галосным у фінальным складзе падаюць на сваіх старонках: *альябастар*, *міністар*, *зубар*, *вапёр* (М. Байкоў, С. Некрашэвіч «Беларуска-расійскі слоўнік», 1926), *венгерац* (а не *венгр*), *горан*, *кегель* (рас. *кегель*), *свідар*, *асяцёр*; *вяпрук* (Русско-белорусский словарь, 1993) і інш.

Дарэчы, захаванне на пісьме ў фінальным складзе беглага галоснага абгрунтавана і этымалагічна. Параўн. *майстар* і ням. *Meister*, *магістар* і лац. *magister*, *міністар* і *minister*. Дык чаму адны з гэтых словаў нашыя акадэмічныя слоўнікі падаюць у адпаведнасці з жывым народным вымаўленнем (дзе няма цяжкага для вымаўлення збегу зычных), якое стасуецца і з этымонам адпаведнага слова, напрыклад, *майстар*, а іншыя насуперак усюму гэтаму маюць невымоўны збег зычных: *бурмістар*, *бургамістар*, *міністар* і пад. (Паводле П. Сцяцко)

16. З «Кароткага руска-беларускага слоўніка тэрмінаў» (гл. Дадатак 2) выпішыце 15–20 слоў з адметнымі фанетычнымі рысамі беларускай мовы.

17. Пастаўце ў словах націск.

Каштарыс, каштарысныя нормы, квартал, маркетынг, нета, пеня, прыяцель, факсіміль, беларусы, бліснуць, бліжэй, выпадак, вышэй, генезіс, гра-

мадзянін, далей, дыспансер, здарыцца, імя, індустрыя, існуе, каталог, кулінарыя, лагапедыя, на працягу, нібы, паблісіці, рэкрут, слабы, спаяны, статут, у душу, феэрыя, феномен, хабар, цаля, цяжар, шчаслівейшы, эксперт.

18. *Перакладзіце на беларускую мову і пастаўце націск у словах і спалучэннях слоў. Параўнайце яго месца ў рускай і беларускай мовах.*

Апостроф – ..., верба – ..., взяли – ..., волосы – ..., глиняный – ..., дальше – ..., деньгами – ..., долото – ..., доска – ..., живёте – ..., звонит – ..., знахарь – ..., каменный – ..., крапива – ..., лопух – ..., маленький – ..., молодость – ..., наволочка – ..., Несвиж – ..., обеспечение – ..., одиннадцать – ..., окунь – ..., ольха – ..., по-людски – ..., посланец – ..., приятель – ..., слабый – ..., спина – ..., торты – ..., фартук – ..., хаос – ..., шестьдесят – ..., работать в интернет-сети – ..., взять за руку – ..., выбежать из дому – ..., выучить за год – ..., глядеть на голову – ..., говорить без толку – ..., готовить на зиму – ..., идти по лесу – ..., пройти за день –

19. *Прачытайце пары слоў. Вызначце значэнні або формы слоў, што перадаюцца з дапамогай націску.*

Атлас – атлас, бэрагам – берагам, выгада – выгода, высыпаць – высыпáць, дугі – дуги, закідаць – закідаць, захад – заход, крэдыт – крэдыт, музыка – музýка, падаў – падаў, развіты – развіты, рукі – рукi, сачыць – сочыць, сувязны – сувязны, хіба – хiба, шкóда – шкада.

20. *Перакладзіце тэксты з рускай мовы на беларускую. Выдзеліце словы і спалучэнні слоў, у якіх націск мае рознае месца ў словах рускай і беларускай моў.*

Тэкст 1. Демпінг – продажа тавараў на рынках другіх краін па цэнах ніжэй узроўня, звычайна для гэтых краін. К демпінгу прыбегаюць экспартёры, каб вывесці на рынак, пашырыць рамкі збыта, вытесніць патаэнцыяльных канкурэнтаў, усталяваць гаспадаруючае становішча на рынку. Демпінг можа ажыццяўляцца як сродствамі фірмы-экспартэра, так і з дапамогай дзяржавы – пасредствам субсідіравання экспартных паставак з сродстваў дзяржаўнага бюджэту. У любым выпадку страта часткі прыбытку звязана з продажам тавараў па зніжэнным цэнавым узроўню, паводле кампенсавана пачынам з павышэння цэнаў на другія тавары ці на тэ жэ, рэалізаваныя на другіх рынках. Для таго каб краіна, ажыццяўляючая демпінг, засталася ў выйгрышы, яна павінна абараніць сябе ад магчымасцей прымянення да яе вступнага демпінга. Для гэтага яна абараняе свой рынак рознымі відамі тарифных і нетарифных бар'ераў. Ажыццяўляюць демпінг манопаліі (картэлі), занятыя збытам тавараў як унутры краіны, так і за яе межамі, што дае ім магчымасць пакрыць убыткі ад бросовага экспарту за кошт высокіх цэнаў, знімаемых на ўнутраным рынку. С цэлю зашчыту ўнутранага рынку краіна, імпартуючая тавар, мае права аблагаць яго зверху звычайна яшчэ і антыдемпінгавай пошлінай у памеры розніцы паміж яго цэнай у краіне і экспартнай. (*Словарь менеджера*)

Текст 2. Клиринг – система безналичных расчётов, основанная на зачёте взаимных требований и обязательств. Клиринг используется во внутреннем, но чаще в международном обороте. Клиринги могут быть двусторонними и многосторонними. Главное их достоинство – экономия платёжных средств (валюты) на сумму зачтённых взаимных требований. Чем выше процент зачёта (отношение суммы зачтённого оборота и общей суммы денежного оборота, умноженное на сто), тем эффективнее клиринговые расчёты.

Возможность применения клиринга вытекает из встречных требований участников хозяйственно-финансовых сделок, а также последовательных связей их друг с другом. Незачтённое сальдо по клиринговым счетам в пользу того или иного участника расчётов может быть погашено в будущем зачётном периоде дополнительной поставкой товаров или оказанием услуг, валютой или иным способом по договорённости. Расчёты могут осуществляться по специальным открытым клиринговым счетам, через банки или специальные расчётные (клиринговые) палаты. (*Словарь менеджера*)

21. *Ад прыведзеных спалучэнняў слоў утварыце складаныя словы, вызначце месца асноўнага і, калі ёсць, пабочнага націску. Растлумачце правапіс літар а, о, э ў першай частцы складаных слоў і е, я, о, а як злучальных галосных.*

Добры быт, добрая якасць, утварыць слова, сярэднія вякі, ачысціць зерне, лячыць вадой, здабываць вугаль, прасты народ, жоўтае лісце, тушыць агонь, доўгі век, чорная барада, многа значэнняў, сябе любіць, сто і год, зямля і рабіць, тонкае сукно, распрацоўка торфу, сінія вочы.

БЕЛАРУСКІ ПРАВАПІС: ТРАДЫЦЫІ, ПЕРАЕМНАСЦЬ І ПЕРСПЕКТЫВЫ

2.1. Прынцыпы беларускага правапісу

Правапіс, або **арфаграфія**, – гэта сістэма правілаў перадачы вуснай мовы, якія ўстанаўліваюць аднастайнае, абавязковае для ўсіх, унармаванае напісанне слоў і іх значымых частак (марфем). Аднаведнае правілам напісанне, што выбіраецца з шэрага магчымых, называецца **арфаграмай**: *даведка, фонд, бухгалтар-кантралёр, сярэднемесячны аб'ём*.

Прынцып арфаграфіі – вызначальная заканамернасць, паводле якой будуюцца і аб'ядноўваюцца ў групы канкрэтныя правілы напісання. Сучасны беларускі правапіс грунтуецца на двух прынцыпах – **фанетычным і марфалагічным (фанематычным)**.

Згодна з **фанетычным прынцыпам** гукі перадаюцца на пісьме ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем: *студэнцікі, сардэчны, палявы, сыграць, дзеці, білецкі, ішчаслівы, Полаччына, жыццё* і інш. Дзякуючы гэтаму прынцыпу на пісьме адлюстроўваюцца такія спецыфічныя рысы беларускай мовы, як *аканне і яканне, дзеканне і цеканне, цвёрдасць шьпячых, [ц] і [р], падаўжэнне зычных*, наяўнасць **ў** нескладовага і інш. **На фанетычным прынцыпе заснаваны наступныя правілы**: правапіс літар *a, o, э; e, ё, я*; правапіс прыставак на *з* (*раз-, уз-, без-/бяз-, цераз-*) (перад глухімі пішацца літара *с*); правапіс *ы, і, й* пасля прыставак; правапіс падоўжаных зычных; напісанне літар *дз, ц* замест *д, т* перад *e, ё, ю, я, і*, а таксама мяккімі [*в'*], [*м'*]; правапіс прыстаўных галосных і зычных; правапіс **ў** нескладовага; правапіс спалучэнняў *сл, зн, сн, рн, нц, рц* на месцы спрадвечных *стл, здн, стн, рдн, лнц, рдц*; правапіс *ц* на месцы спалучэнняў каранёвых *т, ц, ч, к* і суфіксальнага *с* (*-ск-*); правапіс *с* на месцы спалучэнняў каранёвых *ж, ш, х, г* і суфіксальнага *с* (*-ств-*); напісанне літары *т* на месцы спалучэння *дт* на канцы іншамоўных слоў; правапіс *чч* на месцы спалучэнняў *цк, к і ч* і інш.

Паводле **марфалагічнага прынцыпу** марфемы на пісьме перадаюцца незалежна ад таго, як яны вымаўляюцца: *грамадскі* [грамацк'і],

носьбіт [ноз'біт], *заказчык* [закашчык] і інш. У беларускай мове на гэты прынцып абапіраецца пераважна правапіс зычных. Асноўны спосаб правяркі напісання – падбор такога становішча, якое для гукі, што трэба абазначыць на пісьме, будзе моцным (апорнае напісанне). **Марфалагічным прынцыпам кіруюцца правілы:** правапіс звонкіх зычных на канцы слова, звонкіх перад глухімі і глухіх перад звонкімі, шыпячых перад свісцячымі і свісцячых перад шыпячымі; правапіс прыставак *аб-*, *над-*, *пад-*, *перад-*; правапіс зычных на стыку кораня і прыстаўкі, кораня і суфікса; правапіс цвёрдых – мяккіх зычных; правапіс *е* ў прыназоўніку *без* і часціцы *не*; напісанне ў прыметніках двух *н* (каранёвага і суфіксальнага).

У беларускай арфаграфіі ёсць традыцыйныя і дыферэнцыраваныя напісанні. **Традыцыйныя напісанні** перадаюцца па традыцыі: напрыклад, напісанне з вялікай літары кожнага новага вершаванага радка ці правапіс вялікай літары ў дакументах міжнароднага значэння (*Генеральная Асамблея Арганізацыі Аб'яднаных Нацый*). **Дыферэнцыраваныя напісанні** служаць для адрознення слоў. Напрыклад, напісанне малой і вялікай літары ў словах-аманімах – агульных і ўласных назоўнікаў: *цётка* – *Цётка* (*Алаіза Пашкевіч*), *чорны* – *Чорны* (*Кузьма Чорны*), *галіна* – *Галіна*.

2.2. Станаўленне і развіццё арфаграфічнай нормы

Сучасная беларуская арфаграфічная сістэма – гэта вынік шматгадовых намаганняў вучоных і грамадскасці, скіраваны на выпрацоўку дасканалых сродкаў і спосабаў перадачы беларускай мовы на пісьме. Арфаграфічныя асаблівасці беларускай мовы – у самой гісторыі яе развіцця.

Свой адлік беларускі правапіс вядзе з 30-х гадоў XIX ст. – час адраджэння беларускай мовы. Як вядома, у XVI ст. пасля страты ВКЛ дзяржаўнай незалежнасці і аб'яднання яго з Польшчай старабеларуская мова страціла свае грамадскія функцыі. На доўгі час яна стала мовай без пісьменнасці і існавала амаль выключна ў вуснадыялектнай форме. Як заўважаюць даследчыкі, стары (папярэдні) правапіс не мог нічога перадаць у спадчыну новаму, па-першае, з прычыны вялікага часовага адрыву, а па-другое, з-за таго, што старажытныя беларускія пісьмовыя помнікі, якія маглі б служыць узорам пісьма, на пачатку XIX ст. для беларускіх дзеячаў былі невядомымі або недаступнымі [19]. Арыенцірам для стварэння новага правапісу стала жывая гаворка, што вяло да замацавання фанетычнага прынцыпу пісьма і кардынальна адрознівала новы правапіс ад старабеларускага, надавала мове абсалютна новае арфаграфічнае аблічча [28].

Значнай падзеяй у гісторыі новага беларускага правапісу стаў выхад у **1918 г.** першага беларускага нарматыўнага даведніка – **«Беларускай граматыкі для школ» Б. Тарашкевіча**, дзе фактычна ўпершыню былі сфармуляваны і сістэматызаваны асноўныя правілы беларускага правапісу. «Граматыка» адыграла выключную ролю ў пашырэнні беларускай пісьмовай мовы ва ўсіх сферах ужытку, а найперш – у школьным навучанні. Аднак у ёй заставалася яшчэ шмат спрэчных і нявырашаных пытанняў (напрыклад, аўтар сам звяртаў увагу на недасканаласць напісання слоў іншамоўнага паходжання).

1926 г. – **Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускага алфавіта і правапісу**, у рабоце якой удзельнічалі вядомыя айчыныя моваведы, пісьменнікі, настаўнікі беларускай мовы, а таксама замежныя лінгвісты. Абмяркоўваліся найбольш вострыя і спрэчныя пытанні: перадача акання/якання ў словах іншамоўнага паходжання; перадача мяккага знака для абазначэння асіміляцыйнай мяккасці зычных (*сьнег, дзэверы, зьвер*) і інш.

У **кастрычніку 1927 г.** была створана **Правапісная камісія**, па выніках работы якой выдадзены **праект беларускага правапісу з 77 правілаў**. Аднак шырокага абмеркавання ён не атрымаў, бо на хвалі тагачасных рэпрэсій большасць з членаў камісіі былі арыштаваны, а сам праект аб'яўлены нацдэмаўскім і трапіў у спецховы [19].

1933 г. – **пастанова СНК БССР «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу»**. Яна ўнесла істотныя карэктывы ў беларускую арфаграфію, адназначнай ацэнкі якіх не існуе да нашага часу (напрыклад, сярод прынятых палажэнняў – адмена абазначэння асіміляцыі зычных па мяккасці, штучнае напісанне інтэрнацыянальна-рэвалюцыйных слоў, якія не падпарадкоўваліся агульнаму прынцыпу акання, – знешнелінгвістычныя (пазамоўныя) прычыны: *піонер, совет, рэвалюцыя, соцьялізм, большэвіцкі* і інш.). У выніку рэформы было парушана арфаграфічнае адзінства беларускай мовы, узніклі дзве правапісныя плыні: дарэформенная (абапіралася на прынцыпы і правілы, сфармуляваныя ў «Граматыцы» Б. Тарашкевіча, і дзейнічала ў асноўным за межамі Беларусі, так званы «эмігранцкі» варыянт правапісу, які выкарыстоўваецца і цяпер у большасці выданняў беларускай дыяспары) і паслярэформенная – на яе аснове паступова і сфарміраваўся афіцыйны беларускі правапіс. Доўгі час гэтыя дзве разнавіднасці развіваліся адасоблена адна ад адной, але на пачатку 1990-х гадоў (перыяд беларускага нацыянальнага адраджэння) «тарашкевіца» атрымала значнае пашырэнне, што прывяло да арфаграфічнай дваістасці.

1959 г. – выдадзены «**Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі**», падрыхтаваныя навуковымі супрацоўнікамі Інстытута мовазнаўства імя Я. Коласа (сёння – Інстытут мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы НАН Беларусі) пад кіраўніцтвам акадэмікаў К.К. Атраховіча (К. Крапівы) і П.Ф. Глебкі. Некалькі гадоў арфаграфічную камісію ўзначальваў Я. Колас.

1993 г. – Пастанова Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь аб стварэнні **Дзяржаўнай правапіснай камісіі** па ўдакладненні правапісу беларускай літаратурнай мовы. **1999 г.** – выйшлі «**Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі (праект новай рэдакцыі)**». Пасля іх абмеркавання з улікам унесеныя заўвагі і пажаданняў у **2004 г.** з'явіўся яшчэ адзін абноўлены варыянт «**Правілаў**». Абодва гэтыя праекты – спроба комплекснага арфаграфічнага ўпарадкавання. Не вырашаючы канчаткова ўсіх праблем, яны ўсё ж прыцягнулі ўвагу да пытанняў правапісу і актывізавалі сам працэс правапіснай нармалізацыі.

23 ліпеня 2008 г. – Закон Рэспублікі Беларусь «**Аб Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі**», які зацвярджае новую рэдакцыю «**Правілаў**» (уступіць у сілу з **1 верасня 2010 г.**). Гэта вынік шматгадовай працы вялікага калектыву навукоўцаў.

Правапіс, адлюстроўваючы асаблівасці і заканамернасці развіцця мовы, не можа працяглы час заставацца нязменным. Мова бесперапынна ўдасканальваецца, пра што найперш сведчыць істотнае абнаўленне яе лексічнага складу, а таксама змены фанетычнага, марфалагічнага і сінтаксічнага характару. Значнае папаўненне за апошнія дзесяцігоддзі слоўнікавага складу беларускай мовы новымі словамі, большасць з якіх – запазычанні, выклікала пашырэнне ў пісьмовай традыцыі ненарматыўных арфаграфічных варыянтаў. У сувязі з гэтым надзённай стала неадкладнае ўпарадкаванне беларускага правапісу, прывядзенне яго ў адпаведнасць з сучаснай моўнай практыкай, захаванне адзінства арфаграфічных нормаў.

2.3. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі (2008)

«**Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі**» (2008) – яшчэ адзін крок у бок збліжэння пісьмовай мовы з беларускім вымаўленнем, больш дасканалыя і зручныя ў параўнанні са зводам правілаў, выдадзеных у 1959 г. [28]. Яны накіраваны на карэкціроўку, памяншэнне колькасці выключэнняў, падпарадкаванне большасці напісанняў агульным правілам і заканамернасцям, адпаведным фанетычнаму (гукавому) ладу беларускай літаратурнай мовы.

У новай рэдакцыі правілаў неабходна звярнуць увагу на наступныя змены:

1. **Істотнае пашырэнне перадачы акання на пісьме**, што адлюстравана ў такіх правілах, як:

• **Правіпіс літары о ў запазычаных словах**: ліквідуюцца выключэнні ў яе напісанні на канцы запазычаных слоў, паколькі о ў простых па структуры словах пішацца толькі пад націскам (*мова, офіс, аптам* і інш.). Адсюль вынікае правіпіс **трыа** (замест *трыо*), **партфолія** (*партфоліо*), **Токія** (*Токіо*), **Ватэрлоа** (*Ватэрлоо*) і пад.

• **Правіпіс скарочаных частак слоў (абрэвіятур)**: пішуцца так, як у адпаведных поўных словах – **прафкам** (прафсаюзны камітэт), **ваенкам** (ваенны камісар), **гарвыканкам** (гарадскі выканаўчы камітэт), **інтэрнал** (інтэрнацыянальная паліцыя), **лінкар** (лінейны карабель) і інш. У «Правілах» (1959) пры напісанні падобных слоў захоўвалася так званае этымалагічнае о, што было абумоўлена зусім нелінгвістычнымі прычынамі: *райком* (раённы камітэт), *нарком* (народны камісар), *селькор* (сельскі карэспандэнт) і інш.

• **Правіпіс складаных слоў**: пашыраецца правіпіс часткі **ста-**. У словах тыпу **стагадовы, стаградусны, стагаловы** і падобных галосная *а* з'яўляецца злучальнай і яе напісанне павінна адпавядаць агульнаму правілу – у складаных словах злучальныя галосныя *о, ё* пішуцца толькі пад націскам, галосная *а* – у любым ненаціскным складзе: *ільновалакно, Вадохрышча, куродым, часопіс, марозаўстойлівы* і інш. Да таго ж частка **ста-** – гэта форма роднага склону лічэбніка *сто*, а ў складаных словах, утвораных ад лічэбніка ў форме роднага склону і іншага слова, першая частка пішацца так, як і ў родным склоне лічэбніка: **статысячны, статонны, стапрацэнтны** і інш.

ЗВЯРНІЦЕ ЎВАГУ! У новай рэдакцыі размяжоўваецца напісанне першых частак **радыё-** і **радые-/я-**. Літара **ё** пішацца ў складаных словах з першай часткай **радыё-**: *радыёстанцыя, радыёграма, радыёантэна*. Калі першая частка складанага слова ўтворана ад назвы хімічнага элемента *радый*, то пішацца літара **е**, якая з'яўляецца злучальнай галоснай: *радыебіялогія, радыеактыўнасць, радыеметрычны, радыеізатоп* і інш. У першым складзе перад націскам у гэтым выпадку пішацца **я**: *радыяметрыя, радыяхімія, радыялогія, радыяграфія*.

Па аналогіі са словам *радыё-* пісалася і частка *аўдыё-* (*аўдыёвізуальны, аўдыёкасета*). Новыя «Правілы» фіксуюць яе напісанне як **аўдыя-**, бо спалучэнне галосных *іо* ў сярэдзіне слова абазначаецца

на пісьме літарамі іё (ыё) пад націскам, не пад націскам – ія (ыя): *рацион – рацыён, стацио^нар – стацыя^нар* і інш. Гэта ж датычыць і складаных слоў з часткай **медыя-**: *медыяпадзея, медыятэкст, медыяплан, медыярэсурсы* і інш. Толькі невялікая група слоў пішацца з пачатковым **медые-**: *медыеваль* (малюнак друкаванага шрыфту), *медыевіст, медыевістыка, медыевальныя шрыфты*.

• **Праваяпіс ненаціскных фіналей -эль, -эр у запазычаных словах** (і вытворных ад іх): канцавыя *-эль, -эр* перадаюцца як *-ар, -аль* (*альма-матар, гendarны, лідар, менеджар, прынтар, камп’ютар, тэндар, пэйджар, фарватар, шніцаль*). Выключэнне складаюць уласныя імёны іншамоўнага паходжання, дзе *-эль, -эр* пішуцца нязменна: *Ландэр, Одэр, Пітэр, Юпітэр*.

2. Перадача якання на пісьме: літара **я** захоўваецца ў першым пераднаціскным складзе ў словах *дзяв’яты, дзясяты, сямнаццаць, васьмнаццаць* і вытворных ад іх – *дзявятка, дзясятка, пяцьдзясят, шасцідзясяты* (але: *пяціюдзесяціў, шэсцьдзесят*) і інш.

НАГАДАЕМ! У беларускай мове дзейнічае закон *якання*, паводле якога галосныя *е, ё ў* першым складзе перад націскам пераходзяць у *я*: *ядловец, нявестка, Нясвіж, квяцісты, нявольціц; сяржант, каляндар* (але: *календары*), *дзяжурны, яно́т, яўрэй, яфрэйтар, мянту́з* (даўнія запазычанні). Ва ўсіх астатніх перад- і паслянаціскных складах пішацца літара *е*: *песняры, зеленаваты*.

Выключэннямі з правіла з’яўляюцца: іншамоўныя словы, напісанне якіх адпавядае традыцыі (*калектый, легальны, медаль, метрòвы, сенсацыя, Еўропа, Палесціна* і інш.), сярод іх – і словы з заднеязычнымі гукамі [г’], [к’], [х’]: *геройскі, кеніец, кефа́ль, кера́міка, Герва́ты, Херсо́н*. Толькі ў невялікай групе слоў літара **я** пасля *г, к, х* захоўваецца: *гяўр* (пагардлівая назва іншаземца ў мусульман), *кяры́з* (падземная ёмістасць для збірання грунтовых вод і вывадзення іх на паверхню зямлі для арашэння і абваднення), *Гянджа́*.

Літара **я** ў няпершым пераднаціскным складзе можа пісацца і тады, калі **я** ёсць у аднакаранёвых словах пад націскам: *ахвяраванне – ахвя́ра, лямантава́ць – ляма́нт, калядава́ць – Каля́ды, пяцярня́ – пя́ць, дзятляня́ – дзя́цел, ядава́ты – я́д, цягавіты – ця́га*. Акрамя гэтага, ёсць словы з каранёвым этымалагічным **я**, якое захоўваецца незалежна ад націску: *сённышні, ягамо́сць, языка́сты, яравы́, віцязь, ме́сяц, па́мяць, ты́сяча, Вячасла́ў, Пры́пяць, Бе́сядзь, Сві́цязь*. Неабходна запомніць і словы з суфіксамі *-язь* (*бо́язь, дрэ́бязь*), *-ядзь* (*роўня́дзь*), *-яв* (*се́мявы*), *-яц* (*за́яц* і вытворныя *за́ячы, за́ячына*), *-я-* (*ве́яць, ба́яць, му́ляць, ла́яць, ка́шляць, дзе́яць, се́яць*), *-ян-* (*аб-*

мўляны, засеяны, абсмяяны), -ячы- (носячы, вбзячы, лбвячы), назоўнікі *лянка, веялка, веянне, веяльшчык, сеялка, дзеяч*.

Часам каранёвая літара *е* ў ненаціскным становішчы можа чаргавацца з *і*: *блеск – блішчаць, кветка – квітнець, цвет – цвісці, смех – усміхацца*.

3. Правапіс запазычаных слоў: як вядома, напісанне запазычанняў выклікае найбольшыя цяжкасці, паколькі яны па-рознаму адаптуюцца да арфаграфічнай нормы нашай мовы і не заўсёды ёй падпарадкоўваюцца. Новыя правілы прытрымліваюцца тэндэнцыі да ўніфікацыі (аднастайнасці) правапісу слоў гэтай групы. Звернемся да прыкладаў.

• **Правапіс літар *е, э*:** у пачатку запазычаных слоў літары *э, е* як пад націскам, так і не пад націскам пішуцца ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем (*эра, эўрыка, тыка, егер, Ерэван, Еўфрат*), таксама, як і пасля губных зычных і з, с, н (*капэла, сурвэтка, экзэмпляр, сэрвіс, інтэрнэт, тунэль, маянэз, нервы, менеджмент, медаль*). Аднак вызначыць заканамернасці мяккага ці цвёрдага вымаўлення ў такіх выпадках даволі цяжка, тым больш што ў беларускай мове вымаўленне *э* ў словах іншамоўнага паходжання дакладна не рэгламентавана. У новай рэдакцыі напісанне *э* ў запазычаннях значна пашыраецца.

На канцы іншамоўных нязменных слоў, а таксама ўласных імёнаў і геаграфічных назваў пасля зычных, акрамя *л, к*, пішацца *э: купэ, рэзюмэ, кашнэ, дэкальтэ, Морзэ, Табідзэ, Душанбэ*. Але: *сальта-мартале, філе, камюніке, піке*.

НАГАДАЕМ! У некаторых запазычаных словах ненаціскны спрадвечны [э] перадаецца праз *ы*: *брызэнт, дрызіна, інжынер, канцылярыя, рысора, цырымонія*. Тое ж назіраецца ў беларускіх прозвішчах, утвораных ад імёнаў іншамоўнага паходжання на *-эй*: *Андрыеўскі* (ад Андрэй), *Кірыеўскі* (Кірэй).

• **Правапіс *д, т* і *дз, ц*:** у запазычаных словах, а таксама ў вытворных ад іх цвёрдыя *д, т*, як правіла, пішуцца нязменна: *дэлегат, дэманстрацыя, медыцына, апладысменты, тыраж, скептык, ерэтык, пластык, тэарэтык, авантура, дыктатура, акадэмік, акрэдытыў, актыўны, артыст, асістэнт, атэізм, айтарытэты, дыпламатыя, дырыжор, дысананс, дыскатэка, дысертацыя, дэкада, дэкальтэ, дэкан, дэкарацыя, дэлегат, дэрматыт, стэнаграма, стэнд, традыцыйны, тыпаж, тытул, тэарэма, факультэт, фанетыка, семантыка, кінетыка, лагатып* і інш. У падобных запазычаннях назіраецца тэндэнцыя да цвёрдага вымаўлення *д* і *т*.

Перад суфіксамі *-ін-, -ір-, -ік-, -ёр-, -еец-, -ейск-* у словах іншамоўнага паходжання, а таксама ў словах, вытворных ад іх, [д] і [т] чаргуюцца з [дз'], [ц']: *каманда – камандзір, індзеец, індзейскі* (але: *Індыя – індыец, індыйскі, індыйцы*), *гвардыя – гвардзеец, гвардзейскі, мантаж – манцёр, манцёроўка, манцёровачны, білет – білецёр, білецік, дэрмацін, каранцін, леваміцэцін, пласціна, сацін, серпанцін, амнісціраваць, арыенціроўка, бамбардзір, брыгадзір, інвесціраваць, штудзіраваць, кінаакцёр, парламенцёр* і інш.

Асаблівай увагі заслугоўвае суфікс *-ік-*, які надае слову памяншальна-ласкальнае значэнне: *моцік, коцік, хвосцік* і інш. Шмат запазычаных слоў утрымліваюць аманімічны суфікс *-ік-/ -ык-* з іншымі значэннямі: *флегматык, скептык, лагістык; матэматыка, эстэтыка* і інш. Правапіс некаторых слоў трэба вызначаць па слоўніку: *арцішок, арцель, бардзюр, мундзір, гасцініца, дзюна, дзюшэс, націюрн, цір, цітр, эцюд, цюль, націюрморт, уверцюра, цюржскі, цюльпан*.

Пашыраецца напісанне *д* і *т* перад суфіксамі *-ыст-, -ынг-, -ызм-*: *авангардыст, мітынг, дагматызм, брэндынг, холдынг*.

Зычныя *д, т* або *дз, ц* пішуцца ў адпаведнасці з беларускім літаратурным вымаўленнем ва ўласных імёнах і назвах: *Дадэ, Дэфо, дэ Бальзак, Дэтройт, Тэлаві, Атэла, Тэвасян, Тэкля, Тэкерэй, Тэрэза, Шаптыцкі, Дзяніс, Гарыбальдзі, Дзвіна, Дзясна, Барадзіно, Уладзівасток, Градзянка, Плоўдзіў, Хрысціна, Цютчай, Гаіці, Палесціна, Поці, Таіці* і інш.

• **Правапіс спалучэнняў галосных:** калі спалучэнні **іо, іа** вымаўляюцца як адзін склад, то на пісьме яны перадаюцца ётаванымі галоснымі (праз *ё* пад націскам і *я* не пад націскам): **Гіём** (замест Гійом), **Ёфе** (Йофе), **Нью-Ёрк** (Нью-Йорк), **Хаям** (Хайам), **Са-воя** (Савойя), **папая** (папайа), **секвоя** (секвойя), **саёты** (сайоты). Параўн. з правапісам слоў: *раён, маёр, Маёраў, маярат, ёг, ёгурт, ёта* (літара), *ёд*.

НАГАДАЕМ! Калі спалучэнні **іо, іа** вымаўляюцца як два склады, то на пісьме яны абазначаюцца: у пачатку слоў пад націскам літарамі **іо** (*іон, Іосіф*), а не пад націскам – **іа** (*іанізацыя, Іанічнае мора, Іаркшыр, Іаан*); у сярэдзіне слоў паміж зычнымі замест **іо** пад націскам – **іё (ыё)** (*чэмпіён, аксіёма, Ліён, бастыён, рацыён*), не пад націскам – **ія (ыя)** (*прыярытэт, акцыянерны, ажыятаж, перыядычны, нацыянальны*).

Спалучэнне **іа** перадаецца літарамі **ія (ыя)** незалежна ад месца націску: *геніяльны, дыяметр, піяр, дыяпазон, энтузіязм*. Спалучэнне **іе** абазначаецца літарамі **іе (ые)**: *абітурыент, арыентацыя, кліен-*

тура, айдыенцыя, іерархія, іена, іерогліф, Іерусалім, іерыхонскі. Спалучэнне **йе** заўсёды вымаўляецца як адзін склад і на пісьме ў пачатку слова і пасля галосных перадаецца праз **е**: *канвеер, феерверк, фае, Феербах*.

Спалучэнне **йа** на пісьме перадаецца: пасля галосных і ў пачатку слова – праз **я** (*лаяльны, Мая, яхта, ярд*); пасля зычных **л, с, ц** (мяккага), **дз** і непрыставачных **н** і **з** – праз **ья**, пасля астатніх зычных – праз **'я**: *мільярд, кальян, альянс, мільярдэр, саф'ян*.

• **Праваяпіс спалучэнняў зычных**: у запазычаных словах напісанне спалучэнняў зычных падпарадкоўваецца агульным правілам: *стн – сн* (кантраст – *кантрасны* (замест *кантрасны*), фарпост – *фарпосны* (*фарпостны*), баласт – *баласны* (*баластны*) і інш.);

НАГАДАЕМ! Гістарычныя спалучэнні *здн, згн, стн, скн, стл, рдн* па-беларуску вымаўляюцца і пішуцца як *зн, сн, сл, рн*: *праязны, позна, бразнуць, бялітасны, колькасны, абласны, посны, лягнуць, трэснуць* (але: *віскнуць, націскны*), *карыслівы, жаласлівы, міласэрны*.

Спалучэнне зычных **дт** на канцы слоў іншамоўнага паходжання па традыцыі перадаецца праз **т**: *Шміт, Гумбальт, Кранштат, фарштат* і інш.

Спалучэнні **ск, ст, с'ц'** на канцы кораня слова чаргуюцца з **шч**: *воск – ваішчыць, густы – гушчар, хрысціць – хрышчоны*. Аднак калі каранёвае **с** стаіць побач з суфіксальным **к**, якое можа чаргавацца з **ч**, то спалучэнне зычных перадаецца як **сч**: *пяшчынка, пячанік, сучычаны, брусчатка* і інш.

• **Праваяпіс мяккага знака**: ліквідавана выключэнне адносна напісання **ь** у прыметніках з суфіксам **-ск-**, утвораных ад кітайскіх назваў на **-нь**: **чань-чунскі** (Чань-Чунь), **цянь-шанскі** (Цянь-Шань) – замест *цяньшаньскі, чаньчуньскі*. Параўн. з адпаведнымі словамі: *астраханскі* (Астрахань), *любанскі* (Любань), *конскі* (конь) і пад.

НАГАДАЕМ! Мяккі знак захоўваецца перад суфіксам **-ск-** у прыметніках, утвораных ад назваў месяцаў, якія заканчваюцца на мяккі **[н']**, і назоўніка **восень**: *студзеньскі, ліпеньскі, снежаньскі, восеньскі*, а таксама ў суадносных уласных назвах (*Чэрвеньскі раён, Ліпеньская школа*).

4. Праваяпіс ў нескладовага і у складовага: у іншамоўных словах пашыраецца напісанне **ў** нескладовага пасля галосных (*дзяржаўны ўніверсітэт* – замест *дзяржаўны універсітэт*; *арфаграфічная ўніфікацыя* – замест *арфаграфічная уніфікацыя*, *сімфанічная ўверцора* – замест *сімфанічная уверцора*, *для ўніята* – замест *для уніята* і інш.).

Новыя «Правілы» выразна акрэсліваюць напісанні *ў* нескладовага і *у* складовага ў запазычаннях:

- нескладовае *ў* пішацца ў сярэдзіне слова пасля галосных перад зычнымі: *аўдыторыя, аўдыт, паўза, саўна, клоўн, раўнд, каўчук, маўзер, ноўтбук* і інш. (раней фіксавалася варыянтнае напісанне: напр., *фауна* і *файна*).

- у канцы запазычаных слоў ненаціскае *у* не скарачаецца: *ноу-хау, фрау, ток-шоу, Цеміртау, Ландау* і інш.

- пад націскам *у* складовае не чаргуецца з *ў* нескладовым: *Люблінская ўнія, прыняты ўзусам, поўная ўрна, саксаўл, насілі ўнты, аўл, баўл, аўкаць, чулася ўханне*.

- складовае *у* пішацца ў запазычаных словах, якія заканчваюцца на *-ум, -ус*: *прэзідыум, кансіліум, радыус, соус* і вытворных ад іх.

ТРЭБА ПАМ'ЯТАЦЬ! Вялікая літара *У* заўсёды перадаецца без надрадковага значка: *ва Уруччы, на Украіне, да Уладзіміра* і інш. Калі ж запіс ідзе вялікімі літарамі, то ён павінен падлягаць агульным правілам: **РЭСПУБЛІКАНСКАЕ ўНІТАРНАЕ ПРАДПРЫЕМСТВА**. Не скарачаецца *у* ў літарных абрэвіятурах: *нашпарт выдадзены Першамайскім РУУС, але: Саўмін (Савет Міністраў)*.

Не скарачаецца *у* пасля знакаў прыпынку – кропкі, коскі, працяжніка, двукроп'я, дужкі, шматкроп'я. Апошнім часам да знакаў прыпынку адносяць і смайлікі, якія шырока выкарыстоўваюцца на форумах, у чатах, sms, электроннай пошце.

Не з'яўляюцца знакамі прыпынку квадратныя дужкі, злучок і двукоссе. Напісанне *ў* нескладовага пасля іх падпарадкоўваецца агульным правілам: *...яна [хмара] ўжо набліжалася, мастакі-ўмельцы, крыкі «ўра»*.

ЦІКАВА ВЕДАЦЬ! 7 верасня 2003 г. у Полацку (падчас святкавання Дня пісьменнасці) быў устаноўлены помнік літары *ў*, зроблены ў выглядзе стэлы, на гранях якой размешчаны рэльефныя выявы адметнай і ўнікальнай літары беларускага алфавіта.

5. Правапіс прыстаўных галосных: пасля прыставак і першай часткі складанага слова, якія заканчваюцца на галосную, прыстаўныя літары *і* і *а* перад *р, л, м* не пішуцца: *заржавець, заржаць, зардзецца, замглены, замшэлы, прымчацца, вокамненна*. У сучаснай арфаграфіі гэтае правіла не заўсёды вытрымлівалася, слоўнікі дапускалі варыянты ў напісанні прыведзеных слоў з прыстаўной *і*. У новай рэдакцыі правіл такія разнабой выключаны.

ПАМЯТАЙЦЕ! Нельга бытаць напісанні запазычанняў тыпу *імперыя, імправізацыя, імарт, імпульс, імпічмент, імпрэсарыя* са словамі з прыстаўной *і*. У прыведзеных словах *і* не з'яўляецца прыстаўной літарай: напр., *імарт* паходзіць з лацінскай мовы *importare* – 'увозіць'.

6. Правапіс графічных скарачэнняў: асноўныя нормы скарачэнняў былі замацаваны «Правіламі» (1959). У новай рэдакцыі з'явілася яшчэ адно прапісанне: калі імя або імя па бацьку пачынаецца з дыграфу *Дз*, то ініцыялам выступае толькі літара *Д*: Дзмітрый Дзмітрыевіч – *Д.Д.* Напісанне літары *Д* датычыцца таксама і абрэвіатур: *СНД* – Саюз Незалежных Дзяржаў. Па аналогіі рэкамендуецца скарачаць імёны тыпу *Джэк, Джон, Джонатан* ініцыялам *Д*: *Д. Лондан, Д. Свіфт*.

НАГАДАЕМ! Нельга скарачаць на *галосную літару*, на *ь*, на *й* і на *ў*; пры спалучэнні дзвюх аднолькавых зычных скарачэнне робіцца пасля першай зычнай: *камен. век*; пры збегу дзвюх або некалькіх зычных скарачэнне робіцца на апошнюю зычную: *эканамічн. рэформа, падатк. орган*. Пры графічных скарачэннях ставіцца кропка і захоўваюцца тыя ж знакі і пачатковыя літары, якія ўласцівы поўнаму напісанню: *с.-д. партыя (сацыял-дэмакратычная партыя), чл.-кар. (член-карэспандэнт)*.

Стандартныя скарачэнні абазначэнні метрычных і лічбавых мер пішуцца без кропак: *га (гектар), см (сантыметр), кг (кілаграм), км (кіламетр), млн (мільён), млрд (мільярд)* і інш.

7. Правапіс некаторых марфем:

• **Правапіс прыставак:** у спалучэннях прыставак *аб-, ад-, над-, пад-, раз-, з- (-с-), уз-, спад-, перад-, дэз-, суб-* са словамі, што пачынаюцца з *і*, у адпаведнасці з вымаўленнем замест *і* пішацца *ы*: *зымправізаваць, перадынфарктны, субынспектар, дэзынфармацыя, дэзынфіцыраваць* і інш. Параўн.: раней было *субінспектар, надіндывідуальны, перадынфарктны, дэзынфекцыя* і пад.

НАГАДАЕМ! Пасля прэфіксаідаў *звыш-, між-, пан-, супер-, транс-, контр-, гіпер-* і захоўваецца: *звышімклівы, міжінстытуцкі, суперінтэлект, контрідэя, трансіндыйскі, гіперінфляцыя* і інш.

У складанаскарачаных словах, першая частка якіх заканчваецца на цвёрды зычны, пачатковае *і* другога слова захоўваецца: *педінстытут, цяжіндустрыя, спецінструктаж, гарінспекцыя* і інш.

Прэфіксоід **экс-** пішацца праз злучок, і не пераходзіць у *ы*: *экс-інжынер, экс-імператар*.

Некаторыя словы з каранем *-ход-* маюць варыянтныя формы: *адыходлівы – адходлівы, адыходнае – адходнае, адыходы – адходы, адыходнік – адходнік*.

ЗВЯРНИЦЕ ЎВАГУ! Калі апошня зычная літара прыстаўкі і першая літара караня супадаюць, то пішуцца абедзве літары: *ад-дача, ссівелы, звышштатны, транссібірскі, Наддзвінне*. Словы-тэрміны іншамоўнага паходжання часткова падпарадкоўваюцца гэтаму правілу: *сюррэалізм, аддуцыя (рэалізм, індукцыя)* – калі такія словы ўспрымаюцца як невытворныя, то літары не падвойваюцца: *інавацыя, ірэальны, іміграцыя, акорд, дысідэнт, карэспандэнт* і інш. Падваенне датычыць і частак складаных слоў: *бэк-крос, бургграф, вакуумметрыя, омметр, паккамера, шматтамовы; палітэхналаг*.

У словах *расол, расольнік, расада, расаднік* пішацца адна літара *с*.

НЕЛЬГА БЛЫТАЦЬ! *Падваенне* – з’ява марфалагічная (падвойваюцца літары на стыку марфем), а *падаўжэнне* – фанетычная (адбываецца ў інтэрвакальным становішчы – паміж галоснымі). На пісьме падаўжэнне зычных *ж, з, дз, л, н, с, ц, ч, ш* перадаецца як падвоенае напісанне адпаведных літар (падоўжанае *дз* – трыграфічна як *ддз*): *адкрыццё, двукоссе, замужжа, суддзя, разводдзе, ладдзя, наваколле, карэнне, зацішша* і інш., а таксама ўласныя назоўнікі *Анісся, Аўдоця, Наталля, Таццяна, Усціння, Фядосся, Трацякоўка; Краснаполле, Залессе, Закарпацце* і інш. Але: *Ілья, Емяльян, Касьян, Ульян, Ульяна, Юльян, Юльяна, Градзькоўскі* і вытворныя ад іх. У запазычаных словах, у тым ліку ва ўласных імёнах і назвах, і вытворных ад іх словах падвоеныя літары звычайна не пішуцца: *граматыка, група, калектыў, калекцыя, сума, каса, касір, тэрыторыя, піца, саміт; Ала, Васа, Генадзь, Іна, Нона, Італіт, Кірыл, Адэса, Калькута, Марока, Ніца*. Але: *бонна, донна, манна, мецца-сапрана, панна, ванна, мадонна, саванна; Ганна, Жанна, Сюзанна, Мекка (меккскі)* і інш. Напісанне такіх слоў трэба вызначаць па слоўніку.

Праваніс прыставак на *з-*, *с-*: унесены дапаўненні, што датычацца напісання прыставак *дыс-* і *дыз-*, а таксама *дэз-*. У прыстаўцы *дыз-* перад галоснымі (у тым ліку ётаванымі) пішацца *з*, а перад зычнымі – *с*: *дызартрыя, дыз’юнкцыя, дысгармонія, дыспрапорцыя,*

дыскваліфікаваць і інш. Пыстаўка дэз- пішацца нязменна: дэзактывацыя, дэзарыентацыя, дэзынфекцыя, дэзынтэграцыя.

Размежаваны **правапіс прывставак са- і су-**. **Прыстаўка су-** пішацца:

– у назоўніках, дзе *су-* выдзяляецца толькі гістарычна: *сусед, сувой, сувязь, сутын, сутынак, сутаргі, сумятня, супастат, супоня, суткі, сутокі, суцяга, сумёт, сустаў*;

– у новых утварэннях, калі ёсць слова і без *су-*: *суграмадзянін, супалімер, сукрэдытор, сукіраўнік, супастайшчык, суапякун, супрацоўнік, суродзіч, сунаймальнік, супадчыннік, судказчык, сузабудойчык, сувыканаўца і інш.*;

– у словах, якія без *су-* не ўжываюцца: *суквецце, сузор’е, суладдзе, сугучча, суглінак, сукравіца, сузіральнік, сумежжа, сухмарак*;

– у дзеясловах: *судносіць, супадпарадкоўваць, сумяшчаць, суіснаваць, сустракаць, сутыкацца, супярэчыць, супастаўляць, супадаць*;

– у прыметніках: *сумежны, сукупны, суладны, сугучны, сучасны, сувымяральны, супольны, сумесны, суцэльны*;

– у прыслоўях: *супраць (супроць)*.

Прыстаўка са- пішацца:

– у некаторых назоўніках, дзе прыстаўка выдзяляецца толькі гістарычна: *сасуд, савет, сабор, саюз, саслоўе*;

– у запазычаннях і кальках (пераважна з рускай мовы): *саіскальнік, сакурнік, садружнасць, сатрапезнік, сачыненне, састаў, саслужывец і інш.*

ЗВЯРНИЦЕ ЎВАГУ! Слова *саіскальнік* прыйшло з рускай мовы, да гэтага яго напісанне падавалася слоўнікамі па-рознаму: і з прыстаўкай *са-*, і з прыстаўкай *су-*. У новай рэдакцыі правіл перавага аддаецца першай, аднак русізм усё часцей замяняецца словам *спашукальнік*.

• **Правапіс суфіксаў:** у дзеясловах іншамоўнага паходжання рэкамендавана пашыраць суфікс *-ава-* (*-ява-*), а не *-ірава-* (*-ырава-*): *дэградаваць, фальсіфікаваць, прагназаваць, ліквідаваць, тыражаваць, імпартаваць, інспектаваць, правакаваць і інш.* Выключэнне складаюць дзеясловы, у якіх без суфікса *-ірава-* (*-ырава-*) узнікае аманімія (*буксіраваць – буксаваць, пазіраваць – пазаваць, планаваць – планіраваць, фарміраваць – фармаваць*), губляецца фармальная і семантычная акрэсленасць слова (*шакіраваць, лабіраваць, курыраваць, фантазіраваць і інш.*), а таксама калі дзеяслоў мае вузкатэрміналагічнае значэнне (*манціраваць, пасівіраваць, зандзіраваць, юсіраваць*).

8. П^{ра}вапіс вялікай і малой літар.

Агульныя правілы напісання вялікай і малой літар не змяняліся. Аднак у новай рэдакцыі з'явіліся параграфы, прысвечаныя напісанню найменняў, звязаных з рэлігіяй, найменняў пасад і званняў, ветлівых зваротаў і спецыяльных абазначэнняў.

Так, з вялікай літары пішуцца найменні найвышэйшых бостваў у рэлігійных культах, асабовыя імёны заснавальнікаў рэлігійных вучэнняў, імёны легендарных і міфічных асоб, язычніцкіх багоў, біблейскіх асоб (апосталаў, прарокаў, святых і інш.): *Бог, Вішну; Госпад (Гасподзь), Усявышні, Уладыка Нябесны, Усемагутны Бог, Святая Тройца, Бог Айцец, Бог Сын, Бог Дух Святы, Святы Дух, Прасвятая Тройца, Прачыстая Уладычыца Нябесная, Прасвятая Дзева Марыя, Царыца Нябесная, Месія, Ісус Хрыстос, Буда, Брахма; Іаан Хрысціцель, Святы Павел, Антэй, Зеўс, Тытан, Венера, Фурыя, Пярун, Цмок* (але: як агульныя назвы – *пярун* (удар гromу), *іуда* (юда) – здраднік, *цмок* – змей, *фурыя* – злосная істота); прыметнікі, утвораныя ад слова *Бог*: *Божы (Боскі) суд, Божы (Боскі) храм, Божая (Боская) міласць*. З вялікай літары пішуцца і рэлігійныя святы: *Ушэсце Гасподня, Уваскрэсенне Хрыстова, Вялікая субота, Радаўніца, Вялікдзень, Дабравешчанне, Рамадан* і інш.

ТРЭБА АДРОЗНІВАЦЬ! З малой літары пішацца: слова *бог* (*гасподзь*) ва ўстойлівых выразях – *бог яго ведае, божа (божачка) ты мой, божа збаў, дай божа, крыў бог (божа), не давядзі бог (божа, госпадзі), ратуў божа, дзякаваць (дзякуў) богу (табе, госпадзі), бог з табой (з ім, з вамі), алах з ім*; слова *бог* з агульным значэннем боства – *старажытны славянскі бог Пярун, бог сонца Дажбог*; агульныя назвы ўяўных істот: *архангел, анёл, херувім, фея, муза, дамавік, лясун, русалка, гном, троль, здань* і інш.

ЗВЯРНІЦЕ ЎВАГУ! Паводле новых правілаў слова *інтэрнэт* пішацца ва ўсіх выпадках з малой літары.

НАГАДАЕМ! З вялікай літары пішуцца:

1) прозвішчы, імёны, імёны па бацьку, псеўданімы, мянушкі: *Уладзімір Дубоўка, Кірыла Тураўскі, Луі Арагон*. Але: *донжуан, мецэнат; ампер, фрэнч, браўнінг; абломавы, хлестаковы, гарлахвацкія* (такія індывідуальныя назвы набылі агульныя значэнні);

2) геаграфічныя, астранамічныя, адміністрацыйна-тэрытарыяльныя і іншыя назвы: *Млечны Шлях, плошча Незалежнасці, Рэспубліка Беларусь, Брэсцкая вобласць, Мініччына*;

3) назвы гістарычных падзей, свят, эпох (з вялікай літары пішацца першае або два першыя словы): *Вялікая Айчынная вайна, Першая сусветная вайна, Другая сусветная вайна, Парыжская камуна, Адрэджэнне, Версальскі мір, Баркалабайскі летатіс, Міжнародны жаночы дзень*. Але: *дапятроўская эпоха, пераднапалеонаўскія войны; антычны свет, рэалізм;*

4) назвы вышэйшых урадавых, прадстаўнічых, судовых устаноў: *Адміністрацыя Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, Вярхоўны Савет Рэспублікі Беларусь, Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь, Канстытуцыйны Суд Рэспублікі Беларусь, Вярхоўны Суд Рэспублікі Беларусь, Дзяржаўная Дума Федэральнага Сходу Расійскай Федэрацыі, Нацыянальны Кангрэс (у Злучаных Штатах Амерыкі), Усекітайскі Сход Народных Прадстаўнікоў; але: Нацыянальны сход Рэспублікі Беларусь, Палата прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь; назвы міністэрстваў, дзяржаўных устаноў, прадпрыемстваў, навуковых, навучальных і культурных устаноў, прамысловых і гандлёвых арганізацый, палітычных партый, прэмій (з вялікай літары пішацца першае слова): *Нацыянальны акадэмічны тэатр імя Янкі Купалы, Беларускі дзяржаўны музей гісторыі Вялікай Айчынай вайны, Нацыянальная дзяржаўная тэлерадыёкампанія Рэспублікі Беларусь (Белтэлерадыёкампанія), Федэрацыя прафсаюзаў Беларусі, Беларускі рэспубліканскі саюз моладзі, Міністэрства адукацыі, Еўрапейскі інвестыцыйны банк, Амерыканская асацыяцыя маркетынгу, Аграрная партыя Беларусі, Дзяржаўная прэмія Рэспублікі Беларусь (але: партыя сацыялістаў-дэмакратаў)*. З вялікай літары пішуцца ўсе словы, акрамя службовых, у назвах некаторых міжнародных арганізацый: *Сусветны Савет Міру, Савет Бяспекі;**

5) словы або спалучэнні слоў, якія з'яўляюцца афіцыйнымі назвамі асобы па вышэйшых дзяржаўных і рэлігійных пасадах: *Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь, Прэм'ер-міністр Рэспублікі Беларусь, Прэзідэнт Расійскай Федэрацыі, Старшыня Савета Рэспублікі Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь, Старшыня Палаты прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь, Старшыня Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь, Галоўнакамандуючы Узброенымі Сіламі Рэспублікі Беларусь, Генеральны пракурор Рэспублікі Беларусь, Мітрапаліт Мінскі і Слуцкі, Патрыяршы Экзарх усяе Беларусі, Кароль Іярданіі, Каралева Аб'яднанага Каралеўства Вялікабрытаніі і Паўночнай Ірландыі, Імператар Японіі, Папа Рымскі, Патрыярх Маскоўскі і ўсяе Русі, Далай-Лама*. У неафіцыйным ужыванні словы *прэзідэнт, старшыня, кароль, імператар* пішуцца з малой літары: *візіт прэзідэнта, выступленне старшыні, прыём у караля, загад імператара*; але: *выбары Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь;*

6) словы або спалучэнні слоў, якія з'яўляюцца назвамі асобы па вышэйшых дзяржаўных узнагародах Рэспублікі Беларусь і іншых краін (акрамя слова *кавалер*): *Герой Беларусі, Герой Савецкага Саюза, Герой Сацыялістычнай Працы, кавалер ордэна Ганаровага Легіёна*;

7) усе словы ў назвах дзяржаўных і нацыянальных, ваенных і культурных рэліквій: *Сцяг Перамогі, Крыж Ефрасінні Полацкай, Курган Славы, Курган Бессмяротнасці, Востраў Слёз, Помнік Перамогі*; усе словы ў поўных назвах ордэнаў і медалёў (акрамя слоў *медаль, ордэн і ступень*): *медаль «Залатая Зорка» Героя Савецкага Саюза, ордэн Айчыны I (II, III) ступені, ордэн Маці, ордэн Пашаны, ордэн Францыска Скарыны, ордэн Ганаровага Легіёна (Францыя), Георгіеўскі Крыж*; але: *ордэн Дружбы народаў*; першае слова ў назвах дзяржаўных сімвалаў, дзяржаўных і міжнародных прэмій, граматаў, прызоў і інш.: *Дзяржаўны сцяг Рэспублікі Беларусь, Дзяржаўны герб Рэспублікі Беларусь, Дзяржаўная прэмія Рэспублікі Беларусь, Ганаровая грамата Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь, Ганаровая грамата Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь, Міжнародная прэмія Міру, Нобелеўская прэмія, Кубак свету, Кубак федэрацыі, Каралеўскі кубак*. З вялікай літары пішацца першае слова ў назвах тыпу *Ганаровая грамата, Кніга гонару, Дошка гонару*;

8) аднаслоўныя ўласныя назвы і першае слова ў састаўных назвах прадметаў мастацтва і іншых адзінкавых і ўнікальных прадметаў, твораў, іх зводаў: *Дзявятая сімфонія Бетховена, Венера Мілоская, Янтарны пакой, Алмазны фонд, Біблія, Стары Завет, Каран, Талмуд*;

9) першае слова ў назвах газет, часопісаў, літаратурных твораў: *часопіс «Роднае слова», газета «Савецкая Беларусь»*;

10) прыналежныя прыметнікі, утвораныя ад уласных імёнаў людзей пры дапамозе суфіксаў *-оў/-ов-, -аў/-ав-, -ёў/-ев-, -ёў/-ёв-, -ін/-ын-* (*Купалавы творы, Юраў шывтак*. Але: *піфагорава тэарэма, ахілесавы пяты*), а таксама прыметнікі, утвораныя ад прозвішчаў пры дапамозе суфіксаў *-ск-, -аўск-, -ёўск-*, калі прыметнік уваходзіць у склад назваў, адпаведных назвам са словамі *імя, памяць*: *Коласайская стыпендыя, Пушкінскія чытанні*. У астатніх выпадках падобныя прыметнікі пішуцца з малой літары: *купалаўскі стыль, эзонаўская мова*;

11) у розных афіцыйных пасланнях, лістах займеннік *Вы* як форма вежлівага звароту да адной асобы; у высокім стылістычным ужыванні такія агульныя назвы, як *Радзіма, Айчына, Бацькаўшчына, Чалавек, Маці, Настаўнік, Майстар* і інш.; словы ў назвах бакоў у пагадненнях, кантрактах і іншых дагаворах: *Высокія Дагаворныя Бакі, Аўтар і Выдавецтва, Заказчык і Выканаўца*.

Разгледжаныя арфаграфічныя новаўвядзенні павінны садзейнічаць стабілізацыі і ўніфікацыі правапісных нормаў беларускай мовы, што будзе спрыяць павышэнню яе прэстыжу ў грамадстве.

? **Пытанні для самакантролю**

1. Што вывучае арфаграфія?
2. У чым сутнасць фанетычнага прынцыпу? Якія правілы на ім заснаваны?
3. У чым сутнасць марфалагічнага прынцыпу? Якія правілы беларускай арфаграфіі яму адпавядаюць?
4. Што вызначыла асаблівасці фарміравання і далейшага развіцця беларускага правапісу?
5. Якія падзеі адыгралі ключавую ролю ў гісторыі станаўлення арфаграфічнай нормы беларускай літаратурнай мовы?
6. Чым абумоўлена з'яўленне новай рэдакцыі «Правілаў беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (2008)?
7. На якія змены ў новых «Правілах» неабходна звярнуць увагу?

Практычныя заданні

1. У адпаведнасці з новымі «Правіламі» (2008) *выберыце правільны варыянт напісання слоў і патлумачце яго.*

а) галіфэ – галіфе, гарсет – гарсэт, драйвер – драйвэр, пенснэ – пенсне, пікэ – піке, экзэмпляр – экзэмпляр, бурымэ – бурыме, інтэрнэт – інтэрнет, сканер – сканэр – сканар, кашнэ – кашне, азбука Морзе – азбука Морзэ;

б) імпрэсарыю – імпрэсарыя, Бакачыю – Бакачыа, аўдыёпрадукцыя – аўдыяпрадукцыя, мультымедыа – мультымедыя; капрычыа – капрычыю, лідарства – лідэрства, блокбастар – блокбастэр; стодзённы – стадзённы, сторублёвы – старублёвы, наркам – нарком, райком – райкам, селькор – селькар;

в) дзевятка – дзевятка, дзесаты – дзясяты, васемнаццацы – васямнаццацы, пяцьдзесят – пяцьдзясят, сямідзясяты – сямідзсяты, шасцідзесяты – шасцідзясяты;

г) ёг – юг, паранойя – параноя, піар-ход – піяр-ход, Агайо – Агая, Нью-Ёрк – Нью-Йорк, сайоты – саёты, Гюйо – Гюё;

д) клаунада – клаўнада, праменні ўльтрафіялетаваыя – праменні ультрафіялетаваыя, прыёмка ўтылю – прыёмка утылю, ноу-хау – ноў-хаў, сауна – саўна, Фауст – Фаўст, зауральскі – заўральскі, саксаул – саксаўл, клаўстрафобія – клаўстрафобія;

е) аванпостны – аванпосны, фарпосны – фарпостны, аньшаньскі – аньшанскі, тайваньскі – тайванскі, цзіньчуаньскі – цзіньчуанскі, уханьскі – уханскі.

2. *Прачытайце словы. Растлумачце напісанне прапушчаных літар.*

а) інж...нер, р...монт, ц...р...монія, інж...нірынг, д...манстрацыя, р...форма, д...л...гат, с...рдэчны, с...кратар, к...нгрэс, канц...лярыя, с...крэт, майст...р;

б) р...ферат, лід...р, лат...рэя, сер...нада, д...лікатэс, барт...р, сув...р...нітэт, інвест...р, кар...спандэнт, мец...нат, чарт...р.

3. Устаўце прапушчаныя літары і запішыце словы, аб'яднайшы іх у групы згодна з правіламі напісання.

Аб...ліск, б...нзін, выгл...д, г...рой, л...туценне, бізн...с, дз...вяты, м...сяц, кал...ндар, л...генда, м...травы, ахв...раванне, дз...журны, в...сёлы, кал...ктыў, в...сковы, дз...сяты, Свіц...зь, по...с, ц...гнік, Н...свіж, с...кунда, с...зон.

4. Устаўце прапушчаныя літары, растлумачце правапіс прыставак **су-, **са-**:**

С...размоўца, с...грамадзянін, с...брат, с...гучча, с...гравальны, с...пернік, с...залежнасць, с...зіральнік, с...існаванне, с...ўдзельнік, с...працоўнік, с...родзіч, с...служывец, с...рэжысёр, с...цешыць, с...падпарадкаванне.

5. Запішыце словы па-беларуску:

а) неплатёжеспособный, неравноценный, неудобопроизносимый, стоятидесятилетний, несамостоятельный, Великобритания;

б) бухгалтер, восемнадцать, дефиле, Мериме, Юпитер, сканер, торшер, фельдшер, фарватер, протеже, скутер, шпатель;

в) суперинфляция, Софья, семьсот, третьекурник, Касьян, консьерж, серьёзный, степь, четырёхъярусный.

6. Адзначце словы, дзе трэба ўставіць літару **с:**

- а) ды...гарманічны,
- б) ды...'юнкцыя,
- в) небе...карыслівы,
- г) бе...цырымонны,
- д) ро...чырк.

7. Адзначце словы, дзе трэба ўставіць літару **з:**

- а) дэ...ынфармаваць,
- б) дэ...арыентацыя,
- в) небе...заганны,
- г) ды...функцыя.

8. Адзначце словы, напісанне якіх не адпавядае новым арфаграфічным правілам:

- а) фітнес-йога,
- б) шніцэль,
- в) Мекка,
- г) Гуанчжоў,
- д) шасцідзясяты.

9. Адзначце словы, дзе трэба ўставіць **ь:**

- а) студзен...скі,

- б) камен...чык,
- в) чань-чун...скі,
- г) Чэрвен...скі раён,
- д) чац...вёрты.

10. *Адрэдагуйце сказы ў адпаведнасці з новымі правіламі беларускай арфаграфіі і запішыце іх.*

1. Брат Антонію працаваў менеджэрам па продажы. 2. Каманда нашага горада заняла першае месца па камп'ютэрных гульнях. 3. Магазін, які гандлюе таварам па зніжаных цэнах, называюць дыскаунтэрам. 4. За адкрыццё антыспратона Нобелеўскую прэмію ўручылі Эмілію Сегрэ і Оўэну Чэмберлену 26 кастрычніка 1959 года. 5. На рынку тавараў і паслуг горада Токіо існуе жорсткая канкурэнцыя, тут ёсць свае лідэры і свае аўтсайдэры.

11. *Запішыце словы па-беларуску. Звярніце ўвагу на правіпі спалучэнняў галосных у іншамойных словах.*

Акціонер, дыаспора, кліентура, конвейер, арыентацыя, арыентыр, гениальный, ажіотаж, сацыялізацыя, энтузіязм, перыодыка, ініцыятыва, опціон, імпрэсарыо, ідеолог, ідэнтыфікатар, дыфэренцыяцыя, тэарэтычэскі, фойе, ідыома, фейерверк, йод, Нью-Йорк, аксіома, miniature (фр.), prioritat (ням.), abbreviatura (італ.), rayon (фр.), ideal (фр.), coefficients (лац.).

12. *Утварыце ад прапанаваных слоў новыя з дапамогай прыставак. Якія змены адбыліся ў правіпісе і, ы, й пасля прыставак? Прывядзіце свае прыклады.*

- 1) іграць – за-, с-, раз-, пра-;
- 2) інакш – ня-;
- 3) іскрыцца – за-;
- 4) іменны – без-;
- 5) імправізаваць – з-;
- 6) інфармацыя – дэз-;
- 7) ісці – пра-, пры-, ад-;
- 8) імклівы – звыш-.

13. *Запішыце словы, растлумачце напісанне зычных д, т, дз, ц.*

Камандзір, надзённы, апладысменты, апладзіраваць, дэкан, мітынг, медыцына, дзверы, індзеец, тыраж, індэкс, оптымум, каранцін, акцёр, людзі, ордэр, білецік.

14. *Запішыце словы ў адпаведнасці з арфаграфічнай нормай сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Сфармулюйце правілы, паводле якіх яны пішуцца, дапоўніце ўласнымі прыкладамі.*

а) кампан...ён, павіл...н, дэбіторская запазычанас...ць, інтэрв...ю, кан...юнктура, міл...ярд, з...езд, п...едэстал, ф...ючарс, ранц...е, спажывецкая вартас...ць, фал...сіфікат;

б) ...обыск, ...оптам, ...ордар, ...ордарны чэк, ...офіс, ...унія, ...облака, ...перы тэатр, ...унікум;

в) а...дыторыя, а...кцыён, прэзіды...м, па...за, ва ...ніверсітэце, тры...мф, паза...рочны, ваку...м, грашовыя ...клады, лака...т, калёкві...м, бакала...р, но...ха..., но...тбук, кошта...тварэнне;

г) бе...дакорны, а...класці, бе...працоўе, а...бітак, по...піс, па...лік, па...сумаваць, па...робка, (анты)інфляцыя, (дэ)намінацыя, (рэ)вальвацыя, (суб)рахунак, (ультра)модны, (экс)прэзідэнт, (віцэ)спікер.

15. Утварыце з прапанаваных слоў абрэвіятуры і запішыце іх:

Вышэйшая навучальная ўстанова, Беларускі дзяржаўны эканамічны ўніверсітэт, педагогічны савет, дзяржаўная экзаменацыйная камісія, акцыянернае таварыства, Беларускі аўтамабільны завод, ваенна-паветраныя сілы, Вышэйшая атэстацыйная камісія, Еўрапейскі саюз, раённы адзел народнай асветы, Сталічнае тэлебачанне, ультракароткія хвалі, прамысловы камбінат.

16. *Спішыце тэксты, уставіўшы прапушчаныя літары і расставіўшы неабходныя знакі прыпынку. Падкрэсліце іншамойныя словы, растлумачце іх праваніс.*

Тэкст 1. Менеджмент гэта сістэма арганізацыі і кіравання вытворчасц...ю. У ...прошчаным разуменні менеджмент можна акрэсліць як умельства дамагацца пастаўле...ых мэтай выкарыстоўваючы працу інт...лект і матывы паводзін іншых людзей. Займаецца менеджментам пэўная кат...горыя людзей м...н...дж...ры. М...н...дж...р гэта наёмны працаўнік які ажы...яўляе функцыі кіравання прадпрыемствам з мэтай рэалізацыі задач пастаўле...ых прадпрыемствам.

Фінансавы менеджмент гэта навука кіравання фінансамі прадпрыемства з мэтай рэалізацыі яго страт...гічных і практычных задач. Аднак фінансавы менеджмент гэта не толькі навука але і майстэрства паколькі большасць фінансавых рашэнняў арыентавана на дасягненне пос...пехаў у будучыні што патрабуе часам інтуі...ўнага камбінавання метадаў фінансавага кіравання заснаваных на высокім ...зроўні прафесі...налізму і глыбокім веданні тонкасцяў эканомікі рынк... . Мэтай фінансавага менеджмент... з...яўляецца павышэнне д...брабыту ўладальнікаў прадпрыемства якое звычайна атаясамліваецца з пав...лічэннем прыбытку. (Паводле А.П. Шайлюкова)

Тэкст 2. Патрэбнасць у фінансавым менеджмен... ўзнікла ў сувязі з д...цэнтралізацыяй кіравання народнай гаспадаркі што прывяло да перанясення на ўзровень прадпрыемстваў фінансавага планавання ц...наўтварэння фінансавага заб...сп...ч...ння інвестыцый аплаты працы і г.д. Спынілася аўтаматычнае кр...дытаванне банкам пад стабільны працэнт гадавых. У гэтых умовах пытанні заб...сп...чэння патрэбнай даходнасці прадпрыемства і яго плацежаздольнасці выгаднасці кр...дытаў і іншыя звязаныя з кіраваннем фінансамі вылучаюцца на перадні план. У большасці арганізацый і прадпрыемстваў спажыве...кай кааперацыі функцыі фінансавага м...н...дж...р...выконвае галоўны бу...алтар.

Фінансавы м...н...дж...р займаецца кіраваннем працэсамі атрымання прадпрыемствам грашовых фондаў і накіраваннем іх у гаспадарчы абарот. Ён павінен умець кіраваць актывамі і пасівамі прадпрыемства ра...працоўваць бізн...с-план ажы...яўляецца фінансавы аналіз справа...дачнасці даваць адпаведныя рэальнай сітуацыі прапановы адносна ц...нав...й палітыкі прадпрыемства і вырашаць іншыя пытанні сукупнас...ць якіх вызначае прадмет фінансавага менеджмент... Для вырашэння гэтых задач няма гатовых р...цэптаў метадык і ...ніверсальных а...казаў. (Паводле А.П. Шайлюкова)

17. Прачытайце ўрывак з кнігі Я. Ракава «Рацыяналізацыя справы кіраўніцтва» (1930 г.). Знайдзіце словы, напісанне якіх не адпавядае нормам сучаснага беларускага правапісу. Параўнайце іх з літаратурнымі аднаведнікамі. Якія напісанні, на ваш погляд, больш дакладна перадаюць адметнасць гукавога ладу беларускай мовы?

Разьмеркаваньне функцый унутры ўстановы

Пытаньне аб нормальнай працы ўстановы, пытаньне аб тым, каб правільна арганізаваць яе працу, ставіцца ў цеснай сувязі з пытаньнем аб уменні кіраваць. Ці можам мы кіраваць? Трэба адзначыць, што сыстэма працы значнай колькасці нашых адміністратараў зьяўляецца сыстэмай кіравання «на вока», сыстэмай выпадкова-выдатных загадаў. Уся праца нават лепшых адміністратараў выражаецца ў тым, што яны ўмеюць сваячасова рэагаваць на нечаканасці ў ходзе вытворчасці, на аварыі, што яны ўмеюць сваячасова выправіць дэфекты, заторы, якія выявіліся ў працэсе працы ўстановы ці прадпрыемства.

Як-бы гэты адміністратар, гаспадарнік ні быў добрым, бязумоўна, яго праца будзе вельмі мала прадукцыйнай, калі ён ня будзе займацца папярэднім плянаваньнем працэсу вытворчасці, усяго ходу працы данай установы. Лепшым прыкладам зьяўляецца змаганьне, якое ў сучасны момант ідзе за выкананьне прамфінпляну.

Для сучаснага гаспадарніка ва ўмовах тэмпаў нашай гаспадарчай дзейнасці мала быць працаўніком сумленным, шчырым, адданым справе, трэба быць арганізатарам, трэба ўлічыць усе ўмовы, ды і ў тым ліку і ўсе цяжкасці, што стаяць перад намі ў нашай працы, каб іх перамагчы.

Калі мы возьмем вытворчае прадпрыемства і прыгледзімся да працэсу вытворчасці ў ім, то мы ўбачым, што работа гэтага прадпрыемства складаецца з раду паўторных процэсаў: сыравіна паступае на прадпрыемства праз склад, потым праходзіць апрацоўку па паасобных цэхах, а далей выходзіць з прадпрыемства ў выглядзе гатовай партыі тавараў, гатовай прадукцыі. Работу над кожнай паасобнай партыяй тавару, над кожнай адзінкай сыравіны мы будзем называць вытворчым цыклем прадпрыемства.

18. Запішыце словы па-беларуску, растлумачце іх правапіс. Вызначце лексічнае значэнне падкрэсленых слоў.

Администрирование, акциз, ассортимент, аудитор, бонификация, банкрот, валовой доход, гарантия, дарение, декларация, денежная эмиссия, де-

номинация, дискредитация, дотация, завещание, индексация, инкассо, коллективный договор, консорциум, контрастный, конъюнктура, коэффициент, маркетинговые коммуникации, менеджер, новации, платежеспособность, прейскурант, реальный доход, реализация, резиденция, рейтинг, сбережения, совместное предприятие, субсидия, тратта.

19. *Спішыце, раскрываючы дужкі і выбіраючы малую або вялікую літару. Растлумачце правілы яе напісання.*

(Б,б)еларускі (Дз,дз)яржаўны (У,у)ніверсітэт, (П,п)рэзідэнт (Р,р)эспублікі (Б,б)еларусь, (С,с)карынаўская прэмія, (Б,б)еларускі вакзал (у Маскве), (В,в)ерсальскі (М,м)ір, (Д,д)апятроўская (Э,э)поха, (А,а)грарная (П,п)артыя (Б,б)еларусі, (Ш,ш)энгенская (В,в)іза, (Э,э)нцыклапедыя (Г,г)історыі (Б,б)еларусі, (Г,г)енеральная (А,а)самблея (А,а)рганізацыі (А,а)б'яднаных (Н,н)ацый, (У,у)каз (П,п)рэзідэнта Рэспублікі Беларусь, (В,в)ышэйшы (Г,г)аспадарчы (С,с)уд Рэспублікі Беларусь, (Д,д)войчы (Г,г)ерой (С,с)авецкага (С,с)аюза, (Л,л)аўрэат (Дз,дз)яржаўнай (П,п)рэміі, (Г,г)анаровая (Г,г)рамата, (В,в)ялікае (К,к)няства (Л,л)ітоўскае, (В,в)ялікая (А,а)йчынная (В,в)айна, (Ш,ш)энгенскія (П,п)агадненні, (Е,е)ўрапейская (Э,э)канамічная (С,с)упольнасць, (С,с)аюз (П,п)ісьменнікаў (Б,б)еларусі, (П,п)ершая (С,с)усветная (В,в)айна, (М,м)іжнародны (Ф,ф)естываль «(С,с)лавянскі (Б,б)азар», (У,у)зброеныя (С,с)ілы Рэспублікі Беларусь, (Э,э)канамічны (Ф,ф)акультэт БДУ, (Э,э)канамічны (С,с)аюз (Б,б)енілюкс, (Дз,дз)ень (С,с)тандартызацыі, (А,а)шчадны (Б,б)анк «(Б,б)еларусбанк», (Б,б)еларускае (Т,т)элеграфнае (А,а)генцтва.

20. *Адзначце словы, што пішуцца з вялікай літары:*

- 1) (М,м)ележаў раман;
- 2) (П,п)аўночны полюс;
- 3) (М,м)інскія вуліцы;
- 4) (А, а)рыядніна нітка;
- 5) (Дз,дз)яржаўны стандарт;
- 6) (Г,г)енеральны дырэктар;
- 7) (М,м)іжнародная асацыяцыя ўніверсітэтаў;
- 8) (М,м)іжамерыканскі банк эканамічнага развіцця;
- 9) (Э,э)лектронная пошта;
- 10) (Э,э)поха рамантызму;
- 11) (Т,т)раіццякоўская галерэя;
- 12) (Г,г)андлёвая палата;
- 13) (Дз,дз)ень эканаміста;
- 14) (Т,т)раянскі конь;
- 15) (П,п)рацоўны кодэкс Рэспублікі Беларусь.

21. *Утварыце формы слоў ці падбярэце аднакаранёвыя, каб націскныя о, э сталі без націску.*

а) алегорыя, грэць, чорны, шэрсць, гастролі, корпус, маналог, фронт, артэрыя, бактэрыя;

б) цэнтр, торф, ацэнка, рэбры, рэдкі, грэбень, карэнне, загарэлы, стол, крэмль, грэбці;

в) новы, поспех, поўнач, акадэмія, спрэчка, чэрпаць, рамонт, чароўны, рэформа, цэны, жолуд;

г) колас, абстрэл, колер, моладзь, росквіт, пошта, гонар, карэньчык, вучэнне, кантроль.

22. *Да прыведзеных слоў падбярыце аднакаранёвыя ці ўтварыце новыя словы, каб е, ё апынуліся не пад націскам. Растлумачце правапіс.*

а) лес, светлы, белы, вёска, мёд, вецер, дзень, зерне;

б) пень, дзед, бераг, вечар, прамень, лён, ветрык, лебедзь;

в) спевы, неба, давер, снег, наезд, левы, клён, сем;

г) вёслы, мёртвы, весела, азёры, генетыка, дзесяць, свежы, бедны.

23. *Перакладзіце словы на беларускую мову. Растлумачце правапіс ненаціскных галосных.*

а) желатин, железо, черёмуха, радио, кровавый, академический, шницель, цензура, шестёрка, чеснок, желтоватый, экономический, орден;

б) механика, семнадцать, сержант, календарь, обелиск, озеро, берёзовый, песок, медведь, лексика, секунда;

в) гардеробщик, социология, литература, дровосек, эпитет, чёрствый, академия, техника, шёлк, инженер, греметь, щедрый;

г) фейерверк, галерея, имперфект, медовый, феномен, минерал, фельетон, винегрет, пельмени, компенсация;

д) пейзаж, медаль, земной, село, пехота, бесстрашный, певец, педаль, памятка, передний, середина;

е) секрет, тележурналист, черновик, подпись, желатин, теорема, характеристика, глотать, канцелярия, почерк, яблоня, какао;

ё) золото, сладкий, ветеран, цена, телефон, процент, окна, череп, творчество, деспот, концепция, жестикуляция;

ж) легенда, печать, пенал, селекция, кефир, немецкий, землянка, энергичный, спектакль, берёзка, связь.

24. *Прачытайце тэкст. Складзіце яго план, перакажыце тэкст паводле плана. Выпішыце спачатку словы, правапіс якіх заснаваны на фанетычным прыньцыце, а затым – на фанематычным. Вусна сфармулюйце правілы.*

Слова **біржа** ўзыходзіць да прозвішча знатнага нідэрландскага купца і мянялы *ван дэр Бурсэ*, на плошчы ля дома якога рэгулярна збіраліся купцы з розных краін. Герб ван дэр Бурсэ складаўся з трох гаманцоў, адкуль і пайшло слова *біржа* (*bursa* – познелатінскае ‘гаманец’). Гэта слова зарэгістравана ва ўсіх заходнееўрапейскіх мовах. У беларускую мову яно прыйшло праз рускую мову з галандскай (*beurs*) ці нямецкай (*Börse* ад французскага *bourse* ‘гаманец’, ‘біржа’).

Слова **акцыя** прыйшло ў беларускую мову таксама праз рускую мову, у якую ўвайшло ў першай палове XVIII ст. у значэнні ‘каштоўная папера’ праз

галандскае і нямецкае *aktie* або французскае *action* ад лацінскага слова *actio* 'дзеянне'. Першапачаткова, як сведчыць *Словарь русского языка* (XVIII ст.), яно азначала 'пай, доля ў агульным капітале банка, акцыянернай кампаніі; адпаведная гэтаму паю каштоўная папера'. Слоўнікі рускай мовы XIX ст. вызначаюць слова *акцыя* перш за ўсё як 'дакумент, што сведчыць пра ўзнос вядомай сумы (паю) у агульны капітал якога-небудзь прамысловага прадпрыемства і дае права карыстацца яго выгадамі, а таксама непасрэдна ўдзельнічаць у кіраванні прадпрыемствам суразмерна ўнесенай суме'.

У паслякастрычніцкі перыяд слова *акцыя* перайшло ў разрад пасіўнай лексікі. Яно пачало асацыявацца з капіталістычным спосабам вытворчасці. Сёння ва ўмовах фарміравання рынку каштоўных папер слова *акцыя* зноў вярнулася ў актыўную частку слоўніка прадпрымальнага чалавека і ўжываецца ў значэнні 'каштоўная папера, што выпускаецца акцыянерным таварыствам і дае яе ўладальніку права на атрыманне пэўнага прыбытку (дэвідэнду) з агульных прыбыткаў акцыянернага таварыства'. (*Паводле Н.П. Старавойтавай*)

25. Прачытайце тэкст. Знайдзіце ў ім арфаграмы, дзе могуць быць дапушчаны арфаграфічныя памылкі. Растлумачце, чым у кожным выпадку яны могуць быць абумоўлены. Якому прычыну падпарадкоўваюцца напісаны вылучаных вамі арфаграм?

Правілы жыццядзейнасці менеджара ў адукацыі

Адукацыя – надзея грамадства. Менеджар, дапамажы надзеі збыцца. Падтрымлівай новыя пачынанні добрым словам, справай.

Памятай, што гуманістычная падтрымка вучня – аснова поспеху ўсяго навучальна-выхаваўчага працэсу, імкніся ствараць творчы стыль дзейнасці.

Абапірайся на ініцыятыву сваіх калег, падтрымлівай наватарскую думку, развівай уласны творчы стыль дзейнасці.

Арганізоўвай сваю справу на аснове даверу. Зрабі так, каб людзі ішлі да цябе за парадамі. Давер спалучай з асабістай адказнасцю. Звяртай асаблівую ўвагу на культуру зносін, умей рабіць зносіны добразычлівымі і вучы гэтаму іншых.

Заўсёды аналізуй як сваю дзейнасць, так і дзейнасць падначаленых; часцей прымяняй метады дыягностыкі і прагназавання. Не бойся эксперыменту. Памятай, што галоўнае ў эксперыменце – не нашкодзіць. (*Паводле М.І. Міцкевіча*)

Звярніце ўвагу на асаблівасці ўжывання ў тэксце моўных сродкаў, пабудову сінтаксічных канструкцый. Складзіце «Правілы жыццядзейнасці менеджара ў розных сферах чалавечай дзейнасці (ахова здароўя, культуры, спорт і турызм)».

ЛЕКСІЧНЫ СКЛАД БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

3.1. Паняцці «лексіка», «лексікалогія»

Слова *лексіка* паходзіць з грэчаскага *lexikos* 'які належыць да слова, звязаны са словам'. У шырокім значэнні лексіка – гэта сукупнасць слоў пэўнай мовы, яе слоўнікавы склад; у больш вузкім значэнні – гэта асобныя пласты слоўнікавага складу мовы, вылучаныя на падставе той або іншай прыкметы. Як вядома, наша мова з'яўляецца своеасаблівай «сістэмай сістэм» і мае складаную шматузроўневую будову.

У адрозненне ад фаналогіі, марфалогіі і сінтаксісу, якія лічацца закрытымі моўнымі падсістэмамі, *лексіка з'яўляецца адкрытым і найбольш пранікальным участкам мовы*. Менавіта ў лексіцы ў першую чаргу праяўляюцца вынікі моватворчай дзейнасці асобных носьбітаў мовы – асабліва пісьменнікаў, журналістаў, вучоных-мовазнаўцаў і ўсіх, хто прафесійна звязаны са словам. Калі, напрыклад, стварэнне якога-небудзь новага гукі ці новай граматычнай формы будзе ўспрымацца як недарэчнасць або недастатковае валоданне мовай, то лексічныя наватворы пастаянна ўзнікаюць у нашым маўленні для абазначэння новых з'яў і прадметаў. Прычым частка гэтых наватвораў з цягам часу замацоўваецца ў літаратурнай мове, асабліва калі ёсць пільная грамадская патрэба ў такіх словах і калі яны створаны ўдала.

Яшчэ адным паказчыкам адкрытасці лексікі для ўсяго новага з'яўляецца тое, што менавіта на лексічным узроўні адбываецца пераважная большасць запазычанняў з іншых моў (запазычваюцца словы, а не гукі, марфемы, сказы і г.д.).

Часавая і прасторавая ўсеабдымнасць лексікі, якая дае магчымасць занатаваць у слоўнай форме ўсю разнастайнасць рэчаіснасці ў перспектыве, мае вынікам незлічоную колькасць слоў, якімі ў розныя перыяды свайго развіцця ўзбагацілася наша мова. Па падліках, у межах сучаснай рэчаіснасці вылучаецца больш за чатыры мільёны натуральна і штучна створаных чалавекам прадметаў. *Незлічонасць лексічных адзінак у слоўнікавым складзе мовы* – яшчэ адна ад-

метная асаблівасць лексікі, бо колькасць элементарных моўных адзінак на фаналагічным і марфалагічным моўных узроўнях (г.зн. гукаў і марфем) значна больш абмежаваная.

Складанасць і шматаспектнасць беларускай лексікі з'яўляецца прычынай таго, што яна як аб'ект даследавання вывучаецца ў межах самых розных лінгвістычных дысцыплін: *лексікалогіі, анамасіялогіі, семасіялогіі, стылістыкі, граматыкі* і інш.

Лексікалогія (ад грэч. *lexikos* 'які належыць да слова, звязаны са словам' і *logos* 'вучэнне') – навука аб словах, аб слоўнікавым складзе мовы. Прадмет вывучэння лексікалогіі – слова як шматгранная і складаная структурна-семантычная адзінка мовы. Адною з асноўных задач лексікалогіі з'яўляецца разгляд і тэарэтычнае асэнсаванне слоўнікавага складу мовы.

Аномасіялогія – раздзел мовазнаўства, які вывучае прынцыпы і заканамернасці намінацыі.

Семасіялогія (ад грэч. *sēmasia* 'значэнне, сэнс' і *logos* 'слова, вучэнне') – раздзел мовазнаўства, які вывучае змест або значэнне моўных адзінак (фанем, марфем, слоў, сказаў, тэксту); сінонім – семантыка.

Стылістыка (ад лац. *stilos* 'завостраная палачка для пісьма') – раздзел мовазнаўства, які даследуе ўжыванне слоў, словазлучэнняў, сказаў паводле іх адпаведнасці зместу, мэце выказвання, а таксама сітуацыі.

Граматыка – раздзел мовазнаўства, у якім вывучаюцца сістэма формаў слова (марфалогія) і правілы іх спалучэння (сіntaxіс).

3.2. Лексікаграфія

Лексікалогія з яе ўвагай да лексічнага значэння слова цесна звязана і развіваецца паралельна з лексікаграфіяй.

Лексікаграфія (ад грэч. *lexicon* 'слоўнік' і *grafo* 'пішу') – раздзел мовазнаўства, які займаецца тэорыяй і практыкай укладання слоўнікаў. Сам тэрмін «слоўнік» замяніў больш старажытны тэрмін «лексікон» (XIII ст.), «азбукоўнік» (XVI ст.), «алфавіт» (XVI–XVII стст.). Шматлікія і разнастайныя слоўнікі і энцыклапедыі з'яўляюцца на сённяшні дзень адным з найбольш універсальных спосабаў захоўвання назапашаных чалавецтвам ведаў.

У залежнасці ад таго, якія адзінкі мовы апісваюцца ў слоўнікавых артыкулах, можна вылучыць **слоўнікі марфем** (да іх належаць, напрыклад, «Марфемны слоўнік беларускай мовы» А.М. Бардовіча, Л.М. Шакуна (2-е выд. Мінск, 1989), «Школьны марфемны слоўнік» (Мінск, 2006) і некаторыя іншыя), **уласна слоўнікі**, ці **слоўнікі лексем** (яны складаюць пераважную большасць слоўнікаў), **слоўнікі**

паняццяў (у іх ліку варта адзначыць тэрміналагічныя, энцыклапедычныя і іншыя даведнікі), **слоўнікі словазлучэнняў** (сярод іх можна назваць слоўнікі эпітэтаў, фразеалагізмаў, скарачэнняў, параўнанняў, перыфраз, асацыяцый і інш.). Асобную групу складаюць **парэміялагічныя слоўнікі**, у якіх падаюцца поўныя завершаныя сказы на беларускай мове. Нярэдка яны суправаджаюцца тлумачэннямі і ілюстрацыямі выкарыстання ў творах. Да гэтай групы, у прыватнасці, належаць слоўнікі прыказак, крылатых выразаў, афарызмаў, цытат і г.д.

У залежнасці ад канкрэтных уласцівасцей слоў, якія апісваюцца ў слоўніках лексем, апошнія падзяляюцца на **частотныя слоўнікі** (напрыклад, «Частотны слоўнік беларускай мовы» Н.С. Мажэйкі і А.Я. Супруна, пяць выпускаў якога выдадзены ў Мінску ў 1976–1992 гг.); **арфаграфічныя слоўнікі**, дзе падаецца напісанне і акцэнталагічная характарыстыка слоў беларускай мовы; **дыялектныя слоўнікі**, галоўнай задачай якіх з’яўляецца вызначэнне прыналежнасці апісаных слоў да пэўнай мясцовай гаворкі; **гістарычныя слоўнікі**, у якіх рэестравыя словы суадносяцца з канкрэтнымі пісьмовымі помнікамі пэўнай гістарычнай эпохі; **этымалагічныя слоўнікі**, дзе прасочваецца паходжанне слова; **перакладныя слоўнікі**, у якіх падаюцца іншамоўныя адпаведнікі беларускіх слоў; **слоўнікі іншамоўных слоў**, у якіх раскрываецца значэнне запазычаных слоў; **слоўнікі мовы пісьменніка** (напрыклад, «Слоўнік мовы Ф. Скарыны» У.В. Анічэнкі (Т. 1–3. Мінск, 1977–1995), дзе тлумачацца і ілюструюцца прыкладамі з перакладных і неперакладных выданняў Ф. Скарыны словы старабеларускай мовы).

Асобную групу складаюць так званыя **семанімічныя слоўнікі**, у якіх уласцівасці слова апісваюцца шляхам вызначэння суадносін з іншымі словамі (сінонімамі, антонімамі, амонімамі, паронімамі, аднакаранёвымі словамі і г.д.). Да гэтай групы належаць «Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў» М.К. Клышкі (Мінск, 2005), «Слоўнік амонімаў беларускай мовы» В.Д. Старычонка (Мінск, 1991), «Цяжкія выпадкі ўжывання блізкіх па гучанню слоў» (Мінск, 1977), «Слоўнік паронімаў беларускай мовы» С.М. Грабчыкава (Мінск, 1994).

У залежнасці ад катэгорыі чытачоў, на якую пераважна зарыентаваны слоўнікі, і ад чытацкай аўдыторыі, для якой яны прызначаны, бываюць **слоўнікі агульналітаратурнай мовы** і **спецыяльныя (тэрміналагічныя) слоўнікі**. У апошніх найбольш поўна і сістэмна апісваюцца тэрміны і наменклатурныя назвы пэўнай галіны навукі.

У залежнасці ад узроўню моўнай падрыхтоўкі чытача, ступені складанасці і аб’ёму выкладзенага ў слоўніку лексічнага матэрыялу **вучэбныя** слоўнікі падзяляюцца на **слоўнікі для пачатковых кла-**

сай, слоўнікі для сярэдняй школы і слоўнікі для дарослых навучэнцаў.

У залежнасці ад формаў назапашвання, захавання і перадачы слоўнікавых матэрыялаў (вуснай, рукапіснай, друкаванай і машынай), вылучаюць **унутраныя лексіконы** (існаванне вядомых усім беларускіх слоў, якія перадаваліся з пакалення ў пакаленне вусным шляхам), **рукапісныя азбукоўнікі і гласарыі** (запісаныя на паперы тлумачэнні і каментары да тэкстаў), **друкаваныя слоўнікі** (якія ўзніклі са з'яўленнем кнігадрукавання) і рознага кшталту слоўнікі, якія могуць быць створаны пры дапамозе ЭВМ (напрыклад, **машыны канкарданс** (слоўнік цытат) твораў якога-небудзь пісьменніка, **інфармацыйна-пошукавы тэзаўрус** на машынных носбітах па якой-небудзь галіне ведаў і г.д.).

Усе слоўнікі – ад першых рукапісных гласарыяў да найноўшых машынных канкардансаў – раскрываюць нам таямніцы роднага Слова, дзякуючы якому мы пазнаем Сусвет.

3.3. Слова як асноўная адзінка мовы.

Лексічнае значэнне слова

Слова – цэнтральная адзінка мовы, вакол якой упарадкоўваецца і працуе ўвесь моўны механізм: больш дробныя за словы адзінкі (фанемы, склады, марфемы) вылучаюцца менавіта ў складзе слова, а больш буйныя (словазлучэнні, сказы) утвараюцца са слоў. Слова – гэта асноўная намінатыўная адзінка мовы, для якой характэрна цэласнасць, выдзяляльнасць і ўзнаўляльнасць у маўленні.

Змест слова складае яго **лексічнае значэнне** – суаднесенасць слова з адпаведным паняццем, з'явай рэчаіснасці. У словах адлюстравана нацыянальная самабытнасць і непаўторнасць мовы. Нацыянальную адметнасць беларускай мовы складаюць найперш словы, што не маюць сваіх аднаслоўных адпаведнікаў у іншых мовах, напрыклад, рускай (безэквівалентная лексіка): *дудар* – музыкант, іграючы на дуде; *купалле* – празднік Івана Купалы; *дзядзькаванне* – старыі бычый беларускіх панав отдавать своих сыновей на воспитание в крестьянские семьи; *дакопкі* – завершение копки картофеля; *кнігарня* – книжный магазин; *чыгунка* – железная дорога і інш. [І. Шкраба]

3.4. Адназначныя і мнагазначныя словы.

Прамае і пераноснае значэнне слоў

Словы, што маюць адно значэнне, называюцца **адназначнымі**, напр.: *дэвідэнд* ‘частка прыбытку акцыянернага таварыства, якая

штогод размяркоўваецца паміж акцыянерамі прапарцыянальна ўкладзенаму імі капіталу'. Аднак значная колькасць слоў мае не адно, а два і больш значэнняў – **мнагазначныя словы**, або **полісемічныя** (полісеманты), напр.: *дэпанент* – 1) укладчык дэпазіту; 2) асоба, якой належыць грашовая сума, нявыплачаная прадпрыемствам або ўстановай з якіх-небудзь прычын у вызначаны тэрмін; *жэст* – 1) рух рукі, галавы для пацвярджэння сказанага, падача якіх-небудзь знакаў, сігналаў; 2) *перан.* Учынак, зроблены з якой-небудзь паказной мэтай (напр., *жэст ветлівасці*).

Розныя значэнні аднаго і таго ж слова з'явіліся не адразу, а ў працэсе развіцця мовы. Новыя значэнні могуць развівацца ў выніку пераносу назвы аднаго прадмета на другі па падабенстве ці сумежнасці. Такія значэнні з'яўляюцца **пераноснымі** і групуюцца вакол асноўнага, **прамога значэння**. Пераносныя значэнні слоў рэалізуюцца толькі ў кантэксце.

Ад многазначных слоў неабходна адрозніваць аманімічныя, ці **словы-амонімы**, аднолькавыя па фанетычным афармленні, вымаўленні і напісанні, але зусім розныя па значэнні: *кампанія*¹ – 1) група асоб, якія разам праводзяць вольны час; 2) прамысловае або гандлёвае таварыства, якое аб'ядноўвае прадпрыемцаў, і *кампанія*² – 1) ваенны паход; 2) мерапрыемствы для ажыццяўлення чарговай важнай грамадска-палітычнай або гаспадарчай задачы; *банк*¹ – буйная крэдытная ўстанова; *банк*² – 1) у картачнай гульні: грошы, што пастаўлены на кон; 2) азартная картачная гульня; *банк*³ – фонд якіх-небудзь даных, што захоўваюцца для інфармацыйных і іншых мэтай.

Кожнае значэнне слова стала замацавана ў мове і адлюстравана ў адпаведных лексікаграфічных крыніцах.

Аманімічныя словы ёсць у блізкароднасных мовах, напрыклад, беларускай і рускай. Такія словы гучаць аднолькава і ў рускай, і ў беларускай мовах, але маюць у кожнай з іх сваё значэнне. Гэта **міжмоўныя амонімы**, напр., бел. *плот* 'агароджа', рус. *плот* 'звязанае бярэвенне для сплаву па вадзе'; бел. *маніць* 'хлусіць', рус. *манить* 'вабіць'; бел. *нядзеля* 'сёмы дзень тыдня', рус. *неделя* 'тыдзень' і інш. Міжмоўныя амонімы называюць яшчэ «ўяўнымі», «ненадзейнымі», «фальшывымі сябрамі» перакладчыкаў, бо за знаёмай формай яны хаваюць незнаёмы сэнс і патрабуюць ад перакладчыка вялікай даведчанасці і ўвагі.

3.5. Сінонімы, паронімы, антонімы

У працэсе развіцця мовы для абазначэння аднаго і таго ж паняцця ўзнікаюць розныя словы – гэта **сінонімы**: *арфаграфія* – *праваніс*, *багацце* – *дастатак*, *ашчадны* – *эканомны*.

Выдзяляюцца яшчэ і словы, блізкія па гучанні, але розныя па значэнні, што маюць, звычайна, адзін карань і належаць да адной часціны мовы, – **паронімы**: *эканоміка* ‘сукупнасць вытворчых адносін пэўнага грамадскага ладу, якія адпавядаюць развіццю прадукцыйных сіл грамадства’, і *эканомія* ‘ашчаднасць, беражлівасць пры расходаванні чаго-небудзь’; *афіцыйны* ‘пасадавы’ і *афіцыйны* ‘паслужлівы’. Лукавое і марфалагічнае падабенства паронімаў выклікае іх змешванне ў маўленні, што парушае сэнс усяго выказвання.

Словы адной часціны мовы, што абазначаюць супрацьлеглыя, але суадносныя паняцці, называюцца **антонімамі**. Паводле структуры антонімы падзяляюцца на аднакаранёвыя (*кантрольны* – *бескантрольны*, *інфляцыя* – *дэфляцыя*, *баланс* – *дэбаланс*, *увоз* – *вывоз*) і рознакаранёвыя (*імклівы* – *павольны*, *дарагі* – *танны*, *спад* – *уздым*). Семантычнае проціпастаўленне можа мець індывідуальны характар, калі антанімічнымі адносінамі звязваюцца словы, якія ў звычайным выкарыстанні не маюць проціпастаўлення па сэнсе. Напрыклад, антанімічную пару ўтвараюць у эканамічнай сферы словы «*мядзведзь*» і «*бык*».

3.6. Слоўнікавы склад мовы

Слоўнікавы склад беларускай мовы неаднародны паводле:

- паходжання,
- сферы выкарыстання,
- актыўнасці выкарыстання.

Паводле паходжання лексіка беларускай мовы падзяляецца на спрадвечную і запазычаную.

У складзе спрадвечнай лексікі вылучаюць наступныя пласты слоў: *агульнаславянскія*, ці *праславянскія* (напр., *адзін*, *сэрца*, *маці*, *сын*, *брат*, *дзед*, *калена*, *валасы*, *бык*, *ліса*, *заяц*, *вулей*, *жэрдак*, *бусел*, *бязроза*, *ліпа*, *каваць*, *ткаць*), *усходнеславянскія* (напр., *асець*, *апраметны*, *бугор*, *вулка*, *вяроўка*, *жаваранак*, *сорак*, *дзевяноста*, *цёмны*, *пляменнік*, *загана*) і *ўласнабеларускія* (напр., *брыж* ‘востры край’, *вочка* ‘пятля’, *галіна*, *каліва*, *камы* ‘бульбяная каша’, *бруснец* ‘чырванец’, *серада*, *прадвесне*, *відавочны*, *сейбіт*, *насельніцтва*, *раскашаваць*, *чарніцы*, *векапомны*, *спаконвечны*, *красамоўства*).

Запазычаную лексіку складаюць словы, што прыйшлі да нас з той або іншай мовы (*русізмы*, *украінізмы*, *паланізмы*, *германізмы*, *цюркізмы* і інш.). Засваенне любой мовай чужых слоў – натуральны працэс, вынік эканамічных, палітычных і культурных сувязей з іншымі народамі, сведчанне цесных моўных кантактаў. Запазычванне

новых слоў ідзе двума шляхамі: вусным – праз непасрэдны кантакт з носьбітамі другой мовы і пісьмовым – праз навуковую, мастацкую літаратуру, афіцыйныя дакументы, перапіску.

Шматлікія запазычаныя словы так даўно і трывала ўвайшлі ў склад лексікі беларускай мовы, што не ўспрымаюцца як чужыя, напрыклад, **паланізмы**: *блакітны, ганьба, кветка, нэндза*; **германізмы**: *ланцуг, ліхтар, маляр, пуд, шафа*; **галіцызмы** (запазычаны з французскай мовы): *банкет, гвардыя, парфума, сурвэтка*; **літуанізмы**: *дойлід, капшук, клуня, коўш, свіран*; **цюркізмы**: *кафтан, кутас, аршын, буры, кары*.

Словы грэчаскага паходжання (**грэцызмы**) і лацінскага (**лацінізмы**) здаўна запазычваліся беларускай мовай праз пераклады рэлігійнай і навуковай літаратуры, праз дыпламатычную перапіску, заканадаўчыя акты, школьнае навучанне, кнігадрукаванне. Большасць грэцызмаў і лацінізмаў – грамадска-палітычныя і юрыдычныя тэрміны, тэрміны навукі і культуры: *акадэмія, геаметрыя, гімназія, космас, матэматыка, храналогія, аўтар, дэпутат, прафесар, дэкан, студэнт, сакратар*.

Праз пасрэдніцтва рускай мовы ў беларускую ўвайшлі запазычаны больш позняга часу, якія адлюстроўваюць новыя з’явы ў грамадскіх і вытворчых адносінах, у навуцы, тэхніцы і культуры, напр.: *асамбля, боінг, бройлер, ветэран, лазер, плазма, шоу* і інш.

Культурна-эканамічныя кантакты паміж народамі спрыяюць утварэнню і засваенню асобнага пласта запазычанай лексікі – *інтэрнацыянальных слоў*, якія выкарыстоўваюцца ў шматлікіх роднасных і няроднасных мовах. Сярод іх больш за ўсё спецыяльных тэрмінаў з розных галін навукі, тэхнікі, міжнароднага права, напр.: *альянс, гуманізм, дыскрэдытацыя, камюніке, кансенсус, канфлікт, плюралізм, суверэнітэт* і інш.

Лексіка сучаснай беларускай мовы паводле выкарыстання (ужывання) падзяляецца на дзве вялікія групы. Адно групу складаюць **агульнаўжывальныя словы** – гэта лексіка агульнавядомая, якую разумеюць і якой карыстаюцца ўсе носьбіты мовы. Другую групу складаюць **словы, абмежаваныя ва ўжытку** пэўным калектывам, пэўным дыялектным або сацыяльным асяроддзем.

Найбольш значнай часткай слоўніка беларускай мовы з’яўляецца **агульнаўжывальная лексіка**. Яна – той лексічны стрыжань (цэнтр), без якога не можа існаваць мова, немагчымы зносіны паміж людзьмі; яе складаюць словы, якія называюць найбольш неабходныя жыццёвыя паняцці і рэчы. Агульнанародная лексіка – аснова літаратурнай мовы, вельмі важны лексічны матэрыял для выражэння думак на беларускай мове, тая скарбніца, на аснове якой у першую чаргу ад-

бываецца далейшае ўдасканаленне, узбагачэнне і развіццё беларускай (таксама як і іншай нацыянальнай) лексікі. Значная большасць слоў, якія ўваходзяць у яе склад, стабільныя ва ўжыванні і выкарыстоўваюцца ва ўсіх стылях маўлення.

Лексіка абмежаванага выкарыстання складаецца з лексічных пластоў, якія вылучаюцца па наступных крытэрыях:

- сфера выкарыстання,
- актыўнасць выкарыстання,
- стылістычны.

Паводле гэтых крытэрыяў адбываецца дыферэнцыяцыя лексікі беларускай мовы на групы (пласты), якія складаюцца са слоў, падобных або тоесных з пункту гледжання сферы іх выкарыстання, актыўнасці выкарыстання, наяўнасці пэўных стылістычных паказчыкаў.

3.6.1. Дыферэнцыяцыя лексікі паводле сферы выкарыстання

Словы, абмежаваныя сферай свайго выкарыстання, характарызуюць пэўны маўленчы калектыў, які з'яўляецца тэрытарыяльна або сацыяльна абмежаванай групай людзей. У лексіцы, абмежаванай сферай выкарыстання, вылучаюцца наступныя групы слоў (пласты):

- дыялектная лексіка,
- жаргонная і аргатычная лексіка,
- спецыяльная лексіка.

Дыялектная лексіка – гэта лексіка, якая адлюстроўвае спецыфіку беларускіх народных гаворак і дыялектаў. Гаворка – гэта мова аднаго або некалькіх населеных пунктаў, аб'яднаных агульнымі рысамі. Гаворкі аб'ядноўваюцца ў дыялекты. Аснову кожнай мясцовай гаворкі складаюць агульнаўжывальныя словы. А тая частка лексікі, якая адрозніваецца ад агульнаўжывальнай, і складае дыялектную (абласную) лексіку. Асобнае дыялектнае слова, уведзенае ў літаратурны тэкст, але поўнасьцю не асвоенае літаратурнай мовай, называецца **дыялектызмам**: *пярэкрут* (бабіна лета); *дуіка* (завея), *драбы* (рэбры) і інш. У слоўніках такія словы звычайна маюць паметы «абласное», «мясцовае», «дыялектнае». У залежнасці ад таго, якія моўныя асаблівасці гаворкі адлюстраваліся ў слове, вылучаюць наступныя віды дыялектызмаў: фанетычныя, граматычныя, словаўтваральныя, лексічныя, этнаграфічныя, семантычныя.

Жаргонная лексіка, ці **жаргон** – сацыяльная разнавіднасць мовы, якой карыстаюцца прафесійныя групы і сацыяльныя колы людзей, аб'яднаных агульнасьцю звычак, заняткаў, сацыяльным становішчам. У адрозненне ад сацыяльных дыялектаў, жаргон не мае сваёй фанетычнай і граматычнай сістэмы. Лексіка жаргона фарміруецца

на базе слоў літаратурнай мовы шляхам іх пераасэнсавання, метафарызацыі. Словы і выразы жаргоннай мовы, якія выкарыстоўваюцца па-за межамі жаргону (напрыклад, у літаратурнай мове, мастацкім тэксце), называюцца **жарганізмамі**. Жарганізмы тэматычна звязаны з рознымі групамі прафесійнай лексікі. У маладзёжных калектывах, у прыватнасці, у студэнцкім і вучнёўскім асяроддзі, можна сустрэць такія ўтварэнні, як *немка*, *англічанка*, *чыталка*, *хвост*, *айтамат*, *класна*, *намыліца*, *філоніць* і інш.

Адной з разнавіднасцей жаргонаў з'яўляецца арга. **Арга** – мова сацыяльных груп, якая выконвае прафесійную функцыю. Арга, якім карысталіся і карыстаюцца жабракі, злодзеі, вандроўныя гандляры і рамеснікі, служыць сродкам іх прафесійнай дзейнасці. Асноўная функцыя арга – быць сродкам адасаблення, аддзялення яго носбітаў ад людзей іншых сфер дзейнасці. Арга стваралася на базе натуральных моў і іх граматык. Аднак, каб ізалявацца ад грамадства, антысацыяльныя элементы выпрацоўвалі спецыяльны моўны код, незразумелы для іншых людзей. Таму аргатычная лексіка характарызуецца вузкапрафесійнай накіраванасцю, штучнасцю і засакрэчанасцю. Гэта дасягаецца шляхам скажэння і пераасэнсавання агульнанародных слоў (*вышка* 'вышэйшая мера пакарання', *стукач* 'даносчык'), выкарыстання вузкадыялектных і запазычаных слоў, а таксама шляхам перастаёўкі складоў або замены асобных гукаў (*чуха* 'хачу', *шывар* 'тавар').

Аргатычныя словы, таксама як і жаргонныя, не ўваходзяць у лексіка-семантычную сістэму літаратурнай мовы, але могуць выкарыстоўвацца ў літаратурна-мастацкіх і публіцыстычных творах для характарыстыкі персанажаў, сацыяльнага асяроддзя, гістарычнай эпохі і г.д.

Да лексікі абмежаванага выкарыстання належыць і шырокі пласт так званай **спецыяльнай лексікі**, якой карыстаюцца галоўным чынам толькі прадстаўнікі пэўнай галіны навукі, прафесіі ці роду заняткаў. Асноўнымі разрадамі спецыяльнай лексікі з'яўляюцца **тэрміны**, **наменклатурныя назвы** і **прафесіяналізмы**. Падрабязна спецыяльная лексіка будзе разгледжана ў тэме 4 «Спецыяльная лексіка. Тэрміналогія».

3.6.2. Дыферэнцыяцыя лексікі паводле актыўнасці выкарыстання

Агульнавядома і натуральна, што змены, якія адбываюцца ў грамадска-палітычнай, эканамічнай, навукова-тэхнічнай, культурнай і іншых сферах жыцця, уплываюць на мову, адлюстроўваючыся ў зменах на лексічным узроўні. Адны прадметы, з'явы, паняцці існуюць

спрадвечна, і словы, якія іх называюць, актыўна выкарыстоўваюцца носьбітамі мовы. Другія – знікаюць, што вядзе да знікнення іх назваў. Трэція – узнікаюць, і, адпаведна, утвараюцца словы для іх наймення.

У залежнасці ад гэтага ў мове ў пэўны перыяд яе развіцця заўсёды можна вылучыць дзве групы слоў – так званы **актыўны** і **пасіўны склад**.

У **актыўны склад** (запас) лексікі любой мовы, у тым ліку і беларускай, уваходзяць агульнаўжывальныя, зразумелыя ўсім носьбітам мовы словы.

У **пасіўны склад** лексікі ўваходзяць словы, выкарыстанне якіх абмежавана (устарэлыя словы і неалагізмы). У залежнасці ад прычыны, па якіх словы сталі ўстарэлымі, сярод устарэлых слоў вылучаюць **гістарызмы** і **архаізмы**.

Гістарызмы – гэта словы, якія выйшлі з актыўнага ўжытку і перайшлі ў пасіўны склад лексікі з той прычыны, што зніклі рэаліі (прадметы, з’явы, паняцці), для абазначэння якіх яны існавалі. Гэта назвы старых мер вагі, даўжыні (*аршын, локаць*), назвы асоб паводле іх заняткаў (*бурлак, дзясяцкі*), грашовых адзінак (*грывня, грош, кэрранкі*), назвы адзення (*кафтан, кальчуга, камзол*) і словы іншых прадметна-тэматычных груп.

Архаізмы – устарэлыя назвы з’яў, прадметаў, паняццяў. У працэсе развіцця мовы яны выйшлі з актыўнага ўжытку, саступіўшы месца сінанімічным адзінкам, паколькі з’ява, прадмет, якія яны абазначалі, не зніклі і працягваюць існаваць: *манаполька – фірма, тлумач – перакладчык, атрамант – чарніла*. У некаторых выпадках слова можа актыўна выкарыстоўвацца ў сучаснай мове, а ўстарэлымі з’яўляюцца толькі асобныя яго значэнні. Так, у слове *двор* устарэлае значэнне – ‘маёнтак’, а ў слове *арсенал* – ‘прадпрыемства, што вырабляе зброю і ваенную амуніцыю’.

Безумоўна, развіццё мовы непарыўна звязана з жыццём і развіццём грамадства. І таму хуткасць грамадска-палітычных і культурна-гістарычных працэсаў уплывае на хуткасць перамяшчэння слоў з актыўнага складу ў пасіўны і наадварот. Большасць устарэлых слоў выходзіла з мовы паступова, на працягу нават стагоддзяў.

Словы, якія ўзніклі ў мове ў пэўны гістарычны перыяд і не набылі яшчэ агульнавядомага і агульнаўжывальнага характару, называюцца **неалагізмамі**.

Можна вылучыць дзве групы неалагізмаў – лексічныя і семантычныя.

Лексічныя неалагізмы – адносна новыя словы, якія з’явіліся ў мове для абазначэння новых прадметаў, паняццяў. Звычайна нось-

біты мовы адчуваюць, што пэўнае слова новае, яго навізна відаць па форме і змесце, напр.: *экстрасэнс, браўзер, правайдэр*.

Семантычныя неалагізмы – вядомыя словы, у семантыцы якіх узнікаюць новыя значэнні. Для свайго часу неалагізмам быў, напрыклад, дзеяслоў *галасаваць* у значэнні ‘спыняць машыну падняццем рукі’. Семантычныя неалагізмы – гэта словы, якія зведалі змены ў аб’ёме свайго лексічнага значэння.

Паколькі ўзнікненне новых слоў абумоўлена патрэбамі ў іх, то неалагізмы даволі хутка могуць пераходзіць з пасіўнага складу ў актыўны. Распаўсюджанню і папулярызаванню неалагізмаў вельмі садзейнічаюць сродкі масавай інфармацыі.

Ад неалагізмаў трэба адрозніваць **аказіяналізмы** – лексічныя наватворы, прыдуманых пісьменнікамі, паэтамі, публіцыстамі, літаратарамі, крытыкамі з мэтай павышэння вобразнасці і мастацкай выразнасці выказвання. Напрыклад, *веціца* ‘навісаць’: *Вецер подзьмухным казаннем / цвердзіў веціямі: / – Ад дня да дня / ёсць дзесьці цішыня, / што веціца пакутным нараканнем* (М. Каваль); *журавініца*: ‘узрушацца, моцна хвалявацца’: *З іх адна ёсць [дзяўчына] такая / станам гібкая – колас, / журавініца сэрца, яе чуючы голас* (М. Танк); *чарнамор’е* ‘паветраная плынь, якая павольна рухаецца, плыве, нібы марская гладзь’: *Сонца – ветразь, а вецер – матрос, / на шляху чарнамор’я нябёс* (М. Лужанін). Аказіяналізмы яшчэ называюцца «індывідуальна-аўтарскімі неалагізмамі», «індывідуальнымі словамі», «індывідуальна-стылістычнымі неалагізмамі», «паэтычнымі неалагізмамі». Кожная з гэтых назваў па-свойму раскрывае змест паняцця.

3.6.3. Стылістычнае размежаванне лексікі

Стылістычнае размежаванне лексікі абумоўлена тым, што мова ўяўляе сабой сукупнасць некалькіх стыляў, якія розняцца моўнымі сродкамі і прыёмамі іх выкарыстання, што выклікана мэтай, сітуацыяй, у якой адбываюцца моўныя зносіны. Мэты паведамлення, якія ставіць перад сабой моўца, прымушаюць яго выбіраць з агульнанароднай мовы такую лексіку, якая з’яўляецца найбольш дзейснай, трапнай, выразнай, прыдатнай для дасягнення мэты паведамлення. Падставай для размежавання нейтральных і стылістычна афарбаваных слоў з’яўляецца наяўнасць у складзе лексічнага значэння апошніх канатацыі. Канатацыя – дадатковыя семантычныя і стылістычныя адценні, якія накладваюцца на асноўнае значэнне і надаюць эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку выказванню (урачыстасць, фамільярнасць і інш.).

Кожны стыль маўлення характарызуецца пэўнай сістэмай уласцівых яму лексічных сродкаў. Межы паміж стылямі не з'яўляюцца нерухомымі: словы размоўна-бытавой лексікі могуць уваходзіць у афіцыйны стыль, у публіцыстычны стыль могуць трапляць элементы мастацкага маўлення і г.д. Лексічная своеасаблівасць розных стыляў мовы праяўляецца абсалютна дакладна і з'яўляецца выразнай і відавочнай. Вельмі многія словы замацаваны за пэўным стылем. Усё гэта і дазваляе размяжоўваць лексіку са стылістычнага пункту гледжання і вылучаць у ёй тры пласты:

- 1) міжстылёвая (нейтральная),
- 2) размоўная (гутарковая),
- 3) кніжная.

Аснову лексічнай сістэмы беларускай мовы складаюць стылістычна нейтральныя словы. На фоне гэтых слоў вылучаюцца стылістычна афарбаваныя, сярод якіх асабліва выразна супрацьпастаўлены адны другім кніжныя і гутарковыя. Кніжныя словы і выразы не падыходзяць да непасрэднай гутаркі (напр., *на пасадзе, зялёныя насаджэнні, візуальны кантакт*), а размоўныя не стасуюцца з пісьмова-кніжнымі формамі моўнага выказвання (*балбатаць, плесціся*).

Пераважная большасць слоў любой мовы ўтварае *міжстылёвую*, або нейтральную, лексіку гэтай мовы. У яе ўваходзяць словы розных часцін мовы, акрамя выклічнікаў, якія не ўключаюцца ў міжстылёвую лексіку, бо яны прадстаўлены функцыянальна і экспрэсіўна афарбаванымі словамі. Стылістычна нейтральныя словы абазначаюць прадметы побыту, навакольнага асяроддзя, з'явы прыроды, а таксама якасці, уласцівасці прыкмет гэтых прадметаў. Міжстылёвая лексіка з'яўляецца асновай для вуснай і пісьмовай мовы, яна выкарыстоўваецца пераважна ў прамым намінацыйным значэнні, складае аснову ўсіх стыляў, але ў кожным з іх мае заканамерныя асаблівасці ўжывання. Стылістычна нейтральныя словы выконваюць ролю апорных у сінанімічных радах. Нейтральным словам уласціва зразумеласць, натуральнасць, дакладнасць, прастата, гэтым і тлумачыцца, што самыя яскравыя, глыбокія і пранікнёныя думкі і вобразы пісьменнікі ствараюць, шырока выкарыстоўваючы звычайныя словы.

Такім чынам, міжстылёвая лексіка – самы багаты лексічны пласт. Яна вызначаецца як шырокай тэматычнай разнастайнасцю, так і семантычным багаццем, зменлівай сінтаксічнай валентнасцю.

Ад міжстылёвай лексікі *размоўная* адрозніваецца сваёй спецыфічнай экспрэсіўна-эмацыянальнай афарбоўкай (фамільярнасці, іроніі, знявагі, лаянканасці, жарту, пяшчоты і г.д.). Размоўныя словы,

назваючы што-небудзь, абавязкова даюць ацэнку названай з'яве, прадмету, дзеянню: *недарэка, дайжэзны, вятруга, здароўечка, балбатаць, плесціся*.

Правесці дакладную мяжу паміж агульнаўжывальнай і размоўнай лексікай складана. Звычайна размоўна-бытавая лексіка ўжываецца ў нязмушанай гутарцы. Ужыванне яе ў пісьмовай мове абмежавана стылямі мастацкай літаратуры і публіцыстычным; выкарыстанне ў іншых стылях назіраецца вельмі рэдка. Прычым кожнае такое ўжыванне размоўнай лексікі ў кніжнай мове надае кантэксту размоўны характар, а размоўна-бытавыя словы ўспрымаюцца ў ім як чужыя, нязвыклыя элементы.

Да **кніжнай лексікі** належаць словы, якія ўжываюцца ў навуковай літаратуры, афіцыйных і заканадаўчых дакументах, справавых паперах, публіцыстыцы, мастацкай літаратуры і неўласцівыя натуральнай гаворцы, паўсядзённаму бытавому маўленню. Кніжная лексіка развіваецца дзякуючы вучоным, пісьменнікам, палітычным дзеячам. Яна можа ўжывацца і ў вусным маўленні, але пры гэтым не страчвае стылістычнай афарбоўкі кніжнасці: *альянс, вета, табу, рэфлексія, рэнегат, адступнік, здраднік, кардынальны*.

У пласт кніжнай лексікі ўваходзяць у першую чаргу ўсе навуковыя, грамадска-палітычныя і тэхнічныя тэрміны. Сюды ж адносіцца большасць слоў абстрактнай лексікі, якая выражае розныя агульныя паняцці. Цалкам да кніжнай лексікі належаць устарэлыя словы і стылістычныя неалагізмы.

У кніжную лексіку ўваходзяць таксама **экзатызмы, варварызмы і паэтычная лексіка**.

Экзатызмы – словы іншамоўнага паходжання, якія характарызуюць побыт і спецыфічныя нацыянальныя рысы пэўнага народа, напр.: *панна, лаваш, чалма, чадра, хурма* і інш. Усе словы, якія належаць экзатычнай лексіцы, з'яўляюцца запазычаннямі, у пэўнай ступені ўжо засвоенымі беларускай мовай: яны выступаюць як словы пэўнага лексіка-граматычнага класа, змяшчаюць у сваім складзе толькі асобныя іншамоўныя рысы, выражаныя сродкамі беларускага алфавіта.

Гэтымі рысамі экзатычная лексіка адрозніваецца ад варварызмаў. **Варварызмы** – іншамоўныя словы, якія захоўваюць усе ўласцівыя ім у мове-крыніцы рысы, нярэдка перадаюцца пры дапамозе алфавіта мовы-крыніцы (*Ён крыкнуў «Goodbye!» і nabeг*). У адрозненне ад экзатызмаў, варварызмы могуць называць паняцці, з'явы, для якіх у беларускай мове існуюць спрадвечнабеларускія словы, параўн.: *стрыт і вуліца, швэрарбайтар і чорнарабочы* і інш.

Асобнай групай кніжнай лексікі, якая ўжываецца ў вершаваных творах, але сустракаецца і ў мастацкай прозе, з'яўляецца так званая **паэтычная лексіка**, якая вызначаецца своеасаблівым стылістычным характарам усхваляванасці і лірызму, напр.: *ліра, агняцветны, зара-начка, муза, веснавей*. Паэтычныя словы надаюць паведамленню мяккасць, задушэўнасць. Многія словы паэтычнай лексікі асэнсоўваюцца як архаізмы.

3.7. Асноўныя тэндэнцыі ў развіцці лексічнага складу сучаснай беларускай літаратурнай мовы

Лексічны склад беларускай мовы канца XX – пачатку XXI ст. вызначаецца істотнымі зрухамі ў сваім развіцці, што звязана, найперш, з натуральнымі патрэбамі наймення новых і актуальных з'яў рэчаіснасці. Інтэнсіўнасць гэтых зрухаў, з аднаго боку, абумоўлена пазалінгвістычнымі фактарамі: зменамі ў грамадскім ладзе жыцця, развіццём новых тэхналогій, навуковых напрамкаў і г.д. З другога боку, інавацыйныя з'явы ў сучасным беларускім маўленні часта выкліканы імкненнем нарматыўнай пераацэнкі наяўных моўных сродкаў з пазіцыі адштурхоўвання ў першую чаргу ад рускай мовы, якая сёння займае дамінуючае становішча ў камунікатыўнай і інфармацыйнай прасторы беларусаў [40].

Змены ў слоўнікавым складзе сучаснай беларускай мовы адбываюцца ў межах дзвюх тэндэнцый: да **інтэрнацыяналізацыі** і **нацыяналізацыі**. Пры гэтым тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі мае ўніверсальны, агульны для большасці славянскіх моў характар, а тэндэнцыя да нацыяналізацыі, наадварот, вызначае пурыстычныя (**пурызм** – ад лац. *purus* (чысты) – свядомае абмежаванне запазычанняў, ачышчэнне мовы ад іншамоўнага ўплыву) памкненні, акрэслівае адметнасць і спецыфіку нацыянальнай мовы [40].

У працэсе **інтэрнацыяналізацыі** слоўнік беларускай мовы папаўняецца за кошт запазычанняў, найперш англа-амерыканізмаў (*сайт, інтэрнэт, файл, роўмінг, дылер, брэйк, шоу, шоп* і інш.), а таксама вытворных ад іх слоў: *дэмпінг – дэмпінгавы, хакер – хакерскі, бізнэс-цэнтр* і інш.

З тэндэнцыяй да **нацыяналізацыі** звязана ўвядзенне ва ўжытак абмежаваных слоў (устарэлых, дыялектных) – *адсотак, унёсак, улётка, наклад* і інш., а таксама папаўненне лексічнага складу такімі адзінкамі, якія падкрэсліваюць яго спецыфіку: *аб'ядновец* (параўн. з *аб'яднальнік*), *бізнэсмэнішчык, бізнэсовец, бізнэсоўца* (параўн. з *бізнэсмэн*).

? Пытанні для самакантролю

1. Што абазначаюць паняцці «лексіка», «лексікалогія», «лексікаграфія»?
2. У чым заключаецца своеасабліваць лексічнай моўнай сістэмы?
3. Якія сумежныя з лексікалогіяй дысцыпліны вы ведаеце? Што з'яўляецца аб'ектам іх вывучэння?
4. У якіх слоўніках фіксуюцца словы і іх значэнні? Якія спецыялізаваныя слоўнікі вы ведаеце?
5. Чаму слова – цэнтральная адзінка мовы?
6. У якіх словах выразна адлюстроўваецца нацыянальная адметнасць беларускай мовы? Прывядзіце некалькі прыкладаў.
7. У выніку чаго развіваецца мнагазначнасць лексічных адзінак?
8. Як вы разумееце паняцці, абазначаныя тэрмінамі «сінонім», «паранім», «антонім»?
9. Якія групы лексем уваходзяць у слоўнікавы склад беларускай мовы? Акрэсліце крытэрыі іх размежавання.
10. Ахарактарызуйце лексіку беларускай мовы паводле: а) сферы выкарыстання; б) актыўнасці выкарыстання.
11. Чым абумоўлена стылістычнае размежаванне лексікі беларускай мовы? Якія стылістычныя пласты можна ў ёй вылучыць?
12. Якія тэндэнцыі выдзяляюцца ў развіцці лексічнага складу сучаснай беларускай літаратурнай мовы?

Практычныя заданні

1. Карыстаючыся слоўнікамі, устанавіце адпаведнасць паміж наступнымі паняццямі і дэфініцыямі:

1. Адзіны народнагаспадарчы комплекс	1. Сукупнасць эканамічных сувязей, якія аб'ядноўваюць грамадскі працэс вытворчасці ў адзінае цэлае
2. Валютная сістэма	2. Сукупнасць формаў арганізацыі валютных адносін у межах краіны і на міжнародным узроўні
3. Вытворчыя адносіны	3. Грашовая сістэма, усеагульным эквівалентам якой выступаюць заканадаўча зацверджаныя два высакародныя металы – золата і срэбра
4. Абсалютная зямельная рэнта	4. Частка грамадскага капіталу, занятая ў сферы абарачэння грошай
5. Закон перамены працы	5. Эканамічная форма развіцця прадукцыйных сіл таго ці іншага грамадства
6. Біметалізм	6. Адасобленая форма прыбавачнай вартасці, якую ва ўмовах капіталізму засвойвае ўласнік зямлі, здадзенай на пэўны тэрмін арандатару
7. Гандлёвы баланс	

8. Канкурэнцыя
9. Банкаўскі капітал
10. Дзяржаўны доўг

7. Суадносіны паміж увозам і вывазам тавараў пэўнай краіны ў грашовым выражэнні за азначаны перыяд
8. Сума запазычанасці дзяржавы па непагашаных пазыках і нявыплачаных працэнтах па іх
9. Выражэнне тэндэнцыі адпаведнасці паміж сродкамі вытворчасці, тэхнікай і занятымі ў вытворчасці людзьмі
10. Барацьба паміж прыватнымі таваравытворцамі за найбольш выгадныя ўмовы вытворчасці і продаж тавараў

2. Карыстаючыся энцыклапедычнымі даведнікамі, запішыце паняцці, якія адпавядаюць прыведзеным азначэнням. Падбярыце да іх сінонімы.

1. Спіс літаратуры па яким-небудзь прадмеце, пытанні. 2. Форма гаспадарчых сувязей, заснаваная на перадачы ў арэнду машын, абсталявання і іншых каштоўнасцей. 3. Дакументальна аформленая інфармацыя пра сучасныя тэхналогіі, навукова-тэхнічныя дасягненні, камерцыю, сэрвіс. 4. Даўжнік прадпрыемства, установы, арганізацыі. 5. Сістэма прамой сувязі па камп'ютарнай сетцы. 6. Дазвол на выкананне якой-небудзь дзейнасці.

3. Перакладзіце тэксты на беларускую мову. Вызначце ў іх адназначныя і мнагазначныя словы (пры неабходнасці звяртайцеся да слоўнікаў).

Тэкст 1. Может ли успешный маркетинг быть воспроизведён в другой культуре? Предполагается, что те, кто занимается маркетингом, достаточно чувствительны к изменениям потребностей клиентов. Они знают, что им необходимо изучить потребности клиентов и выпускать продукты, которые могут отвечать этим потребностям с учётом различных культур. Однако даже продавцы мирового уровня, никогда не останавливающиеся на достигнутом, могут оказаться неготовыми выявлять различия в культурах.

На самом деле при проведении маркетинговой кампании необходимо воспользоваться уникальными культурными особенностями клиентов, и тогда действия фирмы будут сопровождаться положительным продолжительным результатом. Маркетинг может воспользоваться значительными конкурентными преимуществами, когда его программа глубоко уходит корнями в особенности соответствующей культуры. Иногда компания даже у себя дома может «обнаружить» ту или иную полностью совместимую с маркетинговой политикой культуру.

Маркетинговые теории и маркетинговый успех прочно связаны с культурой. Компания должна помнить, что комплекс инструментов маркетинга, успешно реализованный в одной культуре, вряд ли будет таким же успешным в другой, поэтому надо быть внимательным и осмотрительным, иначе маркетинговый провал будет очень дорого стоить.

Маркетинг – это не только стремление к прибыли. Когда компания запустит маркетинговую программу в другой культуре, первое, о чём надо её спросить, – уважает ли она культуру хозяев? Только тогда её усилия окупятся. (*Маркетинг: энциклопедия*)

Тэкст 2. Пристальное внимание к проблематике менеджмента обусловлено его ролью в жизни современного общества. Очень хорошо эта роль отражена в высказывании П. Фердинанда Друкера, выдающегося авторитета современного менеджмента: «На 80% успехи любой страны зависят не от природных ресурсов, не от географического расположения страны, не от качества рабочей силы, а от качества управления».

Современный менеджер должен изучить теорию менеджмента, базовые понятия и допущения, принятые в менеджменте. Это поможет ориентироваться в огромном объёме публикаций по проблематике менеджмента, количество которых неизбежно возрастает по мере продвижения страны к стандартам рыночной экономики.

Функции менеджера постоянно меняются. Он находится в ситуациях, когда должен принимать стандартные и нестандартные решения – популярные и непопулярные. Менеджер должен иметь глубокие знания, силу характера и ответственность, чтобы принимать решения, ведущие к победе в конкурентной борьбе, к успешной карьере. Для него маркетинг есть функция успешного управления. Причём одна из многих других функций современного менеджмента, способного решать задачи, обусловленные новой его парадигмой. Комплекс знаний, пронизанный опытом и заключённый в поступки, цель которых полное удовлетворение потребностей клиента, это и есть новая парадигма менеджмента. (*Маркетинг: энциклопедия*)

4. Вызначце, у якім значэнні (прамым ці пераносным) ужытыя падкрэсленыя словы ў наступных прыкладах.

Хірургічная аперацыя – валютная аперацыя, прамая дарога – прамы чалавек, аднаўленне палаца – аднаўленне рахунку, паштовая марка – вытворчая марка, сцюдзёная крыніца – крыніца прыбытку, рашэнне задачы – эканамічнае рашэнне, лёгкая сукенка – лёгкая прамысловасць, чорная хмара – чорная металургія, біржавая яма – глыбокая яма, залаты парытэт – залаты грошы, цвёрдая валюта – цвёрды матэрыял, трапічны клімат – дзелавы клімат.

5. Растлумачце значэнні наступных выразаў. Складзіце сказы, дзе б вы дзеленыя словы ўжываліся ў прамым значэнні.

Укалоць самалюбства, банк аб'явіў набор, першая скрыпка краіны, вузкі калідор новай прафесіі, распаліць страсці, замарожванне рахункаў, гуляць на біржы, фірма маўчала, сталёвая воля, партфель загазаў, нажніцы цэнаў, кола маркетынгу.

6. Перакладзіце тэксты на беларускую мову. Да падкрэсленых слоў падбярыце сінонімы. Запішыце сінанімічныя рады, выдзеліце дамінанту.

Тэкст 1. Я только что сказал: «слова живут». Как это надо понимать? Ведь слово не человек, не животное, не растение. Что может означать выражение: «жизнь слов»?

Слово, пока оно существует, не остаётся надолго неизменным. Оно рождается, когда это нужно народу; оно существует, меняя и своё значение, и свой звуковой состав (значит, – «живёт»!), пока народ нуждается в нём; оно исчезает, как только надобность в нём проходит.

Никто – ни один отдельный человек, как бы ни были велики его таланты, ум, могущество, – не может без согласия и утверждения всего народа дать жизнь даже самому маленькому словечку, хотя каждый из нас способен за полчаса избобрести сотни превосходных звучных слов.

Тэкст 2. Статистика знает всё... А знает ли она, сколько в мире создано программ? Возможно, такой подсчёт где-то и ведётся – но как же тяжело пришлось бы господам исследователям, если бы они и в самом деле попытались охватить все программные продукты, созданные в мире хотя бы за последние три десятилетия.

В шестидесятые годы число программ измерялось единицами. В семидесятые – уже сотнями. В восьмидесятые – тысячами... А к началу нынешнего века некогда маловодный ручеек превратился в настоящий Niagaraский водопад: ежедневно в мире появляется до двух сотен программ!

И каждый день этот могущий поток вливается в настоящее программное море, которое так манит нас своей широтой, необъятностью и сокрытыми в глубинах сокровищами. Но и утонуть в этом море проще простого – особенно если пускаться в плавание по нему очертя голову, без карты, без руля и ветрил... (*Па матэрыялах інтэрнэта*)

7. Спішыце тэксты, выбіраючы са слоў у дужках патрэбнае. Абгрунтуйце свой выбар. Вызначце стыль тэкстаў.

Тэкст 1. Метады кіравання – спосабы мэтанакіраванага ўздзеяння на аб'ект кіравання для дасягнення пастаўленых мэт. Метады кіравання забяспечваюць (*рацыяналістычнае, рацыяналісцкае, рацыянальнае, рацыяналізатарскае*) выкарыстанне аб'ектыўных законаў, уласцівых аб'екту кіравання. Таму для аналізу метадаў кіравання неабходна ведаць гэтыя законы. Гэта (*эканомныя, эканамічныя, эканамістычныя*) законы, законы развіцця тэхнікі і арганізацыі вытворчасці, законы, звязаныя з людзьмі як элементамі (*прадуктыўных, прадукцыйных*) сіл, і законы, звязаныя з сацыяльнымі адносінамі, якія складаюцца паміж людзьмі ў працэсе вытворчасці. Па асаблівасцях (характару) уздзеяння метады кіравання падзяляюцца на эканамічныя (*арганізацыйна-гаспадарчыя, арганізатарска-гаспадарскія, арганізацыйна-гаспадарлівыя*) і (*сацыяльна-псіхалагічныя, сацыялагічна-псіхалагічныя, сацыяльна-псіхічныя*). Гэтыя метады выкарыстоўваюцца на ўсіх узроўнях кіравання. (*Паводле Кароткага эканамічнага слоўніка*)

Тэкст 2. Займацца маркетынгам – значыць увесь час думаць і працаваць на дабрабыт спажывца. Сёння праца маркетологаў у вышэйшай ступені (*прадукцыйная, прадуктыўная*). Больш таго, без маркетынгу не можа быць (*прадукцыйнай, прадуктыўнай*) і ніякая іншая праца. Нават самая лепшая прадукцыя альбо паслуга вельмі (*спатрэбная, патрэбная*) грамадству і даволі танная, можа аказацца (*непрадукцыйнай, непрадуктыўнай*) толькі таму, што яна не знайшла свайго пакупніка, не трапіла ў (*канцавое, канечнае, канчатковае*) спажыванне. Такое можа здарыцца па той прычыне, што патэнцыяльны спажывец не ведае аб існаванні (*спатрэбных, патрэбных*) яму вырабаў ці аб месцы, дзе іх можна купіць. Звязаць вытворцу і спажывца, дапамагчы ім знайсці адзін аднаго і такім чынам зрабіць працу першага паспраўднаму (*прадукцыйнай, прадуктыўнай*) – у гэтым, па сутнасці, і заключаецца галоўная мэта любой дзейнасці па маркетынгу. І без яе сёння наўрад ці варта разлічваць на тое, што нават самая (*спатрэбная, патрэбная*) і (*карыслівая, карысная*) у грамадстве праца можа разглядацца ў якасці (*прадукцыйнай, прадуктыўнай*). (*Паводле І. Куліка*)

8. Складзіце словазлучэнні, выбрайшы патрэбнае слова ў дужках.

Звычай (*гандлёвы, гандлярскі*), грамата (*даверчая, даверная*), тавар (*дэфектны, дэфектыўны*), дагавор (*калектыўны, калекцыйны*), закон (*канстытуцыйны, канстытутыўны*), спаборніцтвы (*кваліфікаваныя, кваліфікацыйныя*), гандаль (*спекулятыўны, спекуляцыйны*), адказ (*апэратыўны, апэрацыйны*), зала (*дэманстратыўная, дэманстрацыйная*), (*паказчыкі, паказальнікі*) вытворчасці, настрой (*пазітыўны, пазіцыйны*).

9. Вызначце, які з паронімаў мае значэнне, указанае ў дужках.

Асобае рашэнне // асабістае рашэнне ('якое належыць пэўнай асобе'); акцэпт // акцэнт ('форма безнаяўнага разліку'); адрасант // адрасат ('адресаўнік'); абанент // абанемент ('права на карыстанне чым-небудзь пэўны час'); трасант // трасат ('вэксалядаўца'); камунікатыўны // камутатыўны ('які мае адносіны да перадачы інфармацыі'); кансігнатар // кансігнант ('пасрэднік пры экспарце тавару').

10. 3 «Кароткага тлумачальнага слоўніка тэрмінаў» (гл. Дадатак 3) *вытшыце тэрміны на тэму «Рэклама». Складзіце рэкламнаю аб'яву ў адпаведнасці са сферай яе выкарыстання (радыё, тэлебачанне, буклет і інш.), уключышы пэўныя словы з ніжэйпрыведзеных паранімічных пар.*

Адзінкавы // адзіночны, аздоблены // аздобны, вітамінны // вітамінізаваны, вытворны // вытворчы, гаспадарчы // гаспадарскі, эканомны // эканамічны, дзейны // дзейсны, забеспячэнне // забяспечанасць, індывідуальны // індывідуалізаваны, рэклама // рэкламацыя, кваліфікаваны // кваліфікацыйны, рэальны // рэалістычны, тыпавы // тыповы, эфектны // эфектыўны.

11. Утварыце словазлучэнні з наступнымі

а) **прыметнікамі:** бюджэтны, валютны, дэпазітны, клірынгавы, ліцэнзійны, падатковы, уліковы;

б) **дзеясловамі:** ацэньваць, выплочваць, забяспечваць, заніжаць, павышаць, вызначаць, маркіраваць, ліквідаваць, рэалізаваць, выручыць, інфармаваць, разлічыць, планаваць, прагназаваць, канверсаваць, фінансаваць;

в) **прыслоўямі:** беражліва, ашчадна, дакладна, дапушчальна, добрасумленна, недакладна, пісьмова, якаясна, кваліфікавана.

12. *Звярніце ўвагу на пары слоў, прыведзеныя ніжэй. Ці аднолькавае значэнне яны маюць у беларускай і рускай мовах? Ці можна пры перакладзе з беларускай мовы на рускую і наадварот карыстацца такім «слоўнікам»? Складзіце словазлучэнні з прыведзенымі словамі.*

Беларуская мова	Руская мова
адказаць	отказать
асоба	особо
бок	бок
брак	брак
вялікі	великий
гарэлка	горелка
дараваць	даровать
дыван	диван
запрасіць	запросить
здавацца	сдаваться
карысны	корыстный
кубак	кубок
маніць	манить
на чале	на челе
нагадаць	нагадать
нядзеля	неделя
паверх	поверх
павінен	повинен
пакой	покой
пачатак	початок
плот	плот
поўдзень	полдень
поўнач	полночь
працягвацца	протягиваться
працягваць	протягивать
прозвішча	прозвище
пытацца	пытаться
пытаць	пытать
разам	разом
рознiца	розница
рушыць	рушить

Беларуская мова	Руская мова
рэч	речь
свет	свет
свойскі	свойский
справа	справа
ставіцца	ставиться
столь	столь
трус	трус
тэрмін	термин
удзел	удел
уласны	властный
час	час
чуць	чуть
штучны	штучный

13. *Дакажыце, што прыведзеныя беларускія і рускія словы з'яўляюцца амонімамі.*

Дзіўны – дивный, люты – лютый, балонка – болонка, блюда – блюдо, верны – верный, бяседа – беседа, бяспечны – беспечный, прыклад – приклад, засланіць – заслонить.

14. *У прыведзеных словазлучэннях замяніце прыметнікі антанімічнымі.*

Марныя захады, каларытная мова, глухі голас, фальшывае спачуванне, выпадковая сустрэча, горкі лёс, каржакаватае дрэва, цікаўныя вучні, людная вуліца, карысныя птушкі, малады горад, прымітыўны механізм, маўклівы чалавек, стромы бераг.

15. *Падбярэце антонімы. Раскрыйце іх значэнне.*

Прыватны, павышэнне коштаў, фальсіфікат, дэ-факта, дэбет, адказчык, пасіў, рэімарт, дапаможны цэх, лізіс, рээкспарт, дэвальвацыя, баланс, знешні гандаль, танны, выдатак.

16. *Раскрыйце значэнне запазычаных слоў шляхам падбору беларускіх адпаведнікаў.*

Баталія, антыкварны, гігант, інцыдэнт, індыферэнтны, карэктны, манера, вакантны, карпарацыя, ландшафт, сімптом, канфідэнцыяльны, кампазіцыя, манумент, паўза, утрыраваць, прыярытэт, сэрвіс, сінхронны, сурагат, траўма, аратар, вібрыраваць, фантом, фіяска, гуманны, традыцыя, фіксаваць, контур, шэраг, полісемія, дэфіцыт, сегмент, вербальны, білінгвізм, тэндэнцыя, рэпліка, дэфіс, эліпіс.

17. *Вызначце, да якой групы лексічных адзінак належаць наступныя прыклады. Свой адказ абгрунтуйце. Патлумачце іх значэнне, падабрайшы агульнаўжывальныя словы.*

У з о р: **бэздзік** – дзень нараджэння.

Баксы, комп, сімка, тусоўка, лімон, круты, ценявік, фірмач, драўляныя, кідала.

18. *Выпішыце з «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы»: а) 10 назоўнікаў, што ўжываюцца як у адзіночным, так і ў множным ліку; б) 10 назоўнікаў, што ўжываюцца толькі ў адзіночным ліку; в) 10 назоўнікаў, што ўжываюцца толькі ў множным ліку. Растлумачце, што абазначаюць назоўнікі апошніх дзвюх груп?*

19. *Запішыце значэнні прыведзеных слоў сродкамі рускай мовы. Ці заўсёды гэта можна зрабіць з дапамогай аднаслоўных адпаведнікаў? Чаму? Дапоўніце пералік сваімі прыкладамі.*

Пакоша, сёлета, абэруч, каліва, прынамсі, крупнік, брукаванка, гарохавінне, выцінанка, краты, покут, падсусед, нішчымніца, прысак, скурат, драгаванка, рум, замчышча, дубэльты, камяніца, цапільня, пярун.

20. *Прачытайце асобныя заўвагі з кнігі П.Сцяцко «Культура мовы». Выкажыце сваё меркаванне адносна парад моваведа.*

Абавязанне (забавязанне) – а не абавязацельства. Ад слоў абавязваць і абавязца натуральныя ўтварэнні ў беларускай мове абавязак і (з)абавязанне. Слова абавязцацельства – штучная структура, бо беларускай мове неўласцівы суфікс *-цельств-о*. Параўн.: *доказ* і *рас. доказательство*, *здзек* і *издевательство*, *лаянка* і *ругательство*. «Беларуска-расійскі слоўнік» М. Байкова і С. Некрашэвіча (с. 7) падае: «*Абавязак* – абязанность, абязательство». В. Ластоўскі *рас. обязательство* перакладае словам *забавязанне*. «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» фіксуе слова *абавязцацельства* (у 1 знач.) з той дэфініцыяй, што і слова *абавязак*.

Найманне, найманы, найміт – а не наём, наёмны, наёмнік. Словы з каранёваю часткаю *-ём-* для беларускай мовы нехарактэрныя; параўн.: *подъём – уздым*, *падыманне*, *падніманне*, *падняцце*. Гэта ў пэўнай ступені знайшло свой адбітак і ў акадэмічным «Русско-белорусском словаре» 1953 г., дзе на с. 278 чытаем: «*Наём* 1. *Найм, наймы; здаваць в наём – здаваць у наймы*. 2. *Найманне* (действие); *наём рабочей силы – найманне рабочей сілы; Наёмник – найміт, наёмница – наймічка, наймітка; наёмщик – наймальнік; наёмная дача – найманая дача*. Але ў пазнейшых перавыданнях гэтага слоўніка ўсё больш бачым гэтых «ёмаў». Так у РБС-93 ужо чытаем: «*Наём* 1. *Наём; здаваць у наём; наёмны – наёмны*» (Т. 2. С. 119).

Тэндэнцыя да вяртання беларускай мове натуральнага аблічча яе словаў паступова знаходзіць свой адбітак і ў даведніках (энцыклапедыях, слоўні-

ках). Напрыклад, у БРС-89 чытаем: «падымальны – подьёмный; падыманне – подьём; выманне – выемка, выем».

Зарука, заклад – а не залог. Слова *заклад* мае значэнне ‘гарантаванне звароту пазыкі шляхам перадачы крэдытору якой-небудзь каштоўнай рэчы, маёмасці’, а таксама ‘сама рэч, пакінутая таму, хто даў пазыку’. З значэннем ‘гарантыя, доказ, сведчанне’ натуральным ёсць слова *зарука*. Гэта слова актыўна выкарыстоўваў Якуб Колас: «Адно толькі цешыла сэрца: народ не хоча змірыцца з такім ладам. І ў гэтым – *зарука перамогі*».

У «Беларуска-расійскім слоўніку» М. Байкова і С. Некрашэвіча слова *заклад* мае значэнне рас. *залог; пари* (с. 109). В. Ластоўскі сведчыць: «*Залог – зарука, заклад. Ададай у заклад гадзінік. Узяў у заклад ад яго рэчы. Гэта будзе нам зарука сямейнага шчасця. Зарука лепшай будучыні*».

А вось слоўнікі 50–80-х гадоў забыліся на свае словы і «ўзялі на ўзбраенне» ўсесаюзнае *залог*. У РБС-53 чытаем: «*Залог. 1. Залог, заклад; 2. перан. залог; в залог дружбы – у залог дружбы*» (с. 150). Гэты артыкул паўтараюць і ўсе наступныя яго перавыданні. І калі слова *заклад* яшчэ падаецца поруч з *залог*, то *зарука* ўжо і не прыгадваецца з гэтым значэннем.

Ад *заклад* і натуральнае слова *закладнік*, якому ў расійскай мове адпавядае *заложник*.

21. Карыстаючыся даведачнай літаратурай, знайдзіце адказы на наступныя пытанні:

Чым адрозніваюцца ў беларускай мове значэнні такіх слоў, як *патрэба – патрэбнасць, абавязак – абавязанне*?

Як правільна сказаць па-беларуску: *кіраўнік, спраўца, кіраўнічы ці ўпраўляючы; скарбнік ці казначэй*?

Свой адказ абгрунтуйце.

22. Запішыце сучасныя адпаведнікі да ўстарэлых слоў.

Лемантар, каморнік, ловы, бортнік, асадка, імбрык, чало, атрамант, ратай, места.

Для даведак: пчаляр, чарніла, ручка, буквар, паляванне, землямер, чайнік, горад, земляроб, лоб.

23. Прачытайце выказванні. Што вы думаеце аб ужыванні запазычаных слоў у беларускай мове?

Абагачэнне беларускай мовы запазычаннем слоў з іншых моў – гэта працэс натуральны, яго не пазбегнеш. Але натуральны ён толькі тады, калі ў запазычанні ёсць арганічная патрэба, калі ўзнікаюць новыя паняцці, на якія не магло быць адпаведных слоў у роднай мове. А навошта пазычаць тады, калі ёсць роднае, сваё? Браць толькі тое, што блізка ляжыць, не агледзеўшы добра ўласнай лексічнай скарбонкі, – недаравальна. Гэта нагадвае неахайнага і неразумнага гаспадара, які гноіць уласнае дабро і ў той жа час жабрачыць па суседзях. (І. Новікаў)

Лексічныя запазычанні – іншы раз проста неабходнасць для мовы. Калі ў той ці іншай мове няма слова для абазначэння пэўнага прадмета ці паняцця, то або ўзнікае новае слова (наватвор), або запазычваецца слова з іншай мовы. Але запазычанні абавязкова павінны мець рамкі і межы. Увядзенне ў літаратурную мову запазычанняў пры наяўнасці ўжо гатовага слова (вядомага ці ў народна-дыялектнай, ці ў літаратурнай мове) – недаравальная абьякавасць да роднай мовы, свядомае ці несвядомае збыдненне і прыніжэнне яе. (Ф. Янкоўскі)

Адраджоная наша мова павінна стацца добрым правадніком культуры, а гэткай яна зможа быць толькі тады, калі ў ёй будзе найменш чужых слоў, калі кожнае паняцце будзе перакладзена згодна псіхіцы нашай мовы; калі формы слоў і будова сказаў будуць адпавядаць законам гармоніі, пераказаных нам ад нашых прапрашчुरаў. Мова, гэта аблічча душы народа і гэтае аблічча народнай душы нельга брыдзіць прылепкамі і наклейкамі, а наадварот, чым яно будзе чысцейшым, тым прыгажэйшым і здаравейшым. (В. Ластойскі)

Няма і не можа быць такой мовы, каб яна магла абысціся запасам адных толькі родных слоў... Бяда не ў тым, што літаратурная мова часам пазычае чужыя словы; пазычыць трэба, калі іх няма. Памен паасобнымі словамі адбываецца паміж усімі культурнымі народамі. Але <...> зусім неразумна браць чужыя словы, калі ёсць сваё, беларускае. (Я. Лёсік)

СПЕЦЫЯЛЬНАЯ ЛЕКСІКА. ТЭРМІНАЛОГІЯ

4.1. Спецыяльная лексіка. Паняцце тэрміна. Суадносiны тэрмінаў з наменклатурнымi назвамі і прафесіяналізмамі

Асноўнымі разрадамі спецыяльнай лексікі, якой карыстаюцца галоўным чынам толькі прадстаўнікі пэўнай галiны навукі, прафесіі ці роду заняткаў, з'яўляюцца тэрміны, наменклатурныя назвы (номены) і прафесіяналізмы.

Тэрмін (ад лац. *terminus* 'канец, мяжа') – гэта спецыяльнае слова ці спалучэнне слоў, створанае (прынятае, запазычанае) для дакладнага выражэння спецыяльнага паняцця і абазначэння спецыяльнага прадмета. У тэрмінах заключаецца максімальна дакладнае, канцэнтраванае выражэнне тых агульных і прыватных паняццяў, з якімі спалучана навуковая і тэхнічная дзейнасць чалавека. Тэрміны – гэта своеасаблівы штучна створаны набор лексічных адзінак, выкарыстанне якіх абмежавана той ці іншай галiной; тэрмін – імя паняцця.

Сістэма тэрмінаў пэўнай галiны навукі, тэхнікі, культуры называецца тэрміналогіяй (напр., *біялагічная, медыцынская, лінгвістычная, музычная, палітычная, эканамічная, філасофская тэрміналогія* і інш.). Тэрміналогіяй (або тэрміналагічнай лексікай) называецца таксама ўся сукупнасць тэрмінаў канкрэтнай мовы (*беларуская тэрміналогія*).

Тэрміны характарызуюцца шэрагам спецыфічных асаблівасцей:

- **сістэмнасцю** (кожны тэрмін з'яўляецца адзінкай пэўнай тэрміналагічнай сістэмы, якая абмежавана адной галiной навукі; толькі ў межах гэтай сістэмы тэрмін выяўляе сваю сутнасць);
- **наяўнасцю дэфініцыі** (для большасці) (сэнс агульнаўжывальнага слова можа быць растлумачаны, а сутнасць тэрміна павінна быць дакладна вызначана);
- **тэндэнцыяй да адназначнасці** ў межах свайго тэрміналагічнага поля (у ідэале кожны тэрмін павінен абазначаць толькі адно паняцце ў навуцы ці тэхніцы, а кожнаму паняццю павінен адпавядаць толькі адзін тэрмін);

- **адсутнасцю канатацыі** (лексічнае значэнне тэрміна не павінна ўтрымліваць эмацыянальнасць, ацэначнасць, экспрэсію);

- **стылістычнай нейтральнасцю** (тэрміны не нясуць у сабе адзнакі пэўнага функцыянальнага стылю).

Пытанне аб узаемадзеянні тэрміналогіі і агульнаўжывальнай лексікі літаратурнай мовы з'яўляецца вельмі складаным. Асобныя даследчыкі лічаць, што тэрміналогія цалкам уваходзіць у склад літаратурнай мовы, другія, наадварот, прапануюць разглядаць тэрміналогію ў якасці аўтаномнага раздзела слоўнікавага складу нацыянальнай мовы, трэція шукаюць кампраміснае рашэнне, сцвярджаючы, што тэрміналогія ўяўляе сабой адносна самастойную частку ў сістэме літаратурнай мовы.

У адрозненне ад агульнаўжывальных слоў тэрміны, як правіла, належаць навуковаму стылю, у той час як агульнаўжывальныя словы маюць міжстылёвы характар. У адрозненне ад агульнаўжывальнай лексікі, дзе шырока прадстаўлены словы розных часцін мовы, сярод тэрмінаў пераважаюць назоўнікі. Значная колькасць тэрмінаў – гэта словы іншамовнага паходжання. Для ўтварэння тэрмінаў больш актыўна выкарыстоўваюцца інтэрнацыянальныя (часцей грэка-лацінскага паходжання) элементы.

У лінгвістыцы існуюць некалькі спосабаў класіфікацыі навуковай лексікі. Традыцыйна тэрміны падзяляюцца на вузкасפעцыяльныя і агульнаразумелыя. Аднак больш аптымальным і дасканалым з'яўляецца іншы падзел, які прымае большасць лінгвістаў. Згодна з ім, навуковая лексіка падзяляецца на:

- **нетэрміналагічную**, якая аб'ядноўвае словы з адцягненымі, абагульняючымі значэннямі;

- **агульнанавуковую**, склад якой увесь час пашыраецца ў выніку песнага ўзаемадзеяння навук;

- **уласнатэрміналагічную** як сукупнасць спецыяльных назваў з розных галін навукі і тэхнікі, якія функцыянуюць у сферы грамадскіх зносін.

Такая дыферэнцыяцыя навуковай лексікі дае больш дэталізаваную характарыстыку лексічнага складу мовы навукі, паколькі разам з тэрміналогіяй і агульнанавуковай лексікай вылучаецца яшчэ і разрад так званай нетэрміналагічнай лексікі. Да апошняга звычайна належаць агульнаўжывальныя словы, якія выконваюць у навуковых тэкстах самыя разнастайныя функцыі. Гэты падзел лёгка ператварыць у дыхатамічны шляхам аб'яднання нетэрміналагічнай і агульнанавуковай лексікі, паколькі агульнанавуковая лексіка з цягам часу пачынае змешвацца з нетэрміналагічнай. У той жа час уласнатэрмі-

налагічная лексіка захоўвае свой незалежны статус у складзе навуковай лексікі пры любых падзелах і класіфікацыях, паколькі ўжыванне ўласнатэрміналагічнай лексікі ў навуковых тэкстах з'яўляецца камунікатыўна непазбежным у адрозненне ад слоў іншых разрадаў навуковай лексікі.

У слоўніках навуковыя тэрміны пазначаюцца спецыяльнымі паметамі паводле пэўнай навукі: *філас.* (філасофія), *мат.* (матэматыка), *бат.* (батаніка), *хім.* (хімія), *мед.* (медыцына) і інш., або даецца ўказанне на тэрміналагічнае значэнне слова ў самім яго апісанні, адзначаецца, з якой мовы тэрмін запазычаны, прыводзіцца яго напісанне ў мове-крыніцы, для біялагічных і медыцынскіх тэрмінаў падаецца лацінскі эквівалент.

Пры спробах выяўлення месца тэрмінаў у складзе спецыяльнай лексікі і ўстанаўлення адносін тэрмінаў да іншых разрадаў спецыяльнай лексікі высвятляецца і больш вузкае разуменне ўласна тэрміналагічнай лексікі. Так, калі параўнаць колькасць адзінак у пералічаных разрадах спецыяльнай лексікі, то высветліцца, што большую частку спецыяльнай лексікі складаюць рознага роду найменні, ці наменклатура. У адрозненне ад тэрмінаў і прафесіяналізмаў **наменклатурныя назвы (номены)** – гэта толькі сукупнасць назваў, якія ўжываюцца ў навуцы, тэхніцы, вытворчасці і г.д. Інакш кажучы, у адрозненне ад тэрмінаў, якія перадаюць сутнасць адпаведных навуковых паняццяў, наменклатурныя назвы толькі абазначаюць (назваюць) канкрэтныя аб'екты вывучэння розных навук, а неабсяжнае мноства такіх аб'ектаў нават не паддаецца ўліку.

Напрыклад, да эканамічнага тэрміна можна аднесці слова *валюта* – 'адзінкі грашовай сістэмы пэўнай краіны', а да номенаў – канкрэтныя назвы розных грашовых адзінак: *рубель*, *грывіна*, *долар* і інш.

Тэрміны і наменклатурныя назвы адрозніваюцца паміж сабой шэрагам паказчыкаў:

- паняццыйным зместам (тэрмін абазначае навуковае паняцце, наменклатурная адзінка – канкрэтны аб'ект навукі);
- функцыямі ў навуковым тэксце (тэрмін выконвае функцыю намінацыі і эксплікацыі (глумачэння) пэўнага паняцця, а наменклатурная назва толькі функцыю намінацыі);
- спосабам сістэматызацыі (тэрміны ўпарадкаваны пры дапамозе віда-родавых адносін, а наменклатурныя адзінкі – шляхам сумеснага адлюстравання паняцця, агульнага для ўсяго наменклатурнага класа);

- характарам словаўтваральнай намінацыі (наменклатурныя назвы валодаюць большай ступенню матываванасці ў параўнанні з тэрмінамі);

- наборам словаўтваральных сродкаў (сярод наменклатурных адзінак больш абрэвіатур);

- адносінамі да штучных моў (тэрміны ўвогуле не маюць дачынення да штучных моў, а наменклатурныя адзінкі часткова ўваходзяць у іх склад);

- колькаснымі паказчыкамі (у складзе спецыяльнай лексікі наменклатурных назваў значна больш, чым тэрмінаў).

Прафесіяналізмы – гэта словы і выразы, уласцівыя мове прадстаўнікоў якой-небудзь прафесіі або сферы дзейнасці (*дворнік* – у аўтамашыне; *цэйтнот* – недахоп часу на абдумванне чарговага ходу ў шахматах, шашках; *чыста* – ‘спецыяльная скрынка для захавання старажытных рукапісаў, папірусаў’; *шмуцтытул* – ‘ліст паперы перад пачаткам кнігі або раздзела, на якім змяшчаецца загаловак, ілюстрацыя’; *шпандыр* – ‘шавецкі рамень’, *штаг* – ‘канат, трос’; *кок* ‘повар на судне’; *экслюзіўчыкі* – ‘асобная катэгорыя рэкламістаў, здольных праводзіць акцыі, розыгрышы, вечарынкi і карпаратыўныя святы’; «*мядзведзь*» – ‘біржавы спекулянт, які гуляе на паніжэнне’; *збытавікі* – ‘гандлёвы персанал’ і інш.).

Дзякуючы сваёй эмацыянальнай выразнасці прафесіяналізмы праз гутарковую мову пранікаюць у літаратурны ўжытак, дзе выступаюць як размоўныя экспрэсіўныя эквіваленты тэрмінаў.

Тэрміны і прафесіяналізмы маюць некаторыя агульныя рысы. Гэта:

- абмежаванасць ва ўжытку (не належаць агульнанароднай сферы ўжытку);

- здольнасць называць адны і тыя ж прадметы, працэсы, з’явы;

- прыналежнасць да пэўнага стылю (у адрозненне ад міжстылёвай лексікі);

- аналагічныя спосабы ўтварэння.

У той жа час тэрміны і прафесіяналізмы адрозніваюцца паміж сабой цэлым шэрагам прыкмет:

- часам і шляхам свайго фарміравання (прафесіяналізмы ўтвараюцца значна раней і стыхійна, а ўтварэнне тэрмінаў адбываецца пазней і мае мэтанакіраваны характар. Тэрміны свядома ствараюцца ў працэсе асэнсавання іх неабходнасці, прафесіяналізмы ж узнікаюць пераважна стыхійна);

- нарматыўным статусам (тэрміны з’яўляюцца афіцыйна ўзаконенай назвай навуковага паняцця, гэта кадыфікаваныя лексічныя адзінкі, з’яўленне якіх абавязкова фіксуецца ў навуковых працах,

слоўніках, спецыяльнай літаратуры; а прафесіяналізмы – назвы, што пераважаюць у гутарковай мове сярод людзей пэўнай прафесіі, спецыяльнасці);

- адносінамі да экспрэсіўнасці (прафесіяналізмы экспрэсіўныя, тэрміны нейтральныя);

- выкарыстаннем у розных тыпах тэкстаў (тэрміны выкарыстоўваюцца ў пісьмовых і вусных тэкстах, прафесіяналізмы – пераважна ў вусных);

- пашыранасцю ў межах агульнанацыянальнай мовы (тэрміны маюць агульнанацыянальны, нават інтэрнацыянальны характар, прафесіяналізмы – вузкі, мясцовы характар);

- функцыянальнай нагруккай (у шэрагу выпадкаў прафесіяналізмы – функцыянальна другасныя сінонімы размоўна-экспрэсіўнага характару ў адносінах да эквівалентных ім па значэнні тэрмінаў).

Сярод прафесіяналізмаў ёсць шэраг слоў, што ўдакладняюць, дэталізуюць назвы прадметаў, якія ў агульнаўжывальнай мове маюць больш агульныя назвы. Так, у цесляроў, акрамя агульнаўжывальнага *рубанак*, ёсць шэраг слоў, якія абазначаюць разнавіднасці гэтага інструмента: *шархебель*, *фуганак*, *шліфцёк*, *шпунтоўнік*, *адборнік*, *два-яручнік*, *фігурнік* і інш.

4.2. Тэрміны-сінонімы, тэрміны-антонімы. Міжнавуковыя аманімічныя тэрміны

У межах пэўнай тэрмінасістэмы тэрміны могуць уступаць у сінанімічныя адносіны, а таксама мець лексічныя дублеты або варыянты. Наяўнасць сінонімаў і варыянтаў звязана са стыхійнымі моўнымі кантактамі, узаемадзеяннем слоў уласных з запазычанымі.

У залежнасці ад паходжання тэрмінаў, што складаюць сінанімічную пару, а таксама з улікам іх структурных асаблівасцей можна вылучыць наступныя тыпы **тэрмінаў-сінонімаў**:

- 1) два іншамоўныя тэрміны: *кантралёр* – *рэвізор*, *вэксалёдаўца* – *трасант*, *спонсар* – *фундатар*, *універсам* – *супермаркет*;

- 2) іншамоўны і ўласны тэрміны: *бартарны* – *тавараабменны*, *ім-парт* – *увоз*, *дэфіцыт* – *недахоп*, *фонд акумуляцыі* – *фонд наапаення*, *авуары* – *маёмасць*, *рэпрадукцыя* – *узнаўленне*, *полісемія* – *мнагазначнасць*, *дэманстрацыя* – *паказ (тавараў)*, *дысконт* – *скідка*, *маркетынгавая лагістыка* – *рух тавараў*;

- 3) поўны тэрмін і скарачаны (аднаслоўны): *дзяржаўны стандарт* – *дзяржстандарт*, *намінальная цана* – *намінал*.

Тэрміны-антонімы падзяляюцца на *лексічныя* (розныя лексемы з супрацьлеглым значэннем: *лізіс – крызіс, кантанга – бэквардэйшн, пасіў – актыў, дарагі – танны, асноўны цэх – дапаможны цэх, прагрэсіўны – рэгрэсіўны*) і *словаўтваральныя* (адрозніваюцца толькі словаўтваральнымі элементамі: *рэклама – антырэклама, баланс – дэбаланс / дысбаланс*).

Аманімічныя тэрміны часцей за ўсё ўзнікаюць на аснове распаду полісеміі, калі адно мнагазначнае слова ў выніку разыходжання значэнняў утварае аднолькавыя па гучанні, але розныя па смантыцы два і больш словы-тэрміны (*міжнавуковыя амонімы*). Напрыклад, тэрмін *дыверсіфікацыя* (ад лац. *diversus* 'розны' + *-фікацыя*) выкарыстоўваецца ў эканамічнай тэрмінасістэме ў значэнні 'адначасовае развіццё многіх, не звязаных паміж сабой відаў вытворчасці, пашырэнне асартыменту вырабаў у маштабе дзяржавы, рэгіёна, прадпрыемства' і ў лінгвістычнай – 'разнайстайнасць лексічнага складу ў тэксце як паказчык моўнай культуры асобы'. Тэрмін *пасіў* (ад лац. *passivus*) у эканамічнай тэрмінасістэме мае значэнне 'частка бухгалтарскага балансу, дзе ў грашовым выражэнні паказаны крыніцы фарміравання і мэтавае прызначэнне гаспадарчых сродкаў прадпрыемства, яго даўгі і абавязанні', у лінгвістыцы *пасіў* – 'залежны стан'.

4.3. Структура, паходжанне тэрмінаў

Паводле будовы тэрміны суадносяцца са словамі і спалучэннямі слоў, часцей за ўсё са словазлучэннямі. Так, у эканоміцы для абазначэння асоб выкарыстоўваюцца аднаслоўныя тэрміны *аваліст, агент, айдытар, банкір, бізнэсмэн, брокер, дылер, заёмчык, крэдытор, коміваяжор, маклер, прадпрымальнік, укладчык, эмітэнт* і інш. У адзначанай сферы шырока выкарыстоўваюцца і тэрміналагічныя словазлучэнні тыпу *біржавыя індэкс, дысконтная палітыка, дэпазітныя аперацыі, закон вартасці, рознічныя франшызы*.

Словы-тэрміны ў сваю чаргу падзяляюцца ў залежнасці ад часціны мовы на назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы і прыслоўі. Сярод словазлучэнняў-тэрмінаў выдзяляюцца свабодныя (*рынак пакупніка, сегмент рынку, ёмістасць рынку*) і несвабодныя (*бацькоўская фірма, партфель заказу*). У якасці кампанентаў тэрмінаў-словазлучэнняў могуць выступаць уласныя назоўнікі (*закон Нільсана, індэкс Доу-Джонса*).

Тэрміналагічная лексіка неаднародная паводле паходжання. У яе склад уваходзяць уласныя і запазычаныя з розных моў тэрміны.

Сярод уласных выдзяляюцца дзве вялікія групы. Першую складаюць адзінкі, якія з цягам часу набылі тэрміналагічнае значэнне. У выніку працэсу тэрміналагізацыі сталі тэрмінамі такія агульнаўжывальныя словы, як *кошык* (спажывуца), *нажніцы* (цэнаў), *партфель* (заказаў) і інш. Да другой групы ўласных тэрмінаў належаць вытворныя адзінкі (дэрываты), утвораныя ў беларускай мове з уласнага моўнага матэрыялу рознымі спосабамі (напр., *лішак*, *заробак*, *пакупнік*, *пагадненне*, *справаздачнасць* і інш.).

Эканамічная тэрмінасістэма ўтрымлівае запазычанні з **англійскай** (*аўтрайт*, *банкноты*, *бізнэс*, *менеджмент*, *маркетынг*, *афішор*, *ваўчар*, *дэмпінг*, *клірынг*), **нямецкай** (*біржа*, *бухгалтар*, *вэксаль*, *інвестыцыя*, *капітал*, *маклер*, *прыватызацыя*, *прэйскурант*, *рэнтабельны*), **французскай** (*акцыя*, *акрэдытыў*, *арбітражор*, *баланс*, *буцік*, *бюджэт*, *купюра*, *фінансы*), **італьянскай** (*акордны*, *валюта*, *каркас*, *сконта*, *фірма*), **лацінскай** (*аўдыт*, *аўкцыён*, *аргумент*, *актуальны*, *арбітральны*, *індустрыя*, *інфляцыя*, *камерцыя*, *канверсія*), **грэчаскай** (*алігархія*, *аналаг*, *базіс*, *іерархія*, *гіпотэза*, *манаполія*, *стратэгія*), **польскай** (*каштарыс*, *кошт*, *магнат*, *рынак*, *рызыка*, *рэнта*) і іншых моў.

У межах аднаго тэрміна ўласныя моўныя элементы могуць спалучацца з іншамоўнымі: *сабекошт*, *пастаянны капітал*, *пайфабрыкат* і інш.

4.4. Спосабы словаўтварэння тэрмінаў

Асноўнымі спосабамі ўтварэння тэрмінаў з'яўляюцца:

а) **лексіка-семантычны** (тэрміналагізацыя значэнняў агульналітаратурных слоў). Параўн.: *парог* 'ніжняя частка дзвярнога праёма; мяжа чаго-небудзь' і *парог* (рэнтабельнасці); *плячо* 'частка тулава' і *плячо* (фінансавага рычага); *шапка* 'галаўны ўбор' і *шапка* (дакумента);

б) **сінтаксічны** (спалучэнне слоў): *дзяржаўнае кіраванне*, *бонусныя скідкі*, *таварыства з абмежаванай адказнасцю*;

в) **марфемны**:

• **суфіксальны** – утварэнне новых слоў шляхам далучэння да ўтваральнай асновы суфікса. Найбольш часта выкарыстоўваюцца суфіксы *-ні-*, *-ені-*, *-к-*, *-асць*, *-ізм*, *-іст*, *-цы-я* і інш. (*кіраванне*, *пагадненне*, *праверка*, *актыўнасць*, *лабізм*, *фінансіст*, *градацыя*);

• **нульсуфіксальны** – утварэнне новых слоў шляхам адсячэння суфікса (*абмалот* – ад *абмалаціць*, *абмер* – ад *абмерваць*, *моладзь* – ад *малады* і інш.);

• *прэфіксальны* – утварэнне новых слоў шляхам далучэння да ўтваральнай асновы прэфікса, напр., *без-, анты-, архі-, звыш-, суб-, гіпер-, контр-, ультра-, экстра-, рэ-, дэ-, дыс-, экс-, віцэ-* і інш. (*безнаяўны (разлік), антыманапольны, архіважны, звышпрыбытак, субарэнда, гіпермаркет, контрмера, ультраструктура, экстрапаляцыя, рэструктурызацыя, дэвальвацыя, дыспрапорцыя, экс-міністр, віцэ-прэм’ер*);

• *прэфіксальна-суфіксальны* (конфіксны) – адначасовае далучэнне да ўтваральнай асновы прэфікса і суфікса (*намеснік, напарнік, падаходны, паквартальны, саслужывец, супрацоўнік*);

г) *аснова- і словаскладанне*: *відэазапіс, рабайладанне, інтэрнэт-маркетынг, землекарыстанне, тавараабарот*. Пры гэтым шырока выкарыстоўваюцца іншамоўныя звязаныя элементы, пераважна грэка-лацінскага паходжання: *-логія, -граф, -грама, мікра-, макра-, гідра-, міні-* і інш. (*экалогія, хранограф, мікраэканоміка, макраструктура, гідрарэсурсы, міні-мадэль*);

д) *складанасуфіксальны* (асноваскладанне з адначасовым далучэннем суфікса): *выдаткаёмістасць, залагаатрымальнік, ільнаводства, таваразнаўства, работадаўца*;

е) *абрэвіяцыя* (утварэнне складанаскарочаных слоў): *ІДІ* – індэкс даходнасці інвестыцый, *УСД* – унутраная стаўка даходнасці, *УВП* – унутраны валавы прадукт і інш.

4.5. 3 гісторыі беларускай тэрміналогіі

Першапачатковай асновай фарміравання тэрміналагічнай лексікі была намінацыя розных прадметаў і з’яў прыроды, побыту, паняццяў тагачаснай рэчаіснасці, у тым ліку і тэрміналагічнага характару, што адлюстравана ў разнастайных літаратурна-пісьмовых помніках: надпісы на камянях, прасліцах, гліняным гладышку, берасцяныя граматы, дагаворныя граматы, зборнікі і інш. Так, у адным з арыгінальных помнікаў пісьменства XI ст. («Руская праўда») зафіксаваны наступныя юрыдычныя, грамадска-палітычныя і гандлёва-эканамічныя тэрміны: *послухъ – сведка, віра – грашовы штраф за забойства, кагань – князь (цар), скотъ – грошы, добытъкъ – маёмасць, судъ – разбор справы, людинь – просты чалавек, правда – суд, закон* і інш.

У XIV–XVI стст. найбольш развітымі тэрміналагічнымі сістэмамі былі грамадска-палітычная, юрыдычная, гандлёва-прамысловая, ваенная, філалагічная, сельскагаспадарчая. Ролю тэрміналагічных слоўнікаў часткова выконвалі глосы (тлумачэнні), што змяшчаліся на палях ці паміж радкамі рукапісаў або друкаванага выдання, і слоўнікі

Л. Зізанія («Лексіс», 1569 г.), П. Бярынды («Лексікон», 1624 г.). Аднак спецыяльных тэрміналагічных слоўнікаў яшчэ не было.

Другая палова XVII–XIX стст. – перыяд заняпаду беларускай мовы, што адмоўна адбілася на пераемнасці і далейшым развіцці тэрміналогіі.

Пачатак XX ст. – новы этап у фарміраванні беларускай навуковай тэрміналогіі.

У 1921 г. была створана Навукова-тэрміналагічная камісія, галоўнай задачай якой была выпрацоўка тэрмінаў па ўсіх галінах навукі. Спачатку аб'ём работы абмяжоўваўся патрабаваннямі сярэдняй школы, а пазней быў пашыраны да ўсёй нацыянальнай тэрміналогіі. У рабоце ўдзельнічалі аўтарытэтных вучоныя, пісьменнікі і грамадскія дзеячы (Я. Купала, Я. Колас, С. Некрашэвіч, М. Байкоў, географы М. Азбукін, А. Смоліч, фізік А. Міцкевіч і інш.).

Адным з напрамкаў працы камісіі было ўвядзенне слоў, што бытавалі ў жывой народнай мове. У навуковай сферы выкарыстоўваліся агульнаўжывальныя словы тыпу *бялок, сіла, сцябло, ланцуг*, што набывалі строга акрэсленае спецыяльнае значэнне. Другі напрамак – стварэнне неалагізмаў у адпаведнасці з законамі беларускай мовы. Часам жаданне стваральнікаў кожны іншамоўны тэрмін перадаць беларускім словам (пурыстычная тэндэнцыя) прыводзіла да з'яўлення так званых «штучных неалагізмаў»: **кругасказ** (*перыяд*), **спокказ** (*дэманстрацыя*), **праваслоў** (*арфаэтыя*), **вызыск** (*эксплуатацыя*), **пашырычык** (*прапагандыст*), **краёвіднік** (*пейзажыст*), **ператрус** (*вобыск*) і інш.

На працягу 1922–1930-х гадоў выйшлі 23 выпускі Беларускай навуковай тэрміналогіі, прысвечаныя матэматыцы, географіі, граматыцы, псіхалогіі, логіцы, літаратуразнаўству і г.д., якія спрыялі далейшаму разгортванню лексікаграфічнай дзейнасці і давалі магчымасць на практыцы праверыць жыццядзейнасць тых ці іншых тэрмінаў. Асобна выходзілі і іншыя тэрміналагічныя даведнікі: «Дзелавод. Узоры афіцыйных папер, слоўнік тэхнічна-канцылярскіх выразаў і іншыя патрэбныя ў дзелаводстве веды» С. Серады (Мінск, 1926), «Слоўнік сельскагаспадарчай тэрміналогіі» (Мінск, 1929), «Слоўнік хімічнай тэрміналогіі» (Мінск, 1929), «Слоўнік геаметрычных і трыганаметрычных тэрмінаў і сказаў» К. Дуж-Душэўскага і В. Ластоўскага (Коўна, 1923), «Беларуска-польска-расейска-лацінскі батанічны слоўнік» Зоські Верас (Вільня, 1924), «Спіс назваў птушак і некаторых рыб» А.В. Фядзюшына, «Слоўнік тэхнічнай тэрміналогіі» А. Гурло (Мінск, 1932), «Ваенны руска-беларускі слоўнік» (Мінск, 1933), «Слоўнік бухгалтарскай тэрміналогіі» ([праект], 1928) і інш.

У 30–40-я гады праца па стварэнні беларускай тэрміналогіі амаль спынілася. І ў пасляваенныя часы таксама не было агульнага цэнтра па распрацоўцы і ўпарадкаванні беларускай тэрміналогіі. Значную ролю ў фарміраванні беларускай тэрміналогіі адыгралі «Руска-беларускі слоўнік» (1953), «Беларуска-рускі слоўнік» (1962), «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» (1977–1984).

У 1980 г. была створана Рэспубліканская тэрміналагічная камісія. З 1989 г. пры Міністэрстве адукацыі працуе Тэрміналагічная камісія, асноўная мэта якой – стабілізацыя і развіццё тэрмінасістэм.

Нягледзячы на тое, што ў наш час беларуская тэрміналогія недастаткова запатрабаваная ў навукова-тэхнічнай сферы, дзе пераважае руская мова і адпаведна руская тэрміналогія, беларуская мова здольная рэалізаваць самыя разнастайныя тэрміналагічныя задачы, г.зн. быць асновай для стварэння і функцыянавання вялікай колькасці тэрмінаў у розных сферах дзейнасці.

4.6. Тэрміналагічныя слоўнікі

Тэрміналагічныя слоўнікі належаць да слоўнікаў змешанага – лінгвістычнага і энцыклапедычнага тыпу. У іх сумяшчаюцца як звесткі пра сам тэрмін, так і пра тую рэалію, што ён абазначае. У сучаснай беларускай мове многія слоўнікі з’яўляюцца перакладнымі.

Слоўнікі па эканоміцы і кіраванні на беларускай мове: «Руска-беларускі тлумачальны слоўнік гандлёва-эканамічных тэрмінаў, якія ўжываюцца пры вывучэнні курса “Эканоміка гандлю» (1991); «Слоўнік эканамічных тэрмінаў» (1992); «Кароткі эканамічны слоўнік» (1993); Кунцэвіч Л. «Краткий русско-белорусский словарь экономических терминов» (1993), Каўрус А.А. «Дакумент па-беларуску: Справаводства. Бухгалтэрыя. Рыначная эканоміка» (1994); «Краткий русско-белорусский словарь экономических и бухгалтерских терминов» (1994), «Руска-беларускі тэрміналагічны слоўнік для студэнтаў спецыяльнасці “Эканоміка і кіраванне ў спажывецкай каперацыі» (1995); «Тлумачальны слоўнік гандлёвых тэрмінаў» (1995); Дубовік А.Е. «Англо-русско-белорусский словарь менеджера» (1996); «Слоўнік катэгорый эканамічнай тэорыі» (1999) і інш.

? Пытанні для самакантролю

1. Што абазначаюць паняцці «тэрмін» і «тэрміналогія»?
2. Як суадносяцца паміж сабой тэрміны і номены; тэрміны і прафесіяналізмы?

3. Якія прыкметы тэрмінаў існуюць? Назавіце іх.
4. Якія прыклады тэрмінаў-сінонімаў і тэрмінаў-антонімаў вы можаце прывесці ў межах эканамічнай тэрмінасістэмы?
5. У выніку чаго ўзнікаюць аманімічныя тэрміны?
6. Якія тыпы тэрмінаў выдзяляюцца ў залежнасці ад будовы?
7. На якія групы падзяляюцца тэрміны паводле паходжання?
8. Якія асноўныя спосабы ўтварэння тэрмінаў вы ведаеце? Растлумачце іх сутнасць.
9. Да якога тыпу слоўнікаў належаць тэрміналагічныя? Назавіце вядомыя вам тэрміналагічныя слоўнікі.

Практычныя заданні

1. Прачытайце тэкст. Выдзеліце тэрміны, назавіце іх прыкметы. Выпішыце тэрміны, створаныя на мадэлі «прыметнік + назоўнік». Складзіце з імі сказы. Знайдзіце ў тэксце складаныя тэрміны, утвораныя на іншых мадэлях, дапоўніце іх сваімі прыкладамі.

Для прыняцця абгрунтаваных фінансавых рашэнняў, накіраваных на атрыманне максімальнага прыбытку, неабходна правільна класіфікаваць даходы, выдаткі і страты. Правільная класіфікацыя дае магчымасць вызначыць крыніцы атрымання даходаў справаздачнага перыяду, вылучыць прамыя і ўскосныя, пераменныя і пастаянныя выдаткі. Вельмі важна раздзяліць выдаткі на вытворчыя і невытворчыя, выдзеліўшы з апошніх выдаткі на кіраванне і рэалізацыю, а таксама выдаткі, звязаныя з фінансавай і інвестыцыйнай дзейнасцю.

Крыніцамі атрымання даходу могуць быць асноўная дзейнасць, фінансавыя, інвестыцыйныя і іншыя аперацыі, надзвычайныя даходы. У выпадку, калі прадпрыемства займаецца шматгаліновай дзейнасцю, даходы і выдаткі неабходна паказваць асобна ў кожнай галіне. З мэтай далейшай дэталізацыі можна выдзеліць прадукцыю, якая не абкладваецца акцызамі, і падакцызныя вырабы. Пры неабходнасці аналітычная інфармацыя можа быць пашырана аж да асобных вырабаў. (А.П. Шайлюкоў)

2. Прачытайце тэкст, знайдзіце тэрміны, запішыце іх значэнне ў свае тэрміналагічныя слоўнікі. Як вы разумееце сэнс выдзеленых выразаў? Прыведзіце свае прыклады пераноснага ўжывання тэрмінаў у складзе словазлучэнняў. Вызначце спосабы пераносу іх значэнняў.

Адной з найбольш непадатлівых праблем, з якой сутыкаецца грамадства ў пераходны перыяд ад цэнтралізаванай да свабоднай рыначнай эканомікі, з'яўляецца інфляцыя. Што такое інфляцыя? Гэта рост сярэдняга ўзроўню цэн на тавары і паслугі, што вырабляюцца і прапануюцца ў эканоміцы. У рыначнай эканоміцы інфляцыя ўзнікае, як правіла, па дзвюх прычынах: альбо людзі павялічваюць свае расходы хутчэй, чым вытворцы здольны павялічыць забеспячэнне таварамі і паслугамі; альбо назіраецца скарачэнне ў забеспячэнні таварамі і паслугамі спажывцоў і/ці вытворцаў, што ўзнімае цэны.

Інфляцыя цяжка б'е па эканоміцы пераходнага перыяду, таму што лібералізацыя цэн – адыход урада ад кантролю над цэнамі, – гэта грунтоўны крок да рыначнай эканомікі. Асноўны вынік лібералізацыі цэн прадказальны – **хваля росту цэн** на тавары, попыт на якія хранічна не задавальняўся. Чаму? Таму што ўрад утрымліваў ненатуральна нізкія цэны, такім чынам, попыт заўжды перавышаў прапанову, альбо з-за іншых эканамічных разбалансаванняў і недзеяздольнасці тых, хто прымаў урадавыя рашэнні. У дадатак, калі ў людзей сабралася вялікая колькасць грошай у пераходны перыяд (паколькі мала чаго каштоўнага можна набыць), **націск інфляцыі** можа быць яшчэ большы.

Тым не менш, узнагарода за цягліваць у непазбежнай **схватцы з інфляцыяй** у пераходны перыяд вельмі значная. Без абмежаванняў урада рыначныя механізмы прапановы і попыту могуць пачаць функцыянаваць. Высокія **цэны сігналізуюць** аб вялікім попыце, і рынак, хаця спачатку павольна і спатыкаючыся, рэагуе павелічэннем вытворчасці. (І. Кулік)

3. Перакладзіце тэксты на беларускую мову. Якія словы (словазлучэнні) належаць да тэрміналагічнай лексікі? Адказ абгрунтуйце.

Тэкст 1. Выставкі, экспазіцыі, торгавыя ярмаркі і паказы явяляюцца адной из форм прямого маркетинга. Большинство выставок – это регулярно устраиваемые мероприятия, время проведения которых составляет от одного дня до нескольких недель. Специализированные торгово-промышленные показы часто собирают вместе под одной крышей большинство непосредственных покупателей промышленной продукции, что позволяет отследить факторы, оказывающие влияние при покупках. Кроме того, существуют постоянные выставки и ярмарки, где потенциальные потребители и агенты по продажам в любое время имеют возможность ознакомиться с новыми экспозициями или договориться о встрече с экспонентом.

Существует несколько типов выставок, которые различаются по географическому охвату, специфике охвата сегментов рынка и по направленности: на конечных потребителей или деловых покупателей. (*Маркетинг: энциклопедия*)

Тэкст 2. Существует несколько важных составляющих маркетинговой стратегии, которые также используются в планировании рекламы. Первое – это информация о товаре: его содержание, исполнение, цена, распространение, сравнение с конкурентными товарами и т.д.

Второе – покупатели и потребители, как уже существующие, так и потенциальные, на которых ориентирована реклама. Каково их поведение, их понимание товара и конкурентной продукции, их отношение, ожидания? Данные факты и решения в некоторых случаях используются более интенсивно при планировании рекламы, чем при планировании улучшения продукции, дистрибутивной политики и других рыночных вопросов. Поскольку реклама имеет массовый характер и может обладать высокой эффективностью, решения в области рекламы могут управлять и другими составляющими рыночной стратегии. В конце концов, торговля начинается с определения

того, что потребитель купит, а это непосредственно зависит от того, как вы продаёте. (*Маркетинг: энциклопедия*)

4. *Падбярэце аднаслоўныя адпаведнікі.*

Будынак для размяшчэння экспанатаў выставы – ...;
прыбытак, выгада ад гандлёвай аперацыі – ...;
матэрыял для ўпакоўвання і транспартавання – ...;
дзеючая асоба – ...;
даведнік цэнаў па відах і гатунках тавараў або па відах паслуг – ...;
той, хто бярэ ў арэнду якую-небудзь маёмасць – ...;
час адпачынку з суботы да панядзелка – ...;
уклучэнне ў сярэдзіну тэлеперадачы рэкламы – ...;
аптovy купец, які вядзе гандаль пераважна за межамі сваёй краіны – ...;
збыднелы неплацежаздольны даўжнік – ...;
урачыстае адкрыццё мастацкай выстаўкі – ...;
спецыяліст па стварэнні іміджу –

Для даведак: банкрут, вернісаж, суб'ект, прэйскурант, павільён, арандатар, іміджмэйкер, негацыянт, уік-энд, інсэрт, барыш, тара.

5. *З дапамогай «Слоўніка іншаслоўных слоў» А.М. Булькі вызначце паходжанне запозычаных слоў, растлумачце іх значэнне.*

I. Холдынг, аванс, брокер, канверсія, ваўчар, шопінг, бізнэс, датацыя, інфляцыя, арбітражор, бюджэт, купюра, валюта, дэкларацыя, прыватызацыя, буцік, дэбет.

II. Авіза, ажыятаж, банк, аўтрайт, рыэлтар, аўдытар, афшор, іпатэка, канібалізацыя, фіктыўны вэксаль, талон, тандэт, коміваяжор, дысконт, лобі, ранце, форс-мажор, аверсолд, інвентар, рэнтабельны.

6. *Устанавіце, з якой мовы прыйшлі ў беларускую мову наступныя тэрміны:*

- I. а) акцыя, арбітраж, бензін, баланс, дыскета, маржа, фінансы;
б) аўтаномія, базіс, гармонія, гіпатэтычны, графа, догма, дэкада, эканоміка;
в) аверсолд, байт, бізнэс, менеджмент, кантэйнер, дылер, банкноты;
г) брута, банк, валюта, дылетант, мафія, фірма;
д) апшыён, біржа, бухгалтар, вэксаль, прэйскурант, рэнтабельны;
е) арбітральны, аўкцыён, дакумент, датацыя, дывідэнд, інфляцыя, канверсія.

- II. а) аваль, акцыянер, буцік, гарантыя, дэмантаж, купюра, сабатаж;
б) бартар, брокер, клірынг, супермаркет, трэнінг, чартар, шоп;
в) аргумент, актуальны, арандатар, аўдытар, дэпазіт, дублікат, індустрыя;
г) дэвальвацыя, капітал, маклер, прыватызацыя, прасперыты;

- д) гегемонія, генезіс, манаполія, графік, дынаміка, дынастыя, эканомія;
- е) жырабанк, сальда, нета, аварыя, сконта.

7. Што аб'ядноўвае прыведзеныя тэрміны розных галін навукі ў групы?

- I. а) мікрафон, грамафон, патэфон, саксафон, вібрафон;
б) філолаг, вірусолаг, стаматолаг, арнітолаг, зоолаг;
в) астраномія, астралогія, астранаўт, астраскоп, астрабіялогія;
г) картаграфія, геаграфія, біяграфія, тамаграфія, фатаграфія;
д) біялогія, біясфера, біяграфія, біясінтэз, біягенез;
е) фанаграма, кардыяграма, дыяграма, біяграма;
ё) інтэрмедыя, інтэрнацыянальны, інтэр'ер.
- II. а) анамасіялогія, анестэзіялогія, арніталогія, археалогія, астралогія;
б) трансакіянскі, транскантынентальны, трансляцыя, трансплантацыя;
в) аўтамабіль, аўтаномія, аўтапартрэт, аўтабіяграфія, аўтагенез;
г) мікрафон, мікрамір, мікраклімат, мікрафлора, мікрахвалі;
д) аэробус, аэрадром, аэролаг, аэрафлот, аэрапорт;
е) геаграфія, геалогія, геадэзія, геамагнітны, геаметрыя, геапалітыка;
ё) гідраавіяцыя, гідраагрэгат, гідрабіёлаг, гідраграфія, гідрастанцыя.

8. Прачытайце тэкст. Знайдзіце тэрміны іншамойнага паходжання. З дапамогай слоўнікаў высветліце, з якой мовы яны запазычаны, раскрыйце значэнне тэрмінаў.

Арганізацыі, якія ажыццяўляюць разлікі ў замежнай валюце, паказваюць інвестыцыі ў асноўны капітал у беларускіх рублях зыходзячы з афіцыйнага курса, вызначанага Нацыянальным банкам Рэспублікі Беларусь на дату ажыццяўлення аперацыі або выканання работ. Першапачатковая вартасць уведзеных у дзеянне вытворчых аб'ектаў можа змяняцца ў сувязі з уключэннем у канцы справаздачнага года ў вартасць асноўных сродкаў выдаткаў, якія адасоблена ўлічваюцца ў якасці капіталных укладанняў на працягу справаздачнага года пасля ўвядзення ў эксплуатацыю аб'ектаў асноўных сродкаў. (Паводле А.П. Шайлюкова)

9. Знайдзіце сярод прыведзеных тэрмінаў спрадвечна беларускія. Растлумачце іх значэнне.

Скарбнік, аўдытар, выдаткі, даведка, маёмасць, баніфікацыя, завяшчанне, найміт, іпатэка, спадчына, спажывецкая вартасць, квіт, спадчыннік, сертыфікат, растратнік, пазычковец, дапушчальны прыбытак, талака, спонсар, прэзентацыя, сабекошт, попыт, паслуга, рэкрэацыя, прэс-рэліз, цана, паблік рылэйшнз.

10. Прачытайце тэкст, вытпішыце спачатку ўласнабеларускія тэрміны, пасля – запазычаныя. Вызначце, якімі спосабамі ўтвораны тэрміны. Да якіх

тэрмінасістэм яны належаць? Ці ёсць у гэтых тэрмінах, што складаюцца як з уласных, так і з запазычаных моўных элементаў?

У гісторыі ёсць шмат сітуацый, калі тэхналагічны прарывы ці вынаходніцтва стваралі новую прамысловасць і выклікалі вялікія змены ва ўсіх галінах эканомікі. Вынаходніцтва транзістара, шматслойных інтэгральных схемаў прывяло да рэвалюцыі ў электроніцы. Камп'ютары, што раней былі вялікія, дарагія, неэфектыўныя, з частымі збоямі ў рабоце, сталі маленькімі, таннымі, хуткімі і надзейнымі.

Тэхнічныя змены часта ўспрымаюцца як сродак зрабіць што-небудзь больш хутка і больш эфектыўна. Гэтыя дасягненні з'яўляюцца важным, але далёка не адзіным напрамкам уздзеяння навуковых дасягненняў на эканоміку. Тэхнічныя дасягненні часта здольны разбурыць магутную раней манополію і такім чынам зрабіць эканоміку больш канкурэнтаздольнай. Чыгункі, напрыклад, з'яўляліся фактычна манопольным сродкам унутранай транспарціроўкі ў канцы XIX ст., аднак вынаходніцтва рухавікоў унутранага згарання прывяло да вялікай канкурэнцыі з боку грузавікоў, баржаў і самалётаў.

Прарывы ў галіне пластычных і іншых матэрыялаў выклікаў канкурэнцыю паміж гэтымі галінамі і сталеліцейнай прамысловасцю, у выніку якой апошняя стала куды менш важнай часткай сучаснай прамысловасці. Вынаходніцтва мікрахваляў, спадарожнікаў і фібрааптычнай тэхналогіі паскорыла заканчэнне эры манопольнага валодання ўрадамі тэлекамунікацыямі ў краінах свету. (I. Кулік)

*Да слоў **вынаходніцтва**, **манополія**, **транспарціроўка** (**транспартванне**) падбярыце аднакаранёвыя назоўнікі, прыметнікі і дзеясловы. Зрабіце іх словаўтваральны аналіз.*

11. *Вызначце словы, што ў прыведзеных словазлучэннях з'яўляюцца апорнымі (асноўнымі).*

Заканадаўства па абароне інтарэсаў спажывцоў, кантора вытворцы па збыту, акордная заробная плата, бюджэтныя ўстановы і арганізацыі, Еўрапейскі інвестыцыйны банк, кантрольны пакет акцый, рэзервовы фонд прадпрыемства, асноўная ідэя рэкламнага тэксту, дагаворная вертыкальная маркетынговая сістэма, сегментацыя ў залежнасці ад паводзін на рынку, дадатковая праграма стымулявання збыту, вартасць маркетынговых затрат для забеспячэння патрэбнага эканамічнага эфекту, рэкламаванне заслуг арганізацыі для стварэння рэпутацыі.

12. *Вытпішыце з тэрміналагічнага слоўніка (падручніка па сваёй дысцыпліне) тэрміны-словы розных часцін мовы (назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы, прыслоўі) і тэрміны-словазлучэнні рознай будовы. Зрабіце вывады адносна частотнасці розных часцін мовы і колькасці кампанентаў у тэрмінах-словазлучэннях. Якія сінтаксічныя мадэлі прадставілены найбольшай колькасцю прыкладаў?*

13. *Вызначце спосаб утварэння наступных тэрмінаў. Выпішыце тыя, што маюць у сваім складзе пераасэнсаваныя значэнні слоў.*

I. Бацькоўская фірма, стратэгія збору ўраджаю, рэйтынг Нільсана, інжынірынг, супермагазін, паўфабрыкат, фондавы рынак, рэкламіст, банкруцтва, рынак пакупніка, спад, рэкламазнаўства, клірынгавы, ААТ, экспартаваць, размеркаванне па працы, кансалтынг, націск з боку канкурэнтаў, замарожванне цэнаў, уласнасць, гіперінфляцыя, асігнаванні на сродкі рэкламы, попыт, стратэгічная лесвіца, ВНП.

II. Найм, сімпліфікацыя, сховішча, таваразнаўства, дагавор куплі-продажу, прадпрымальніцтва, нажніцы (цэнаў), пакупнік, дэманалізацыя, палатка, нявыплата, еўрадолары, спажывецкі «кошык», міжнародна-прававая арэнда, бюджэтны, СП, рашотка планавання стратэгічных гаспадарчых адзінак, вэксалядаўца, нерэнтабельны, метад «мазгавой атакі», маркетынг-мікс, плошча для руху пакупнікоў, спажывец, цэнавы парасон, метал Дэльфі, БелАЗ.

III. Нерухомасць, свабодная эканамічная зона, менеджарызм, антыманопольны, аднаразовы, ф'ючарная пазіцыя, напуск, ЭВМ, землекарыстанне, шапка 'загаловак', перфакарта, Саўінфармбюро, абмер, авіялінія, супрацоўнік, ультрагук, ідэалізацыя, плячо (фінансавага рычага), ліквіднасць інвестыцый, геапалітыка.

IV. Канверсія валют, даходнасць, індэкс Доу-Джонса, звышпрыбытак, відэазапіс, надлом, міні-ЭВМ, накаленнік; галава 'верхняя ці нярэдная частка інструментаў, дэталей', акрэдытыўнае пісьмо, намеснік, справаздачнасць, процідзеянне, электрашчыт, накал, афшорная зона, дзяржбанк, ПДВ, антыкрызіс, велічыня рэнты.

14. *Ад прыведзеных дзеясловаў утварыце адпаведныя аддзеяслоўныя тэрміны-назоўнікі: напр., планавачь – планаванне, канверсаваць – канверсацыя. Вызначце словаўтваральныя суфіксы апошніх.*

Ацэньваць, вызначаць, выручыць, выплочваць, забяспечваць, заніжаць, інвеставаць, інфармаваць, ліквідаваць, маркіраваць, павышаць, прагназаваць, разлічыць, рэалізаваць, фінансаваць.

15. *Запішыце назвы розных прафесій (не менш за 15) і прааналізуйце спосабы іх утварэння.*

16. *Вызначце спосаб утварэння тэрмінаў, знайдзіце «чацвёртае лішняе». Адкаж абгрунтаўце.*

- 1) крэдытор, спонсар, інвестар, спічрайтар;
- 2) ліквіднасць, самаакупнасць, патрэбнасць, рэнтабельнасць;
- 3) дэманалізацыя, амартызацыя, прыватызацыя, арганізацыя;
- 4) арандатар, дыстрыб'ютар, эксперыментатар, інфарматар;

- 5) мадэляванне, наапапенне, патрабаванне, кватаванне;
- 6) найм, продаж, збыт, кошт;
- 7) пазарыначны, венчурны, акцыянерны, эксплуатацыйны;
- 8) банкруцтва, агенцтва, прадпрымальніцтва, вынаходства;
- 9) таваразабеспячэнне, самафінансаванне, тавараабмен, самаабслугоўванне;
- 10) узор-эталон, узоры тавар, тэхнічны стан, умоўны прадукт.

17. Прачытайце тэксты. Выпішыце тэрміны, утвораныя сінтаксічным спосабам. Знайдзіце ў тэкстах аднакаранёвыя словы-тэрміны, складзіце іх тэрміналагічныя словаўтваральныя рады. Растлумачце значэнне выдзеленых слоў, складзіце з імі словазлучэнні.

Тэкст 1. Бізнэс-план – агульнапрыняты сродак менеджменту, які выкарыстоўваецца прадпрыемствамі любога маштабу для абгрунтавання мэтай новай справы і прапанавання шляхоў іх дасягнення. Гэта асноўны дакумент для абгрунтавання інвестыцый і прыцягнення інвестараў, выкарыстання разнастайных спосабаў **фінансавання**. Ён распрацоўваецца, як правіла, на некалькі гадоў і з’яўляецца асновай узаемаразумення паміж інвестарамі і прадпрымальнікамі. Бізнэс-план дазваляе пазбегнуць памылак, пасторыць станаўленне прадпрыемства, павялічыць даходы, вызначыць прыярытэты пры пашырэнні **вытворчасці** або гандлю. Складаецца бізнэс-план з наступных раздзелаў: 1) рэзюмэ; 2) тавар (паслуга); 3) рынак збыту; 4) канкурэнцыя; 5) стратэгія маркетынгу; 6) план вытворчасці; 7) арганізацыйны план; 8) юрыдычны план; 9) ацэнка рызыкі і страхаванне; 10) фінансавы план.

Так, напрыклад, рэзюмэ прызначана для таго, каб вельмі сцісла растлумачыць мэты вытворчасці, навізну і адрозненне прапанаванай прадукцыі ад прадукцыі канкурэнтаў, яе прывабнасць для **патэнцыяльных** пакупнікоў. У гэтым раздзеле бізнэс-плана даюцца таксама звесткі аб чаканых аб’ёмах продажу, выдаткі на вытворчасць і рэалізацыю, валавым прыбытку, **рэнтабельнасці**, тэрмінах звароту пазык і г.д. А ў раздзеле «Тавар (паслуга)» даецца апісанне спажывецкіх якасцей прадукту (паслугі), прагноз цаны і тых выдаткаў, якія патрэбны для вытворчасці, апісваецца арганізацыя **сэрвісу** пры вытворчасці і рэалізацыі складаных тэхнічных вырабаў. (А.П. Шаўлокой)

Тэкст 2. Для атрымання прыбытку могуць выкарыстоўвацца стратэгіі на аснове валютных **апцыёнаў**. На выкарыстанні валютных апцыёнаў заснаваны вертыкальныя спрэды і валацільныя стратэгіі. Вертыкальны спрэд – адначасовая купля і продаж апцыёнаў з рознымі тэрмінамі выканання. Вертыкальныя спрэды падраздзяляюцца на спрэд «быка» і спрэд «мядзведзя». Спрэд «быка» – апцыённая стратэгія на аснове камбінацыі куплі і продажу апцыёнаў, якая прыносіць прыбытак пры пад’ёме **кан’юнктуры**. Спрэд «мядзведзя» – апцыённая стратэгія, накіраваная на выкарыстанне падзення кан’юнктуры на валютным **рынку** шляхам набывання камбінацыі апцыёнаў кол і пут на адзін фінансавы інструмент з рознай цаной выканання або

куплі апцыёну пут з кароткім і доўгім тэрмінамі. (Паводле А.П. Шай-люкова)

18. Якія асаблівасці беларускай і рускай моў выяўляюцца ў наступных тэрмінах? Запішыце 2–3 уласныя прыклады.

Валютны колеблюючыся курс – валютны зменлівы курс;
скользящая цена – зменная цана;
корреспондирующие счета – карэспандавальныя (суадпаведныя) рахункі;

изменяющаяся процентная ставка – зменлівая працэнтная стаўка;
последующий контроль – наступны кантроль;
регулирующие статьи – рэгулявальныя артыкулы;
предполагаемая прибыль – дапушчальны прыбытак;
обрабатывающая промышленность – апрацовачная прамысловасць;
оборачиваемость капитала – зваротлівасць капіталу.

19. Перакладзіце тэрміны на беларускую мову. Адзначце іх граматычныя асаблівасці (у параўнанні з рускай мовай).

Безработица, благосостояние, производственные силы, убыток, знак качества, вторичное сырьё, незавершённое производство, непрерывная рабочая неделя, оптовая торговля, полная себестоимость, пособие, прибыль, расчётная прибыль, ремонтное хозяйство, рационализаторское предложение, сырьё, дешёвый, затраты, капиталовложения, налог, учредитель, торговый зал.

20. Да прыведзеных тэрмінаў розных галін навукі падбярыце антанімічныя. Вызначце тыпы антонімаў.

Аналіз – ...

Неалагізм – ...

Навуковы – ...

Сыры мацунак – ...

Вірусны – ...

Заклучэнне (пагаднення) – ...

Рухомасць – ...

Манціроўка – ...

Пераменны ток – ...

Гарачая трэшчына – ...

Горны рэльеф – ...

Вадкае паліва – ...

Адкрытая форма – ...

Экспліцытны – ...

Інтэрпаляцыя – ...

Пазітыўны – ...

Палярны дзень – ...

Буйналістасць – ...

21. *Карыстаючыся тэрміналагічнымі слоўнікамі, высветліце значэнне наступных тэрмінаў. Знайдзіце прыклады міжнавуковых аманімічных тэрмінаў.*

У эканоміцы: *рэнтабельнасць, спекуляцыя, кантракт, афсет, ануітэт, рэнта, авэрдрафт, левэрыдж, хеджыраванне;*

у лінгвістыцы: *аказіяналізм, арталогія, апелятыў, марфалогія, інтэрфэрэнцыя;*

у справаводстве: *балатаваць, вотум, казус, статўт;*

у музыцы: *бэк-вакал, капрычыя, фортэ, піяна;*

у інфарматыцы: *утыліта, драйвер, матрыца;*

у медыцыне: *метэапатыя, флос;*

у біялогіі: *гэнезіс, марфалогія, амітоз;*

у хіміі і тэхніцы: *абарачальнасць, флос.*

22. *Прачытайце тэкст. Вызначце спосаб утварэння тэрмінаў **заробная плата** і **заробак**. Чаму ў беларускай мове немэтазгодна ўжываць сінанімічныя адпаведнікі **заработная плата** і **заробок**?*

Слова *заработная (плата)* – з рас. *заработная (плата)*, якое ўтварылася ад дзеяслова *заработать (за-работ-н-ая)*. У беларускай мове на месцы рас. *заработать* выкарыстоўваецца *зарабіць*. Ад гэтага слова і прыметнік *заробная*, які стаў выкарыстоўвацца ў спалучэнні з *плата: заробная плата* (паралельна з *заробак*). Натуральнае словаспалучэнне *заробная плата* стала шырокакарыстаным у нацыянальным друку. А нашыя акадэмічныя слоўнікі ўсё яшчэ працягваюць старую традыцыю і падаюць словы *заробок, заработная плата*. Слова ж *заробак* у «Тлумачальным слоўніку» кваліфікуецца як «размоўнае» (з спасылкаю на «*заработак*»).

Часам мяркуюць, што слова *заробок* – сваё прыстаўкава-суфіксавое ўтварэнне ад *работа (за-работ-ак)*. Аднак такога словаўтваральнага тыпу беларуская мова не мае. Утварэнні з прыстаўкаю *за-* і суфіксам *-ак* складаюць у беларускай мове наступныя два словаўтваральныя тыпы: 1) словы, якія абазначаюць тыя самыя прадметы, што і ўтваральныя лексемы, але з дадатковым значэннем зменшанасці: *засенак* 'невялікія сені, кут-закутак'; 2) словы з значэннем месца, прасторы, размешчаных за тым ці на мяжы таго, што названае ўтваральным словам: *комін – закомінак, застрэшак, запечак*.

Як бачым, натуральнымі для беларускай мовы ёсць *заробная плата* і *заробак* (а не *заработак* і *заработная плата*).

Побач з *заробная плата* ў друку стала выкарыстоўвацца і *заробкавая плата*. Але ў адпаведнасці з законам эканоміі моўных сродкаў месца аналітычнае назвы *заробкавая плата* стаў займаць яго аднаслоўны эквівалент *заробак*, які набывае і статус тэрміналагічнай адзінкі. (Паводле П. Сцяцко)

23. *Прачытайце эканамічныя тэрміны, запішыце іх у алфавітным парадку. Растлумачце, дзе трэба, праваніс.*

Выдаткі вытворчасці, аргтэхзахады, іпатэка, ускосныя выдаткі, страты, знешнія пазыкі, абаротныя сродкі, фінансы, узор тавараў, грошы, выдаткі аба-

рачэння, замежны банк, узор-эталон, скідка, стратэгічны маркетынг, валютны «кошык», рэімпарт, гандлёвая біржа, медыяпланаванне, інтэрактыўная рэклама, акцыянернае таварыства, банк інвестыцый, асартымент тавараў, віртуальная рэклама, таварыства з абмежаванай адказнасцю, знак сертыфікацыі, маркетынгавыя камунікацыі, мегамаркетынг, цэнаўтварэнне, разліковы рахунак, гандлёвы персанал, тэхнічныя ўмовы, найманы рабочы, бонусныя скідкі, тэхнічныя ўмовы на тавар, хабар, банкаўская сістэма.

24. Прачытайце тэкст. Выпішыце тэрміны, вызначце іх структуру і спосаб утварэння, складзіце з імі тлумачальны тэрміналагічны слоўнік. Знайдзіце ў тэксце тэрміны-сінонімы, вызначце іх паходжанне.

Вэксаль – гэта каштоўная папера, якая з’яўляецца пісьмовым даўгавым абавязацельствам і дае права яе ўладальніку патрабаваць выплаты абазначанай грашовай сумы ад даўжніка пасля заканчэння тэрміну абавязацельства. Асоба, якая дае вэксаль, называецца вэксалідаўцай. Уладальнік вэксалі называецца вэксалітрымальнікам. Вэксаль сведчыць аб безумоўным абавязацельстве выплаціць пасля надыходу тэрміну пэўную суму грошай вэксалітрымальніку. Вэксалі звычайна абслугоўваюць камерцыйныя крэдыт. Перадача вэксалі ад аднаго ўладальніка да другога называецца вэксальным абарачэннем, у выніку якога вэксалі замяшчаюць грошы.

У абарачэнне выпускаюць два віды вэксалі: простыя і пераводныя. Просты вэксаль уяўляе сабой даўгавое абавязацельства, выдадзенае даўжніком крэдытору, у якім вэксалідаўца абавязваецца заплаціць вэксалітрымальніку пэўную суму грошай. Пераводны вэксаль вылічваецца крэдыторам і ўяўляе сабой яго пісьмовы загад аб выплаце ў абазначаны тэрмін пэўнай сумы грошай, указанай у вэксалі, трэцяй асобе. У пераводным вэксалі, які яшчэ можа называцца траттай, вэксалідаўца (трасант) прапануе трэцяй асобе – плацельшчыку (трасату) ажыццявіць выплату вэксалітрымальніку (рэмітэнту). Плацельшчык становіцца абавязанай асобай па вэксалі толькі ў тым выпадку, калі ён прыме гэта даручэнне, г.зн. акцэптуе вэксаль. Акцэпт афармляецца ў выглядзе надпісу на вэксалі, які сведчыць аб тым, што той, хто зрабіў гэты надпіс, прыняў дакумент да выплаты. Лепш за ўсё, калі акцэпт вэксалі зробіць банк даўжніка, які такім чынам возьме на сябе абавязацельства аплаціць вэксаль пры надыходзе тэрміну выплаты. Вэксаль можа быць аваліраваны, г.зн. аплата яго можа гарантавацца трэцяй юрыдычнай асобай, якая не з’яўляецца даўжніком ці банкам даўжніка. Аваль даецца як на ўсю вэксальную суму, так і на яе частку. Акцэпт можа быць толькі на ўсю суму вэксалі. (А.П. Шайлюкоў)

25. Прачытайце тэксты, выпішыце тэрміны. Вызначце спосабы іх утварэння.

Тэкст 1. Узаемадзеянне фінансавага і аперацыйнага рычагоў абумоўлівае ўзровень сукупнай рызыкі дзейнасці прадпрыемства. Дзеянне аперацыйнага рычага залежыць ад аб’ёму рэалізацыі прадукцыі, тавараў, работ, паслуг і долі пастаянных выдаткаў у іх агульнай суме. Аднак няўстойліваць попы-

ту і цэн на прадукцыю, тавары, работы і паслугі не заўсёды дае магчымасць дасягнуць патрэбнага аб'ёму рэалізацыі, што з'яўляецца прычынай павелічэння сабекошту прадукцыі, выдаткаў абарачэння і паніжэння прыбытку прадпрыемства. З пашырэннем аб'ёмаў дзейнасці прадпрыемстваў узрастае і ўзровень рызыкі яго дзейнасці. Рызыка – гэта верагоднасць узнікнення страт і недаатрымання даходаў у параўнанні з прагнознам варыянтам па прычыне немагчымасці дасягнуць пастаўленай мэты, нявызначанасці прагнознага разліку і яго суб'ектыўнай ацэнкі. (А.П. Шайлюкоў)

Тэкст 2. У сучасных умовах гаспадарання павышэнне фінансавай устойлівасці і канкурэнтаздольнасці патрабуе дыверсіфікацыі дзейнасці арганізацыі. У выніку адбываецца пераход ад манавытворчасці да шматпрофільных тэхналогій з шырокай наменклатурай прадукцыі. Буйныя арганізацыі вырабляюць і рэалізуюць, як правіла, некалькі відаў прадукцыі, работ і паслуг, ажыццяўляюць адначасова вытворчую, гандлёвую, транспартную і іншыя віды дзейнасці.

Структурныя падраздзяленні арганізацыі могуць знаходзіцца ў розных рэгіёнах і краінах, а асобныя вытворчасці – мець розны тэхнічны ўзровень. Усё гэта аказвае адпаведны ўплыў на ўмовы і вынікі гаспадарчай дзейнасці, што абумоўлівае неабходнасць дыферэнцыяцыі інфармацыі аб агульных выніках гаспадарчай дзейнасці на асобныя састаўныя часткі, якія характарызуюць накірункі або геаграфічныя раёны дзейнасці арганізацыі. (А.П. Шайлюкоў)

26. *Перакладзіце тэксты на беларускую мову, выпішыце тэрміны, вызначце спосаб іх утварэння і параўнайце з утварэннем адпаведных тэрмінаў у рускай мове.*

Тэкст 1

Общие правила этикета

Большую часть времени современные менеджеры проводят в офисах. Общение с коллегами, руководителями, подчинёнными и партнёрами является важнейшим условием достижения целей в бизнесе и карьере. Умение вести себя в соответствии с деловым этикетом поможет специалистам произвести благоприятное впечатление и создать образ успешного профессионала.

Первые впечатления о вас формируются за 20–30 секунд и надолго становятся вашим имиджем в глазах коллег, руководителей и партнёров. Поэтому особенно важно уметь грамотно представиться. Для этого необходимо соблюдать следующие правила.

Ваши первые 10 слов должны быть очень важными. Наиболее эффективным средством быстрого достижения взаимопонимания является выражение благодарности за встречу. Для создания обстановки эмоционального доверия необходимо в первых 10 словах беседы обязательно назвать имя человека.

Обращайте внимание на других. Сдержанная улыбка и заинтересованный взгляд – ваш лучший образ для начала общения с людьми. Контроль

над своими эмоциями и внешнее соответствие им, реакция на эмоции других создают образ открытого и приятного человека. Слушайте, и будете услышаны.

В общении интеллигентный человек всегда придерживается принципа позитивности. Смысл его сводится к простой формуле: «Если вы не можете сказать ничего приятного или положительного, лучше промолчать». (*Основы менеджмента и маркетинга*)

Текст 2. Менеджер – руководитель, лидер, старший управляющий, человек, который эффективно с минимальными потерями реализует увиденную или поставленную кем-то цель, имеющий, как правило, необходимую подготовку для осуществления деятельности в сфере управления, способный нести ответственность за принятие решения, за эффективное использование ресурсов, сырья и материалов, обладающий определённой хозяйственной самостоятельностью. Основные качества менеджера – компетентность, профессионализм.

Менеджер является координатором, организатором, администратором, плановиком, политиком, экспертом, представителем, регулятором, источником поощрений и наказаний, судьёй, лицом группы, диктатором, «отцом», человеком, отвечающим за всё. Для освоения работы менеджеру нужны знания в области планирования и организации производства, экономики, права, техники управления, контроля исполнения, диспетчирования, руководства людьми.

Согласно японской концепции менеджмента, для управляющего важны не только экономические цели, но и средства их достижения, поэтому этика и нравственность менеджера играют не менее важную роль, чем его знания. (*Основы менеджмента и маркетинга*)

Текст 3

Требования к личности руководителя

С момента зарождения менеджмента как науки проводилось немало исследований, чтобы выявить свойства или личностные характеристики так называемых эффективных руководителей. Согласно одной из теорий, лучшие руководители обладают определённым набором общих для них качеств.

В литературе по менеджменту нет общепринятой точки зрения по этой проблеме. Однако большинство исследователей считают, что эффективными менеджерами являются люди, обладающие высоким уровнем интеллекта, впечатляющей внешностью, уверенностью в себе и другими положительными качествами.

Несомненный интерес могут представлять исследования американских учёных М. Вудкока и Д. Френсиса, результаты которых изложены в книге «Раскрепощённый менеджер». Эффективный менеджер, согласно точке зрения этих авторов, должен обладать следующими качествами:

- 1) способностью управлять собой;
- 2) разумным восприятием личных ценностей, разумным представлением о том, что является важным и ценным в жизни;

- 3) целеустремлённёсцю;
- 4) стремленнем к самасовершэнстваванню;
- 5) умением рэшаць праблемы;
- 6) изобретатэльнасцю і спосабнасцю к інновацыям;
- 7) умением вліяць на апрачаючых;
- 8) знаннем асноў сучаснага менеджмента і абладаннем практычных навыкаў іх іспользавання;
- 9) спосабнасцю рукаводзіць;
- 10) умением абучаць.

Развіццё чалавеческіх якасцяў мае пераважнае значэнне для менеджэраў. Першыя чатыры якасцяў можна разглядаць вонкава незалежна ад зместу дзейнасці чалавека. Эфектыўны менеджэр – гэта пераважна ўсё асабістае, чалавек, а затым спецыяліст. (*Асновы менеджмента і маркетынга*)

Напішыце сачыненне-разважанне на тэму «Якім павінен быць сучасны менеджэр».

27. Прачытайце ўрыўкі з кнігі П. Сцяцко «Культура мовы». Выкажыце сваё меркаванне аб выкарыстанні ў беларускай мове слоў **кіраўнік і правіцель; кіраўніцтва і праўленне; спраўца, кіраўнічы і ўпраўляючы**. Чым абумоўлена наяўнасць сінонімаў, згаданых у артыкулах?

Кіраўнік – правіцель. Слоўнікі 20-х адрэдкаў гадоў падавалі першае з іх: «кіраўнік – правіцель». А вось слоўнікі 50–80-х гадоў перайшлі на **правіцель**. І калі першапачаткова **правіцель** яшчэ меў сабе суседа – **кіраўніка**, то потым першы яго выштурхнуў. Так, згаданы «Русско-белорусский словарь» 1953 года падае: «**Правитель** 1. **правіцель**, -ля; **кіраўнік**, -ка м; (владетин) **валадар**, -ра м.; 2. (управляющий) уст. **Кіраўнік**, -ка м; (заведующий) **загадчык**, -ка м.; **правіцельніца – правіцельніца**, -цы ж.» (с.491). Прадубляваны гэты слоўніковы артыкул і ў другім выданні слоўніка (Мн., 1982. Т. 2. С. 170) і ў наступных – 3, 4, 5-м (Мн., 1991, 1993, 1994. Т. 3. С. 733). «Беларуска-рускі слоўнік» пад рэдакцыяй К.Крапівы (М., 1962) не падае гэтага слова. У ім бачым: «**Кіраўнік** 1. **рукаводіцель, глава**; 2. **управляющий; кіраўніца – рукаводіцельніца**» (с. 391). А вось у найноўшым двухтомным «Беларуска-рускім слоўніку» пад рэдакцыяй К.Крапівы (Мн., 1988. Т. 2. С. 245) чытаем: «**Правіцель** м. – **правіцель; правіцельніца ж. – правіцельніца**».

Кіраўніцтва – праўленне. Ад беларускага **кіраваць** натуральнае ўтварэнне **кіраўніцтва**, якое БРС-26 падае з двума значэннямі: «**Кіраўніцтва** н. – **управление, рукаводства**» (с. 146). «Беларуска-рускі слоўнік» 1962 года фіксуе яго з наступнымі расійскімі адпаведнікамі: «**Кіраўніцтва** ср. 1. (действие) **рукаводства**; 2. (учреждение) **управление; кіраўніцтва справамі – управление делами**; собир. (руководители) **рукаводства; змяніць кіраўніцтва – сменіць рукаводства**» (с. 391). Двухтомнае перавыданне 1988–1989 гадоў прадаблявала гэты слоўніковы артыкул (Т. 1. Мн., 1988. С.601).

Як бачым, абодвум расійскім словам – *правление* і *управление* – у беларускай мове адпавядае натуральнае *кіраўніцтва*. Згадаем, што ў БРС-26 не было ні *праўлення*, ні *ўпраўлення*, а толькі сваё роднае *кіраўніцтва*.

Але БРС-62 ужо месціць на сваіх старонках і *праўленне* і *ўпраўленне*.

Складальнікі як бы і не заўважылі абсурднасці таго, што гэтыя *праўленне* і *ўпраўленне* не маюць беларускіх каранёў. У расійскай мове яны натуральныя, паходзяць ад *управлять*.

Сучасныя тэрміналагічныя слоўнікі падаюць з гэтым значэннем свае словы з коранем *кірав-* (*кіраў-*): «*Руководство* – *кіраўніцтва*; *руководство боевыми действиями* – *кіраўніцтва баявымі дзеяннямі*» (С. Суднік, С. Чыслаў. Расейска-беларускі вайсковы слоўнік. Мн., 1997. С. 183).

Кіраўнік, спраўца, кіраўнічы – а не ўпраўляючы. Слова *ўпраўляючы* не фіксуе ніводны беларускі акадэмічны слоўнік. Рас. *управляющий* перакладаецца як: *кіраўнік* (каго-чаго); *управляющий делами* – *кіраўнік спраў* (РБС-53. С. 720); *управляющий* 1. прич. *Які (што) кіруе*; 2. сущ. *Кіраўнік, -ка, м.* (каго-чаго); *управляющий делами* – *кіраўнік спраў* (РБС-93).

Аднак у друку нярэдка бачым: *ўпраўляючы маёнткам, ўпраўляючы жы-вёлагадоўчымі справамі ў калгасе* ды пад.

Як бачым, гэтае *ўпраўляючы* – штучна перанесенае ў беларускія тэксты рас. *управляющий*, толькі прыстасаванае да беларускай фанетыкі і граматыкі. Звычайна яму адпавядае ў беларускай мове слова *кіраўнік* (утварэнне ад *кіраваць* – адэкват рас. *управлять*). На месцы гэтага слова ў старажытнай беларускай мове выкарыстоўвалася і лексічная адзінка *спраўца*.

Слова *спраўца* – суфіксальнае ўтварэнне ад *справіцца* (*спраўляцца*) – ‘прымусіць слухацца, падпарадкавацца, адольць, асілець што-небудзь, перамагчы’ (ТСБМ, Т. 5. Кн. 1. Мн., 1983. С. 273).

Шматзначнае слова *кіраўнік* адпавядае наступным расійскім: «1. *руководитель, глава, правитель*; 2. *управляющий*» (БРС-1989. С. 601). Змешчанае ў некаторых даведніках слова *кіраўнічы* выступае як субстантываваны прыметнік.

28. Перакладзіце і перакажыце тэксты па-беларуску, адказайшы на пытанне ў загаловку. Выпішыце эканамічныя тэрміны. Што яны абазначаюць?

Тэкст 1

Что такое инвестиции?

Инвестиционная деятельность предприятия – одна из важнейших сфер его хозяйственной деятельности. Эта деятельность включает непосредственно и всю совокупность практических действий по реализации инвестиций; она направлена на создание, модернизацию (реконструкцию) или расширение основного или оборотного капитала во всех сферах и отраслях экономики. Финансовые ресурсы предприятия направляются на финансирование текущих расходов ресурсов в форме долгосрочных вложений капитала в целях увеличения активов и получения прибыли.

Под инвестициями понимаются денежные средства, целевые банковские вклады, паи, акции и другие ценные бумаги, технологии, машины,

оборудование, лицензии, в том числе и на товарные знаки, кредиты, любое другое имущество или имущественные права, интеллектуальные ценности, вкладываемые в объекты предпринимательской деятельности и других видов деятельности в целях получения доходов (прибыли) и достижения положительного социального эффекта.

Прирост капитала, полученный в результате инвестирования, должен быть достаточным, чтобы возместить инвестору отказ от использования собственных средств на потребление в текущем периоде, вознаградить его за риск и компенсировать потери от инфляции в будущем периоде.

Инвестиции, обеспечивая динамичное развитие предприятия, решают целый ряд задач, таких как расширение собственной предпринимательской деятельности на основе накопления финансовых и материальных ресурсов; приобретение новых предприятий; диверсификация деятельности за счет освоения новых областей бизнеса. (А.В. Кондрашова)

Текст 2

Что такое бюджетирование?

В целях строгой экономии финансовых ресурсов, сокращения непроизводительных расходов, большей гибкости в управлении и контроля за себестоимостью продукции, а также для повышения точности плановых показателей предприятиями все чаще применяется система бюджетного планирования деятельности структурных подразделений и всего предприятия.

Бюджетирование – это современная технология финансового менеджмента, позволяющая не только получить обоснованный финансовый план, но и организовать управление деятельностью предприятия на основе этого плана, усилить контроль над издержками и денежными потоками, выйти на лучшие финансовые результаты.

Бюджет – это смета доходов и расходов предприятия. Составление бюджета является неотъемлемым элементом общего процесса планирования, а не только его финансовой части.

Бюджетирование – это сложная система, включающая:

1) совокупность взаимосвязанных плановых документов, в которых с обоснованной степенью детализации показателей отражена планируемая деятельность как отдельных центров финансовой ответственности, так и всего предприятия в соответствии с целями деятельности и планируемым уровнем сбыта;

2) отчетность центров финансовой ответственности, позволяющую оперативно, с определенным временным интервалом, анализировать и контролировать выполнение бюджетов отдельными центрами финансовой ответственности и достижение запланированных финансовых результатов предприятием в целом;

3) управленческие воздействия на центры финансовой ответственности, ориентированные на минимизацию отклонений от бюджета с учетом изменений внешней среды.

На предприятии в ходе бюджетирования разрабатывается основной бюджет, который непосредственно охватывает всю базу финансовых расчётов предприятия, весь его денежный оборот, а также интегрирует на уровне предприятия бюджеты отдельных центров финансовой ответственности. (А.В. Кондрашова)

Тэкст 3

Что представляет собой финансовая стратегия предприятия?

Финансовая стратегия – это генеральный план действий по обеспечению предприятия денежными средствами. Она охватывает вопросы теории и практики формирования финансов, их планирования и обеспечения, решает задачи, обеспечивающие финансовую устойчивость предприятия в рыночных условиях хозяйствования. Теория финансовой стратегии исследует объективные закономерности рыночных условий хозяйствования, разрабатывает способы и формы выживания в новых условиях подготовки и ведения стратегических финансовых операций.

Существует несколько видов финансовой стратегии: генеральная стратегия, оперативная финансовая стратегия и стратегия выполнения отдельных стратегических задач. Финансовая стратегия, которая определяет деятельность предприятия на год (взаимоотношение с бюджетами всех уровней, образование и использование дохода предприятия, потребности в финансовых ресурсах и источниках их формирования), называется генеральной финансовой стратегией. Оперативная финансовая стратегия – это стратегия текущего маневрирования финансовыми ресурсами (стратегия контроля над расходованием средств и мобилизацией внутренних резервов), разрабатывается на квартал, месяц. Оперативная финансовая стратегия охватывает валовые доходы и поступления средств (расчеты с покупателями за проданную продукцию, поступления по кредитным операциям, доходы по ценным бумагам) и валовые расходы (платежи поставщикам, заработная плата, погашение обязательств перед бюджетами всех уровней и банками), что создает возможность предусмотреть все предстоящие в планируемый период обороты по денежным поступлениям и расходам. Нормальным положением считается равенство расходов и доходов или небольшое превышение доходов над расходами. (А.В. Кондрашова)

29. Прачытайце тэкст.

Яшчэ І.Насовіч падаў народнае слова *плат* з значэннем рас. *Платёж*. У «Слоўніку беларускай мовы» (с. 417) чытаем: «*Плать* м. *Платежъ*. Не великій *плать*, да й того не хочець отдаць». «Беларуска-расійскі (Вяліка-літоўска-расійскі) слоўнік» Яна Станкевіча фіксуе і вытворнае ад *плат*: «*Платны* – *платёжны*; *платная здольнасць* – *платёжеспособность*» (с. 896).

«Беларуска-рускі слоўнік» 1989 года (Т. 2. С. 228) таксама падае: «*Плата ж.* (выдача, уплата денег по какому-либо обязательству) *платёж м.; накладная плата – налогообренный платёж*».

І гэта натуральна, бо ўтварэнні з суфіксам *-еж* беларускай мове неўласцівыя. У 20-я гады слоўнікі не падавалі іх. Так, у «Беларуска-расійскім слоўніку» М.Байкова і С.Некрашэвіча чытаем: «*Плата ж.* – *плата, платёж; Платны* – 1) платный; 2) верный в платеже» (с. 239). І ў «Русско-белорусском словаре» 1953 года (с. 424) бачым: «*Налобенный платёж – накладная плата*». Праўда, не абышлося тут і без «обогащения»: «*платёж – плацеж, платёжный – плацежны, платёжная ведомость – плацежная ведамасць, платёжный день – плацежны дзень*». Але ж беларус кажа: дзень (*а*)платы, (*а*)платны ліст. І ў гэтым слоўніку бачым, акрамя згаданага *накладная плата* (рас. *налобенный платёж*), «доўг аплатай дораг» (рас. *долг платежом дорог*). Як бачым, расійскае *платёж* пераробленае на *плацеж*, зусім не так абавязковае ў беларускай мове.

У «Тэрміналагічным бюлетэні» (Вып. 2. Мн., 1999. С. 21–30) у публікацыі Т. Паваліхінай «Асновы эканамічнай тэрміналогіі (руска-беларускі слоўнік)» падаецца аднакарэнёвае ўтварэнне з прыстаўкаю *вы-* (*выплата*): *неплатёж – нявыплата, срок платежа – тэрмін выплаты; плательщик – вы-платнік*. Праўда, засталіся без перакладу ўсе іншыя тэрмінаадзінкі з утваральным словам «*платёж*» (а толькі напісаныя па-беларуску: *ведамасць плацельная, дэфіцыт плацельнага балансу, неплацельжаздольнасць*). І нават *плацельшчык*, якое, праўда, падаецца пасля слова «*выплатнік*» (с. 28). Калі быць паслядоўным, то мусілі б скрозь падавацца вытворныя з гэтым кампанентам (*выплат-*).

Замест пазычанага *плацельшчык* у беларускай мове бытуе сваё *платнік*. Адсюль і *падаткаплатнік*, а не чужая структура *падаткаплацельшчык*. Паруфн. укр.: *платник – плательщик*. (Паводле П. Сцяцко)

*Выкажыце свае адносіны да ўжывання ў беларускай мове слоў **плата – плацеж, падаткаплатнік – падаткаплацельшчык**. Які з варыянтаў абралі б вы? Чаму?*

*Які з тэрмінаў (**платнік** ці **выплатнік**), на ваш погляд, з’яўляецца найбольш дакладным адпаведнікам рускамоўнай лексемы **плательщик**?*

*З дапамогай кампанента **выплат-** перакладзіце на беларускую мову тэрміны **платёжный, платёжеспособность**.*

30. *Прачытайце ўрываак са старажытнарускага літаратурнага помніка «Руская праўда». Як вы зразумелі яго сэнс? Выпішыце тэрміны. Да якой тэрмінасістэмы (тэрмінасістэм) яны належаць?*

Оже придетъ крѣвавъ муже на дворъ. Или синь то видока ему на искати. Нъ платити ему продаю 3 гривны. Или не будетъ на ньмъ знаменія. То привести ему видокъ слово противу слова. А кто будетъ началъ тому плати-

ти 60 кунь. Аче же крѡвавѡ прйдеть. Или будеть самѡ. Почаль. А выступять послуши. То ему за платеж оже и били. Аже ударить мечем а не утнеть на смерть. То 3 гривны. А самому гривна на рану. Оже лѣчебное. Потънеть ли на смерть. То вира. Или пѣхнеть мужь мужа. Любо к собѣ любо от себе. Любо по лицу ударить. Или жердью ударить. А видока два выведуть. То 3 гривны продажа.

Для даведак: *видокъ* – сведка; *вира* – грашовы штраф за забойства; *куна* – грашовая адзінка; *лѣчебное* – штраф на лячэнне раны; *продажа* – грашовы штраф за злачынства; *послухъ* – сведка, відавочнік.

31. *Прачытайце гандлёвае пагадненне «Дагавор Полацка з Рыгай» (каля 1330 г.). Выпішыце тэрміны, вызначце іх месца ў слоўнікавым складзе сучаснай беларускай літаратурнай мовы.*

Тако хочемъ мы горожане с мѣштеремъ. Переже како вѣсити воскъ на скалвахъ. А вамъ чинити тако жъ нѣ тяжелѣи нашего полу пуда. Тотъ товар которыи вѣсити на скалвахъ. А языкъ пускати на товаръ. А коли товаръ на стану станеть отступи прочь. А рукою не приймаи. А вѣсцѣви крестъ цѣловати какъ ему право вѣсити. Какии ни товаръ будеть. А немцѣмъ дати вѣсчего отъ бѣрковска заушнѣя. Отъ воску. Отъ мѣди, отъ олова, а соль вѣсити у пудныи рѣмѣнь, отъ бѣрковска узяти ему долгая. Отъ рубля дати ему долгая а в Ризѣ рускому купцѣви отъ вѣса дати ему отъ бѣрковска поль овря. Отъ воску. Отъ мѣди. Отъ олова. Отъ хмѣлю. А соль вѣсити пудным рѣмѣнемъ. Отъ бѣрковска дати ему отъ вѣса любѣцкскыи отъ гривны серебра любѣцкскыи. А вѣсти чыстыи воскъ безъ подьсады безъ. Смолы. Безъ сала. Какъ вѣрхъ тако и сподъ. Ажо привѣзеть не чыстыи товаръ. А нелюбъ будеть. Поехати ему назадъ со своимъ товаромъ. А свои князь тамо казнитъ его. Аже найдуть у немѣцъ не чыстыи товаръ у руской земли. Поити ему назадъ с товаромъ у Ригу. Тамъ его свои князь судить.

Для даведак: бѣрковскъ – мера вагі (10 пудоў); мѣштеръ – магістр ордэна; вѣсець – той, хто ўзважае тавар; подьсада – прымесь; вѣсчье – пошліна за ўзважанне; рѣмѣнь – адзінка вагі; долгая – дробная манета, скалва – шалѣ вагоў; языкъ – народ.

32. *Прааналізујце тэрміны 20-х гадоў XX ст. з пункту гледжання іх арфаграфічнай, лексіка-семантычнай і марфалагічнай спецыфікі (у параўнанні з нормамі сучаснай беларускай мовы). Якія з іх не ўжываюцца ў сучаснай тэрміналагічнай практыцы? Да падкрэсленых тэрмінаў запішыце літаратурныя аднаведнікі.*

Зьдзірца (вымогатель), марнатратнік, вобыск, вязень, колёнізацыя, схолястыка, парламэнт, гатоўка (наличныя деньгі), асыгнаваць, ліцытацыя (аукцыон), гэльда (біржа), пазыччык, падсумак (ітог), габінэт, скарбец (ларёк), лічбіна (цыфра), ранга (чын), высяленьне (эміграцыя), праўнік (юрыст), абезнік (цыркуляр), недароб (дефіцыт), духоўніца (завешчанне), дыплём, дольнік (участнік, пайшчык), пазычальнік (заімодавец, кредитор), пратэктар (заступнік), апытальнік (абследаваль, вопрошатель), дарадца (совет-

ник), параднік (советник, советчик), службовец (служащий), закладчык (учредитель, основатель).

Ліхварскі капітал (ростовщический), акцыйнае (паяво́е) таварыства, міравая ўгода (мировая сделка), гуртавы гандаль, посуд і попыт, сяброўская складка (членский взнос), выдатны квіток (платёжная расписка), некарысны капітал (мёртвый капитал), пасрэдны падатак (косвенный налог), гуртавы склад (оптовый склад), паказчык (предъявитель, указчик), скарбніца (кассирша; казначейство), укладчык (вкладчик; составитель), акцызнік (акцизный чиновник), арцельшчык (артельщик), канторшчык (канторщик), канцылярыст(ы) (канцелярист), мытнік (таможенный чиновник), пасэсар (арендатор; откупщик).

Назавіце магчымыя прычыны выхаду з актыўнага ўжытку асобных слоў.

33. Прачытайце тэкст. Назавіце словы (выразы), ужытыя ў пераносным значэнні; стылістычна афарбаваныя словы. Вызначце стыль тэксту.

Раскрыйце лексічнае значэнне выдзеленых тэрмінаў, захавайшы ў іх дэфініцыях мойныя (арфаграфічныя) асаблівасці 20–30-х гадоў.

Знайдзіце запазычаныя тэрміны. Звярніце ўвагу на асаблівасці іх напісання ў беларускай мове 20–30-х гадоў. Сфармулюйце адпаведныя правілы перадачы на пісьме іншамойных слоў. Параўнайце іх з сучаснымі.

Пасля сканчэння орыентуага абсьледвання, наступным момантам зьяўляецца выяўленне **дэфэктаў**, якія б'юць у вочы, якія зьяўляюцца настолькі відавочнымі, што можна ўнесці прапановы аб іх неадкладным знішчэнні. Так, напрыклад, калі вы бачыце на прадпрыемстве, што шлях, па якім ідзе дапаможныя рабочыя, падносчык матэрыялаў, зьяўляецца надзвычайна доўгім, застаўлен усякім барахло, жалезным ломам, што дапаможнаму рабочаму прыходзіцца замест простаі лініі рабіць зігзагі, дык для вас становіцца зусім зразумелым, што ачыстка той дарогі, па якой ён ідзе, можа значна павялічыць яго **прадукцыйнасць** і можна будзе нават скараціць колькасць дапаможных рабочых.

Далей перад абсьледвальнікам паўстае пытаньне аб неабходнасці выявіць найбольш вузкія месцы аб'екту, які абсьледуецца. Пытаньне аб вузкім месцы зьяўляецца асноўным пытаньнем пры вывучэнні кожнай установы. Часам, маючы намер правесці рацыяналізацыю таго ці іншага прадпрыемства ці ўстановы ў бок павялічэння яго прадукцыйнасці, мы натываемся на тое, што пэўная частка ўстановы альбо прадпрыемства, дзякуючы недавальняючаму абсталяваньню, недастатковасці **кваліфікацыі персоналу** ці іншым прычынам, мае надзвычайна нізкую прапункную здольнасць, – гэта часамі тармозіць **рацыяналізацыю**. Месца, дзе затрымліваецца работа, і называецца вузкім месцам. Зразумела, што нашым лезунгам не зьяўляецца раўнаньне на гэце вузкае месца; наша задача – звярнуць належную ўвагу на гэце вузкае месца, каб, павялічваючы яго прадукцыйнасць шляхам рацыяналізацыі, мець магчымасць павялічыць прадукцыйнасць усяго прадпрыемства. (Паводле Я. Ракава)

34. *Прачытайце ўрыўкі з артыкулаў К.Усовіча «Некаторыя прынцыповыя пытанні сучаснага фарміравання беларускай тэрміналогіі наогул і эканамічнай у прыватнасці» і «З вопыту складання руска-беларускага эканамічнага слоўніка», змешчаных у зборніку «Праблемы беларускай навуковай тэрміналогіі».*

Назавіце асноўныя ўмовы тэрміналагізацыі лексічных адзінак. З якіх катэгорый складаюцца эканамічныя тэрмінаадзінкі?

Прывядзіце прыклады эканамічных тэрмінаў, утварэнне і ўжыванне якіх у беларускай мове выклікае пэўныя цяжкасці. У чым яны заключаюцца?

I. У дачыненні да эканамічнай тэрміналогіі патрэбна вывучыць становішча спраў у сваім і рускім мовазнаўстве і ўсё лепшае ўзяць на ўзбраенне, каб яшчэ раз не вынаходзіць свой і суседні веласіпеды, а ў гэты час рэзка кінуцца наперад; нам добра было б правесці інвентарызацыю ўсяго, што зроблена, і вызначыць першачарговыя задачы.

Неабходна дамагацца, каб тэрміны адпавядалі наступным асноўным прынцыпам:

- правільнай арыентацыі (арыентацыя толькі на адно паняцце, якім бы шырокім яно ні было);

- сістэмнасці (кожны тэрмін павінен мець пэўнае, фіксаванае месца па супарадкаванні з іншымі тэрмінамі ў канкрэтнай тэрміналагічнай сістэме, якое залежыць ад месца адпаведнага паняцця ва ўсёй сістэме паняццяў);

- дэрыватнасці (тэрмін павінен валодаць магчымасцю ўтвараць на сваёй аснове іншыя тэрміны);

- кароткасці;

- мілагучнасці, адсутнасці непажаданых асацыяцый;

- граматычнай правільнасці (павінен быць аформлены сродкамі беларускай мовы і па яе законах);

- унікальнасці (арыгінальнасці).

II. Як і тэрміналогія кожнай навукі, эканамічная складаецца з трох асноўных катэгорый: а) агульнанавуковыя тэрміны; б) «памежныя» – якія знаходзяцца на мяжы эканомікі і суадносных з ёю навук (тэрміны сацыяльна-эканамічнай геаграфіі, міжнароднага права, сацыяльна-эканамічнай статыстыкі, інфарматыкі і вылічальнай тэхнікі, матэматыкі, сацыялогіі, юрыспрудэнцыі і іншых; в) уласнаэканамічныя тэрміны.

Так, да першай групы належаць тэрміны *апломб, аўдыенцыя, афіша, вялікая хуткасць, выміска, выбар, укладыш, варыянт, дакумент* і іншыя. Да другой – *вылічальны комплекс, імавернасця мадэлі эканамічнай дынамікі, варыянтны пражоз* і іншыя (інфарматыка і вылічальная тэхніка); *класіфікацыя галін вытворчай сферы, перапіс насельніцтва, сістэма эканамічных класіфікацый, аўтаматызацыя прамысловай вытворчасці* і іншыя (сацыяльна-эканамічная статыстыка); *бюджэт часу, заводскі сацыялаз, канфлікт сацыяльны, лад жыцця, эканамічная сацыялогія* і іншыя (сацыялогія); *аўтаматызаваная сістэма кіравання прадпрыемствам і аб'яднаннем, алгарытм кіравання, аналіз попыту і спажывання, глабальнае мадэляванне, дадзеныя,*

дынамічныя мадэлі міжгаліновага балансу (тэрміны з эканоміка-матэматычнага слоўніка); *абавязцацельствы, агульная ўласнасць, адвод зямлі, адказнасць калектыўная, адчужэнне, ахова працы* і іншыя (тэрміны з юрыдычнага слоўніка): *знешнегандлёвыя аб'яднанні, клаўзула, камерцыйныя правы пры міжнародных палётах, кантрабанда, канцэйсійная дамова* і іншыя (міжнароднае права); *тэрытарыяльнае раздзяленне працы, размяшчэнне прадукцыйных сіл, прастораваыя сацыяльна-эканамічныя сувязі, рэгіянальнае эканамічнае выраўноўванне* і іншыя (сацыяльна-эканамічная геаграфія) і г.д.

Межы эканамічнай тэрміналогіі, як бачым, не могуць быць вызначаны з абсалютнай дакладнасцю. Гэта тлумачыцца, па-першае, «саблівасцямі арганізацыі сістэмы паняццяў... галіны ведаў, цесна звязанай з паняццёвымі сістэмамі іншых галін, па-другое, усё больш інтэнсіўным узаемадзеяннем тэрміналагічнай лексікі з агульнаўжывальнай», па-трэцяе, сутнасцю мовы, яе спецыфічнымі моўнымі законамі.

Можна прапанаваць альтэрнатыўныя варыянты многім тэрмінам, змешчаным ва ўжо апублікаваных эканамічных слоўніках; унесці неабходныя змены ў той ці іншы тэрмін, пры адсутнасці тэрміна ў беларускамоўных слоўніках выпрацаваць свой: *саіскальнік – спаборнік, здзелка – зробка, бізнес – прадпрымальніцтва, бізнесмен – прадпрымальнік, вэксаль – вексаль, вайчэр – вайчар, віды вэксалей – віды вексалёў, вiндзікацыя – вiндыкацыя, небанкаўскія формы крэдыту – нябанкаўскія формы крэдыту, дагавор крэдытны – дамова крэдытная, заёмчык – пазычнік, займальнасць насельніцтва – занянасць насельніцтва, iндэкс каштоўнасці жыцця – iндэкс кошту жыцця, кваціраванне – кватаванне, права рэчавае – права рэчнае, прадпрыемліваць – прадпрымальнасць, рызыка выпадковай гібелі (а не пагібелі) маёмасці, звязванне грашовых даходаў (а не прыбыткаў), дзелавы – справы, матэрыялаёмнасць, фондаёмнасць – матэрыялаёмкасць, фондаёмкасць, процiзатратны гаспадарчы механiзм – антызатратны механiзм, астаткавы прынцып аплаты працы – рэштавы прынцып..., канчатковая прадукцыя – канечная прадукцыя, пенсійнае пасведчанне – пенсійнае пасведчанне, пачасовая форма аплаты – пагадзiнная форма..., ноў-хаў – ноу-хау, таргі – куплі, уторговывание цены – гандляванне цаны.*

Хоць слова *вэксаль* усё часцей выкарыстоўваецца ў навуковай літаратуры і публіцыстыцы, але нельга не выказаць нязгоду з яго такім вымаўленнем і напісаннем. Прынцып мілагучнасці, адсутнасці дрэнных асацыяцый пераконвае, што яно павінна мець наступную форму: *вексаль*, па аналогіі са словамі *верагоднасць, вертыкаль, венчурны, ведамства, веліч* і іншымі. У «Слоўніку беларускай мовы» пад рэдакцыяй М.В. Бірылы слоў на *ве-* налічваецца больш чым 500, а на *вэ-* (*вэдзганне, вэксаль, вэлом, вэнджанне* і інш.) – толькі 13 (усяго 2,6%).

На якасць і эканомнасць тэрміналогіі істотна ўплывае выкарыстанне ў тэрмінатворчасці таго ці іншага суфікса. Тут найбольш характэрныя суфіксы *-ва-, -ава-* і *-ірава-* (*-ырава-*). Першыя найбольш уласцівыя беларускай мове і сiнанiмiчныя трэцяму, які, у сваю чаргу, найбольш характэрны для рускай мовы. Прынцыпова важна аддаць перавагу суфіксу *-ва-*: *авансаваць, прывіляваны, анкетаванне, рэгуляванне, канверсаваны, датаваць, інвеста-*

ваць. Але, тым не менш, нельга зусім выключыць суфікс *-ірава-*. Ёсць тэрміны, якія не могуць ужывацца з суфіксамі *-ва-*, *-ава-*: *дэпаніраваць, дэпаніраванне, каціраванне, жырыраваць* і іншыя. Прычына таго – поўнае або частковае супадзенне гэтых слоў з іншымі, супрацьлеглымі або далёкімі па значэнні словамі (з’ява аманіміі, параўнайце: *дэпажаваць* – сувязь з *панаваць, катаванне* – супадзенне са словам *катаванне* ‘жорсткія фізічныя здзекі’, *жыраваць* – ‘карміцца, гулліва забаўляючыся (пра звяроў, птушак, рыбу)’ і ‘пераводзіць вексаль перадатачным надпісам на іншую асобу’.

35. *Разгледзьце некаторыя найбольш спрэчныя пытанні словаўтваральнага і лексіка-семантычнага аспектаў тэрміналогіі («Пытанні нармалізацыі беларускай навуковай тэрміналогіі»).* Ці можна назваць іх актуальнымі ў дачыненні да эканамічнай тэрмінасістэмы? Прывядзіце свае прыклады.

У беларускай тэрмінасістэме ўтварэнні з суфіксамі *-цель-* не маюць пашырэння, бо гэта словаўтваральная мадэль непрадуктыўная ў нашай мове. Ёй адпавядаюць лексемы з суфіксам *-нік-*.

Неўжывальныя формы дзеепрыметнікаў, што адпавядаюць рускамоўным з суфіксамі *-уц-, -юц-, -ац-, -яц-, -ім-, -ем-*, павінны перадавацца тэрмінаўтварэннямі з іншымі суфіксамі (або іншымі спосабамі: замена часціны мовы, увядзенне дадатковай канструкцыі і г.д.).

Шматлікія дзеяслоўныя формы з іншамоўным элементам *-ір-* у беларускай мове павінны афармляцца з дапамогай суфікса *-ава-* (*-ява-*), а не *-ірава-* (*-ырава-*).

Пры стварэнні тэрміналагічных лексем мэтазгодна выкарыстоўваць гнездавы метады, які, акрамя словаўтваральных працэсаў, дазваляе ўлічыць лексіка-семантычную і функцыянальную насычанасць тэрмінаў (напр., *поглощательный – паглынальны, поглощаемый – паглынуты, поглощённый – паглынуты, поглощающий – паглынальны*).

Сучасныя граматыкі і слоўнікі па-рознаму падаюць формы назоўнікаў множнага ліку роднага склону (напр., *цяжкасцей* і *цяжкасцяў*). Каб пазбегнуць блытаніны пры перадачы гэтых граматычных формаў назоўнікаў, канчаткі *-оў, -ёў* можна выкарыстоўваць пад націскам, а *-аў, -яў* – не пад націскам.

Замест элементаў *-ер-* (*-эр-*) у запазычаных словах-тэрмінах тыпу *принтер, адпарт* не пад націскам выкарыстоўваць *-ар-*.

Не ўжываць словаўтваральны элемент *-ар-* (*-яр-*) у прыметніках, што судносяцца з назоўнікамі іншамоўнага паходжання: *малекулярны* (замест *малекулярны*).

36. *Прачытайце наступныя выказванні даследчыкаў па праблемах функцыянавання ў беларускай мове сінанімічных і іншамоўных тэрмінаў.*

У чым заключаецца спецыфіка функцыянавання слоў-сінонімаў? Чаму сінанімія – непажаданая ў тэрміналогіі з’ява? Па якіх прычынах у тэрміналагічны ўжытак павінны ўводзіцца запазычаныя?

I. Погляды на сінанімію ў тэрміналогіі кардынальна розныя. Па традыцыі прынята разглядаць гэтую моўную з’яву як недахоп тэрміналагічнай

сістэмы. Іншы пункт гледжання разглядае тэрміналогію як частку мовы, схільную да ўсіх тых лексіка-семантычных працэсаў, што дзейнічаюць у слоўнікавым складзе агульналітаратурнай мовы, у тым ліку і сінаніміі.

Відавочна, што калі спецыяльная лексіка мовы навукі і тэхнікі з'яўляецца часткай усёй лексікі, то яна павінна падпарадкоўвацца яе законам. Але тэрміналогія з'яўляецца асобай часткай, з асобнымі лексіка-генетычнымі характарыстыкамі, з асаблівасцямі сістэмнай арганізацыі і г.д., таму агульнамоўныя законы тут дзейнічаюць своеасабліва, і ў залежнасці ад узроўню развіцця тэрміналагічнай сістэмы.

У навуковай тэрміналогіі сінонімы суадносяцца з адным і тым жа паняццем і аб'ектам, у адрозненне ад агульналітаратурнай мовы яны не характарызуюць іх розныя ўласцівасці, не выконваюць стылістычных функцый. У тэрміналагічных сістэмах навукі і тэхнікі рэалізуецца перш за ўсё семантычная разнавіднасць сінаніміі з функцыямі замяшчэння і ўдакладнення.

Лепш будзе не забараняць выкарыстанне тэрмінаў-сінонімаў, а рэкамендаваць да ўжывання найбольш прымальныя сярод іх. Таму магчыма ўвесці ў стандартызаваную тэрміналогію пералік непажаданых тэрмінаў. Да іх неабходна аднесці тыя, што створаны з парушэннем асноўных патрабаванняў тэрмінатворчасці і не адпавядаюць асноўнай тэндэнцыі развіцця беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі, якая заключаецца ва ўзмацненні ўласнабеларускага словаўтваральнага фонду пры выкарыстанні ўсіх магчымых спосабаў і мадэляў тэрмінатворчасці... (Паводле Г.М. Канцавой «*Пятанні нармалізацыі беларускай навуковай тэрміналогіі*»)

II. Беларуская мова ведае тэрміны рознага паходжання і зместу, якія ўзбагачаюць яе стылістычныя магчымасці на лексічным узроўні. Сярод іх належнае месца займаюць абсалютныя сінонімы без дадатковых значэнняў або іх адценняў у параўнанні з асноўнымі словамі сінанімічнага раду. Так, у транспартнай тэрміналогіі адначасова ўжываюцца аднаслоўныя сінонімы для абзначэння саставу з вагонаў для руху (*цягнік – поезд – састай – эшалон – паравоз – цеплавоз*). Такія сінонімы не ўзбагачаюць тэрміналагічную сістэму нарматыўнай беларускай мовы, а з'яўляюцца залішнімі, непатрэбнымі напластаваннямі. У дадзеным выпадку перавага павінна аддавацца лексемам, што ўваходзяць у склад шэрагу вытворных тэрміналагічных адзінак (*цягнік – цягнуць – цягач – цягавіты*) і належаць да кароткіх і зручных для карыстання слоў.

...У нашай тэрміналагічнай практыцы не заўсёды паслядоўна ажыццяўляецца надзейны кантроль за адборам тэрмінаў, запазычаных з іншых славянскіх моў. Напрыклад, лексема *цырульня*, запазычаная з польскай мовы, у якую яна прыйшла з лацінскай мовы. Слова *цырульня* і ўтворанае ад яго *цырульнік* успрымаюцца ў нашай мове як нешта непажаданае і непрымальнае, бо ад гэтых лексем не ўтвараюцца дзеяслоўныя формы. У нас не кажуць *іду ў цырульнію цыравацца* або *цыраваць валасы* (дзеяслоў *цыраваць* беларуская мова ведае як 'зашываць дзірку ў тканіне, вырабе, рамантаваць сетку'), а *пастрыгацца, пастрыгаць валасы*. У беларускіх народных гаворках майстра па галенні, стрыжцы, завіўцы, афарбоўцы валасоў называюць

галяр, пастрыгач, стрыгун, стрыжэц, стрыжнік; памяшканне для цырульніка называюць галярня, пастрыгальня, стрыгальня (стрыгульня), стрыжоўка (стрыжэльна). (Паводле У.В. Анічэнкі «*Пытанні нармалізацыі беларускай навуковай тэрміналогіі*»)

37. На аснове наступных тэзісных выказванняў складзіце вуснае паведамленне на тэму «*Шляхі фарміравання беларускай навуковай тэрміналогіі*».

Асноўныя напрамкі: 1) змяненне значэнняў вядомых слоў, пашырэнне іх семантычнага аб'ёму; 2) пабудова словаспалучэнняў, складаных або складанаскарочаных слоў паводле законаў беларускай граматыкі; 3) вывучэнне і асваенне сусветнай тэрмінатворчай практыкі; 4) выкарыстанне запазычанняў.

Дыялектныя слоўнікі і тэрміналагічныя напрацоўкі 20–30-х гадоў – адны з асноўных крыніц пошукаў прататыпаў сучаснага тэрміна і супастаўляльнага аналізу яго змястоўнага напаўнення.

Функцыянальны фактар, як неабходная ўмова ўтварэння тэрмінаадзінкі, вызначае гістарычную зменлівасць сэнсавай структуры слова і забяспечвае яго ўстойлівасць у часе.

Роля гнездавога прынцыпу пры выбары найбольш адэкватнай лексікі ў роднай мове.

Асаблівасць сучаснай беларускай навуковай тэрміналогіі – актыўнае калькаванне і запазычанне навуковых тэрмінаў з рускай мовы і вялікая колькасць англамоўных тэрмінаў.

Пошук лексічных і семантычных аналагаў – поўных або частковых – у народна-дыялектнай мове.

Улік вопыту тэрмінатворчасці іншых нацыянальных моў.

У тэрмінатворчасці трэба пазбягаць аднабаковасці і ў кожным канкрэтным выпадку дзейнічаць разумна, каб больш спрыяць развіццю і ўзбагачэнню роднай мовы. (*Праблемы беларускай навуковай тэрміналогіі*)

СТЫЛІСТЫКА І КУЛЬТУРА ПРАФЕСІЙНАГА МАЎЛЕННЯ

5.1. Паняцце стылю і стылістыкі маўлення

У мове слова **стыль** мае наступныя значэнні: 1. Сукупнасць прыкмет, што характарызуюць мастацтва пэўнага часу і напрамку з боку ідэйнага зместу і мастацкай формы (*стыль барока*). 2. Моўныя сродкі, характэрныя для якога-небудзь пісьменніка або літаратурнага твора, жанру, напрамку; сукупнасць прыёмаў выкарыстання такіх сродкаў (*стыль Багдановіча*). 3. Метад, характар якой-небудзь работы, дзейнасці (*стыль кіравання*). 4. Разм. Манера паводзіць сябе, гаварыць, дзякаваць і пад. (*модны стыль адзення*).

У мовазнаўстве **стыль** – гэта разнавіднасць маўлення, што адрозніваецца сістэмай моўных сродкаў пры абслугоўванні пэўнай сферы чалавечай дзейнасці (навуковай, адміністрацыйна-справавой, публіцыстычнай, мастацкай, бытавой і г.д.).

Як было адзначана ў тэме 3 (падтэма 3.6.3) **стылістыка маўлення**, або **функцыянальная стылістыка**, – адзін з напрамкаў стылістыкі. На выбар моўных сродкаў уплываюць такія камунікатыўна-функцыянальныя фактары, як змест зносін, форма зносін (вусная ці пісьмовая, дыялог ці маналог), мэты і задачы выказвання, сацыяльная сфера зносін (побытавая, навуковая, афіцыйная, публіцыстычная, мастацкая). У залежнасці ад гэтага звычайна выдзяляюць пяць стыляў маўлення: *навуковы, афіцыйна-справавы, публіцыстычны, мастацкі (стыль мастацкай літаратуры) і размоўны (гутарковы, размоўна-бытавы)*. Некаторыя даследчыкі выдзяляюць яшчэ шосты функцыянальны стыль – *канфесійны*, што звязана з павелічэннем колькасці рэлігійнай літаратуры на беларускай мове, а таксама з тым, што набажэнства ў многіх храмах вядзецца па-беларуску [6]. Ва ўсіх стылях беларускай мовы вылучаюцца падстылі (гл. табл. 2), размежаванне якіх заснавана на дадатковых, спецыфічных для кожнага стылю фактарах.

Функцыянальныя стылі беларускай літаратурнай мовы

Стыль	Сфера выкарыстання	Мэта зносін	Стылёвыя рысы	Моўныя сродкі	Разнавіднасці
Размоўны	Быт, сямейныя і сяброўскія адносіны	Абмен думкамі, інфармацыяй з блізкімі, знаёмымі людзьмі	Натуральнасць маўлення, эмацыянальнасць, асэнчаны характар, адсутнасць строгай лагічнасці	Агульнажывальныя словы, бытавая лексіка, фразеалагізмы, экспрэсіўна-эмацыянальная лексіка; няпоўныя, пытальныя, пытална-абуджальныя і клічныя сказы	Размоўна-бытавыя і размоўна-афіцыйны
Мастацкі	Духоўная сфера жыцця грамадства	Паведаміць і ўздзейнічаць на думкі і пачуцці чытача, эстэтычныя ўяўленні	Эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць, вобразнасць, стылістычная незамкнутасць, індывідуальнасць аўтара	Агульнажывальная лексіка, разнастайныя вобразна-выяўленчыя сродкі	Проза, паэзія, драматургія
Публіцыстычны	Палітыка-ідэалагічныя, грамадска-эканамічныя, культурныя, сфартурныя і іншыя грамадскія зносіны	Інфармаваць, уздзейнічаць, фарміраваць грамадскую думку	Даходлівасць, эмацыянальнасць, асэнчанчасць і агульназразумеласць	Агульнажывальныя словы, асэнчанчая лексіка, грамадска-палітычная лексіка, метафарычнасць тэрмінаў, загадны лад дзеяслова	Газетна-публіцыстычны, радыётэлежурналістыкі, араатарскі

Стыль	Сфера выкарыстання	Мэта зносін	Стылёвыя рысы	Моўныя сродкі	Разнавіднасці
Афіцыйна-справавы	Афіцыйныя дакументы, канцылярская, юрыдычная і дыпламатычная сферы	Інфармацыйная, пабуджальная рэгуляцыя афіцыйных зносін	Паслядоўнасць і дакладнасць выкладу, аб'ектыўнасць ацэнак, стандартызаваныя, адсутнасць эмацыянальнасці	Абстрактная, тэрміналагічная, спецыяльная лексіка, канцылярскія штампы; складаныя сказы	Уласна заканадаўчы, дыпламатычны, афіцыйна-канцылярскі
Навуковы	Навука і тэхніка, навучальны працэс	Паведаміць агульныя ці прыватныя іс-тотныя прыкметы прадметаў, растлумачыць сутнасць з'явы, яе прычыны і пад.	Абстрактнасць, дакладнасць, абектыўнасць і аргументаванасць	Агульнаўжывальныя словы, тэрміны; развітыя апавядальныя сказы, злучніковая падпарадкавальная сувязь	Уласна навуковы, навукова-ва-вучэбны, навукова-папулярны, навукова-тэхнічны

5.2. Агульная характарыстыка навуковага стылю

Навуковы стыль выкарыстоўваецца ў сферы навукі і тэхнікі, адукацыі, вытворчасці і пад. Гэта стыль навуковай літаратуры, дысертацый, слоўнікаў, энцыклапедый, дапаможнікаў, падручнікаў, дакладаў, манаграфій, рэфератаў, канферэнцый, лекцый, рэцэнзій і г.д.

Асноўныя функцыі навуковага стылю – перадача навуковай інфармацыі і актывізацыя лагічнага мыслення.

Характэрныя рысы навуковага стылю: абагульненасць і абстрагаванасць, дакладнасць (адназначнасць), аб'ектыўнасць, лагічнасць і строгасць выкладу.

Моўныя асаблівасці навуковых тэкстаў: шырокае выкарыстанне абстрактнай лексікі (*працэс, дзейнасць, велічыня, рух*), асабліва назоўнікаў ніякага роду з абстрактным значэннем (*утварэнне, адлюстраванне, аб'яднанне*), дзеясловаў у форме 3-й асобы цяперашняга часу і формаў дзеясловаў з няпэўна-асабовым значэннем (*законы фармулююцца*), устойлівых зваротаў з прыметнікамі (*знешні гандаль, валютны рахунак, бюджэтнае фінансаванне*) і аддзеяслоўнымі назоўнікамі (*аказваць уздзеянне, падваргацца аналізу*); ужыванне адназначных слоў і тэрмінаў (вельмі рэдка ўжываюцца словы з пераносным значэннем); шырокае ўжыванне канструкцый са злучнікамі (злучальнымі словамі) і адыменнымі прыназоўнікамі (*за выключэннем, з прычыны, у выніку, у выпадку, на працягу, у сувязі з тым, што...; калі..., то*); словаспалучэнняў тыпу *спачатку адзначым, далей дакажам, зараз стымімся* і пад.; спецыфічных сродкаў сувязі паміж сказамі (лексічныя паўторы; прыслоўі і прыслоўныя словы – *тут, спачатку, пасля, вышэй, тады*; указальныя і асабовыя займеннікі 3-й асобы) і часткамі тэксту (розныя сінтаксічныя канструкцыі тыпу *неабходна заўважыць, што...; зразумела, што...; як ужо адзначалася...*); сказаў з дзеепрыметнымі і дзеепрыслоўнымі зваротамі, апавядальных сказаў, простых сказаў, ускладненых аднароднымі членамі; пабочных слоў (*наводле меркавання..., на наш погляд..., аўтар лічыць..., такім чынам, значыць, па-першае*); злучнікаў (злучальных слоў) і прыслоўяў (*таму, тады, адсюль* і пад.); пераважнае выкарыстанне складаназалежных сказаў, сказаў з прамым парадкам слоў; колькасная перавага назоўнікаў над дзеясловамі; пашыранае выкарыстанне рознага тыпу скарачэнняў, абрэвіатур, сімвалічных і формульных абазначэнняў; выкарыстанне пры дзеясловах-выказніках займеннікаў з адцягнена-абагульненым значэннем – *ён, яна, яно, яны, мы* (займеннік *я* ў навуковых тэкстах не выкарыстоўваецца, ён апускаецца або замяняецца займеннікам *мы*); абмежаванае выкары-

станне кніжных фразеалагізмаў, што ў навуковых тэкстах выконваюць намінацыйную функцыю (*краевугольны камень, актуальная тэма, пад знакам, уяўляе навуковы інтарэс*).

5.3. Кампазіцыйна-структурная арганізацыя навуковага тэксту. Навуковыя жанры

Тэкст – гэта вынік маўленча-мысліцельнай дзейнасці чалавека, які фіксуецца ў вуснай ці пісьмовай форме. Звычайна пад тэкстам маюць на ўвазе менавіта пісьмовы прадукт гэтай дзейнасці, таму што ён даволі істотна адрозніваецца ад вуснага маўлення. Так, апошняе мае пераважна форму дыялога, а пісьмовы тэкст выступае ў форме маналoga. Пісьмовы тэкст максімальна стандартызаваны і нармаваны. У параўнанні з вусным маўленнем яму ўласцівы багацейшы лексічны склад, шматпланавая семантычная арганізацыя, а таксама больш частае выкарыстанне складаных сказаў.

Вусны тэкст існуе толькі ў працэсе маўлення, а пісьмовы застаецца на ўвесь час існавання матэрыялаў, на якіх ён напісаны.

Асноўныя прыкметы тэксту: тэматычнае і кампазіцыйнае адзінства (цэльнасць, закончанасць, звязанасць, разгорнутасць). Сказы і абзацы ў тэксце аб'яднаны агульнай тэмай і асноўнай думкай.

Кампазіцыя тэксту – гэта пабудова, суадносіны і ўзаемае размеркаванне яго асобных частак, элементаў. Выбар кампазіцыі навуковага тэксту залежыць ад розных фактараў: пастаўленай навуковай задачы, метаду даследавання, навукі, жанру, традыцый, індывідуальнага стылю аўтара і г.д.

Кампазіцыйна любы навуковы тэкст утрымлівае тры часткі – уводную (аглядную), асноўную і заключную. У агляднай частцы адлюстроўваецца ход навуковага даследавання, фармулююцца прадмет і абраны даследчы метады, выкладаецца гісторыя пытання і прагназуецца вынік. Асноўная частка прысвечана падрабязнаму разгляду абранай тэмы даследавання, паслядоўнай характарыстыцы кожнага з яго этапаў. У заключнай частцы прыводзяцца канчатковыя фармулёўкі вынікаў работы, складаецца бібліяграфія, спіс аўтарскіх работ.

Паводле спосабаў выкладання інфармацыі вылучаюць наступныя тыпы (віды) навуковых тэкстаў: **апісанне, апавяданне, разважанне, доказ**.

Да асноўных жанраў навуковага стылю можна аднесці *анатацыю, рэзюмэ, рэферат, тэзіс, рэцэнзію, водгук, дыпломную работу, дысертацыю, аўтарэферат, навуковы артыкул* і інш. Разгледзім некаторыя з іх.

Анатацыя – кароткае, абагульненае напісанне (характарыстыка) тэксту кнігі, артыкула і пад.

Як правіла, анатацыя складаецца з дзвюх частак. У першай фармулюецца асноўная тэма выдання (кнігі, артыкула), у другой пералічваюцца асноўныя палажэнні. Суб'ект дзеяння ў анатацыі звычайна не называецца; больш актыўна ўжываюцца пасіўныя канструкцыі (дзеяслоўныя і дзеепрыметнікавыя).

Перад тэкстам анатацыі ў намінатыўнай форме даюцца выхадныя звесткі (аўтар, назва, месца і час выдання). Гэтыя звесткі можна ўключыць і ў першую частку анатацыі.

Рэзюмэ – сціслы выклад зместу, сутнасці, асноўных палажэнняў, вывадаў артыкула, даклада, прамовы, паведамлення.

Рэфэрат – кампазіцыйна арганізаваны, абагульнены выклад зместу крыніцы інфармацыі (кнігі, артыкула, даследавання), а таксама даклад з такім выкладам.

Рэфэрат павінен з'яўляцца інфарматыўным і аб'ектыўным пераказам зместу першаснага тэксту. Ён можа быць рэпрадуктыўным (узнаўленне зместу першаснага тэксту) і прадуктыўным (крытычнае ці творчае асэнсаванне крыніцы рэферыравання).

Да *рэпрадуктыўных рэфэратаў* належаць *рэферат-канспект* і *рэферат-рэзюмэ*. Першы ў абагульненым выглядзе ўтрымлівае фактычную інфармацыю, ілюстрацыйны матэрыял, звесткі пра метады даследавання, атрыманыя вынікі і магчымасці іх выкарыстання. Другі прыводзіць толькі асноўныя палажэнні, звязаныя з тэмай тэксту.

Прадуктыўныя рэфэраты прадстаўлены *рэфератам-аглядам* і *рэфератам-дакладам*. Рэфэрат-агляд складаецца з некалькіх першасных тэкстаў і дае параўнанне розных пунктаў гледжання па пэўным пытанні. Рэфэрат-даклад мае разгорнуты характар, паколькі разам з аналізам прыведзенай у першакрыніцы інфармацыі дае аб'ектыўную ацэнку стану праблемы.

Як і любы навуковы тэкст, рэфэрат мае сваю *кампазіцыю*:

- *уступ* (агульная характарыстыка тэксту: выхадныя звесткі тэксту; звесткі пра аўтара – прозвішча, імя, імя па бацьку, спецыяльнасць, навуковая ступень; назва работы, фармулёўка тэмы, праблемы даследавання);

- *атісанне* асноўнага зместу (пералік даследаваных пытанняў і праблем, пра якія гаворыцца ў першакрыніцы);

- *аналіз* акрэсленых пытанняў (абгрунтаванне іх актуальнасці, кароткі агляд разважанняў аўтара, выказванне свайго погляду адносна аўтарскай пазіцыі);

- *вывады* (падагульненне значнасці ўсёй тэмы ці праблемы тэксту).

Тэзіс – кратка сфармуляванае асноўнае палажэнне даклада, навуковага артыкула. У залежнасці ад матэрыялу, зместу і стылю выдзяляюць наступныя віды тэзісаў:

- *першасныя, арыгінальныя* (сціслае адлюстраванне ўласнага даклада, артыкула аўтара);
- *другасныя* (ствараюцца на аснове першасных тэкстаў, якія належаць іншаму аўтару (аўтарам); падобныя да анатацыі, рэферата, канспекта);
- *дзеяслоўнага складу* (у такіх тэзісах выкарыстоўваюцца дзеяслоўныя выказнікі). Яны маюць шырокае распаўсюджанне і ўяўляюць сабой больш сціслае, чым канспект, навуковае апісанне;
- *намінатыйнага складу* (без дзеяслоўных выказнікаў). Сустракаюцца надзвычай рэдка, хаця гэта выключна лаканічны спосаб фіксацыі навуковай інфармацыі.

Тэзісы могуць пачынацца такімі моўнымі выразамі, як *вядома, што...; неабходна адзначыць, што...; аднак...; пры гэтым істотна, што...; думаецца, што...; спецыялісты ставяць сваёй задачай...*

Асноўная інфармацыя ў тэзісах можа аб'ядноўвацца з дапамогай наступных злучальных лексічных сродкаў: *ставіць пытанне...; лічыць...; парайноўвае...; прыводзіць прыклад...; пералічвае...; характарызуе...; падкрэслівае...*

Тэзісы з'яўляюцца адным з найбольш устойлівых з пункту гледжання нарматыўнасці жанраў навуковага стылю. Прыклады тэзісаў:

1. Мова – сродак зносін (камунікацыі) паміж людзьмі.
2. Вядома, што дэдукцыя – гэта спосаб вывядзення высноў ад агульнага да канкрэтнага.
3. Алгарытм чытання вызначае паслядоўнасць разумовай дзейнасці пры ўспрыманні асноўных фрагментаў тэксту.

5.4. Афіцыйна-справавы стыль і яго асаблівасці

Ад іншых функцыянальных стыляў афіцыйна-справавы стыль адрозніваецца адноснай устойлівасцю і замкнёнасцю. Ён абслугоўвае сферу адміністрацыйна-прававой (юрыдычнай) і адміністрацыйна-гаспадарчай дзейнасці, судовую вытворчасць. Афіцыйна-справавое маўленне мае пераважна пісьмовы характар. Да вусных формаў належаць даклады на нарадах, выступленні, службовы дыялог і пад.

Функцыі афіцыйна-справавога стылю: *інфармацыйная* (паведамленне) і *пабуджальная* (волевыяўленне).

Асноўныя **рысы** тэкстаў гэтага стылю:

1. **Дакладнасць** (канкрэтнасць) і **даказнасць** выкладу – дасягаюцца выкарыстаннем тэрміналагічнай лексікі, устойлівых выразаў,

адсутнасцю вобразнасці, абмежаванай спалучальнасцю слоў, увядзеннем удакладненняў, дапаўненняў у выглядзе пабочных слоў і выказаў, дзеепрыметнікавых і дзеепрыслоўных зваротаў і інш.

2. Лаканічнасць – гэта эканомнае выкарыстанне моўных сродкаў, выключэнне маўленчай збыткоўнасці. Разам з тым лаканічнасць не павінна абмяжоўваць поўнае раскрыццё пытання ці праблемы. Лаканічнасць павінна быць звязана з канкрэтнасцю, а канкрэтнасць – своеасаблівае канцэнтраванасць інфармацыі.

3. Даступнасць (яснасць) – вызначаецца найперш правільнасцю кампазіцыйнай структуры, адсутнасцю лагічных памылак, прадуманасцю і трапнасцю фармулёвак.

4. Стандартызаванасць – адна з самых прыкметных рыс афіцыйна-справавога стылю, якая адлюстроўваецца ў шырокім выкарыстанні гатовых, ужо замацаваных **моўных стандартаў**, ці **клішэ** (*прызначыць на пасаду, дагаворныя бакі, накласці спагнанне і інш.*), трафарэтаў (напрыклад, стандартных сінтаксічных мадэлей з адмысловымі прыназоўнікамі *ў мэтах, у сувязі, у адпаведнасці*); частым паўтарэнні адных і тых жа слоў, формаў, выказаў. Пашырана і так званая **этыкетная** лексіка – кампліментарныя і ветлівыя звароты: напр., *засведчыць пашану, з павагай, Паважаньня калегі!* Займеннік *вы* заўсёды ўжываецца са значэннем пашаны, павышанай увагі: *Спадыяюся, што Вы будзеце актыўна садзейнічаць вырашэнню гэтага пытання; мы вельмі зацікаўлены ў Вашай прадукцыі.*

5. Аб'ектыўнасць і нейтральнасць выкладу фактаў – суб'ектывізм у тэкстах дакументаў зведзены да мінімуму. Таму з мовы дакументаў выключаюцца словы з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі, з суфіксамі перабольшвання і змяншэння, выклічнікі.

Моўныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю на лексіка-фразаалагічным узроўні:

1. Наяўнасць вялікай колькасці стандартных моўных сродкаў, або **канцылярызмаў** (канцылярскіх штампаў). Канцылярызмы – гэта словы, устойлівыя словазлучэнні, граматычныя формы і канструкцыі, выкарыстанне якіх у літаратурнай мове замацавана традыцыяй за афіцыйна-справавым стылем, асабліва за адміністрацыйна-канцылярскім падстылем: напр., *належны, аказваць дапамогу, вышэйназваны, ніжэйпадпісаныя, даводзіцца да вашага ведама і г.д.* Выкарыстанне канцылярызмаў у афіцыйна-справавым стылі – з'ява неабходная і нават абавязковая.

Тэрмін «канцылярызм» – стылістычна нейтральны ў дачыненні да спецыфічных, уласцівых толькі афіцыйна-справавому стылю слоў і выказаў. Негатыўнае адценне ён можа набываць тады, калі пад ім маюцца на ўвазе стандартызаваныя сродкі афіцыйна-справавога сты-

лю, ужытыя ў неўласцівых сітуацыях, стылях (напрыклад, мастацкім, размоўным).

2. Шырокае выкарыстанне **тэрміналагічнай лексікі**: найменні асоб паводле іх ролі (функцыі) у розных афіцыйных адносінах: *сведка, адказчык, усынавіцель, кватэранаймальнік, укладчык, спажывец* і г.д.; назвы дакументаў: *пракакол, распараджэнне, загад, даверанасць, даведка, тэлефанаграма, дакладная запіска, паведамленне, інструкцыя, пасведчанне аб нараджэнні, атэстат аб сярэдняй адукацыі*; назвы элементаў, частак дакументаў, працэсаў, этапаў іх узгаднення і зацвярджэння: *парадак дня, не пярэчу, у загад, прысутнічалі, слухалі, пастанавілі, дадатка*.

3. Спецыялізаванае выкарыстанне агульнаўжывальнай **кніжнай лексікі**: *асоба (чалавек), рэалізацыя (продаж), бок (асоба, установа, дзяржава)*; **устарэлай лексікі**, якая выкарыстоўваецца пераважна ў дыпламатычным падстылі: *спадар, кароль, Яго Высокасць, маю гонар паведаміць, прыміце запэўненні ў пашане* і г.д.; **складанаскарочаных слоў** – назваў арганізацый, устаноў: *ЖЭК, НДІ, прафкам, Дзяржплан, Мінтранс, тэхнагляд* і г.д.; **уніфікаваных графічных скарачэнняў**: *вобл. (вобласць), р-н (раён), нам. (намеснік), заг. (загадчык), праф. (прафесар), гл. (глядзі), ф-ка (фабрыка), экз. (экзэмпляр)* і г.д.

Марфалагічны ўзровень: пераважаюць нейтральныя моўныя сродкі, таму амаль не выкарыстоўваюцца мадальныя словы, выклічнікі, імёны з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі. Асноўнымі марфалагічнымі асаблівасцямі з'яўляюцца: іменны характар; часцей выкарыстоўваюцца аддзяяслоўныя назоўнікі (*захоўванне, невьякананне, парушэнне, размеркаванне, утрыманне, узгадненне*) і іменныя словазлучэнні (*прыняцце рашэнняў, размеркаванне абавязкаў, уручэнне ўзнагарод*); перавага роднага склону назоўнікаў (*значэнне ўмацавання рэжыму пераспаўсюджвання ядзернай зброі*); назоўнікі – назвы асоб па прафесіі, пасадзе выкарыстоўваюцца ў форме мужчынскага роду (*бухгалтар, выкладчык, дырэктар, кіраўнік*); пераважнае выкарыстанне адносных прыметнікаў; мінімальная колькасць прыслоўяў; выкарыстанне безасабовых і інфінітыўных канструкцый са значэннем імператыўнасці, неабходнасці (*палепшыць падрыхтоўку кадраў, рэкамендаваць службовым асобам, змяніць сістэму аплаты, неабходна дазволіць студэнтам*), а таксама складаных слоў, утвораных з дзвюх і больш асноў (*кватэранаймальнік, работдаўца, матэрыяльна-тэхнічны, рамонтна-эксплуатацыйны, вышэйназваны*).

Сінтаксічны ўзровень: выкарыстанне мадэлей з адыменнымі прыназоўнікамі (*у сувязі, у мэтах, на падставе, на прадмет*);

перавага складаназлучаных і складаназалежных сказаў; выкарыстанне інфінітыўных, безасабовых і няпоўных сказаў; выкарыстанне пасіўных канструкцый (*адпраўлены за мяжу, абраны дэпутатам, пазбаўлены права займаць пасаду, камісіяй было выяўлена*); прамы парадок слоў, г.зн. тэма (тое, што вядома) папярэднічае рэме (новаму ў паведамленні); пашыранасць ускладненых сказаў (аднароднымі і адасобленымі членамі, пабочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі і інш.).

Узнікненне помнікаў афіцыйнага пісьменства абумоўлена канкрэтнымі практычнымі патрабаваннямі: яны ствараліся з мэтай замацаваць на працяглы час розныя юрыдычныя акты, прававыя нормы грамадзян, маёмасныя ўзаемаадносіны паміж імі і г.д. Самыя старажытныя помнікі афіцыйнага пісьменства ўсходніх славян датуюцца XI ст. Найбольш каштоўнымі помнікамі з'яўляюцца Руская праўда (была складзена пры Яраславе Мудрым у другой палове XI ст., дапаўнялася ў XII ст, захавалася ў копіях XIII–XIV стст.), грамата вялікага князя Мсціслава Валадзіміравіча і яго сына Усевалада (каля 1130 г.), укладная грамата манаха Варлаама Хутынскаму манастыру, напісаная на мяжы XII–XIII ст., дагаворная грамата смаленскага князя Мсціслава Давыдавіча з Рыгай і Гоцкім берагам ад 1229 г., дагаворная грамата Аляксандра Яраславіча Неўскага і наўгародцаў з немцамі (1262–1263) і некаторыя іншыя.

Спецыфіка твораў службовага пісьменства вымагала ад складальніка (пісца) звяртацца непасрэдна да народнай гаворкі, карыстацца яе сродкамі, каб дакумент быў даступным і зразумелым для большасці насельніцтва. Ні ў якіх іншых помніках старажытнага ўсходнеславянскага пісьменства не ўжыта ў такой ступені народная гаворка, як у афіцыйных. Добра распрацавана ў помніках і тэрміналогія (*судь* 'разбор справы'; *послухъ* 'сведка', *головьнікъ* 'забойца'; *добытькъ* 'маёмасць'; *скоть* 'грошы'; *мытнікъ* 'зборшчык пошлін'; *ябетнікъ* 'судовая асоба' і інш.).

У ВКЛ старабеларуская літаратурная мова як дзяржаўная з'яўлялася мовай канцылярыі, справаводства, заканадаўства, на ёй вялася інтэнсіўная афіцыйная перапіска. Да нашага часу дайшло надзвычай многа помнікаў тагачаснага дыпламатычнага і юрыдычнага пісьменства, якія ствараліся не толькі на землях ВКЛ – у Вільні, Троках, Менску, Магілёве, Бярэці, Мсціслаўлі, Слоніме, Новагарадку, – але і пры двары польскага караля ў Кракаве, калі дакумент быў адрасаваны ў ВКЛ, на Украіне. Беларускія моўныя рысы адзначаюцца нават у помніках малдаўскага афіцыйнага пісьменства XIV–XVI стст.

Сярод разнастайных помнікаў афіцыйна-справавога пісьменства – грамат, актаў, позваў, запісаў, укладанняў, падараванняў, прывілеяў, дагавораў, уставаў, законаў і г.д. – найбольш буйнымі з'яўляюцца

судзебнікі, інакш – крымінальныя кодэксы (Судзебнік караля Казіміра Ягайлавіча 1468 г.), статуты, якія змяшчаюць прававыя нормы жыхароў дзяржавы (Вісліцкі статут, перакладзены з лацінскай мовы ў пачатку XV ст., Літоўскі статут (1529, 1566, 1588 гг.). Вядомым помнікам беларускага афіцыйнага пісьменства, што дайшоў да нас амаль у двухстах тамах, з’яўляецца Літоўская метрыка – архіў канцылярыі ВКЛ, які ў поўным складзе меў больш за 550 кніг з дакументамі XIV–XVIII стст. Перапіска гарадскіх устаноў і судаў захавалася ў так званых гродскіх кнігах (менскіх, гарадзенскіх, магільёўскіх, полацкіх і інш.). Вядома дыпламатычная перапіска на беларускай мове з маскоўскімі князямі, крымскім ханам.

Афіцыйныя помнікі XV–XVI стст., створаныя на Беларусі, хоць і адлюстроўваюць характэрныя беларускія рысы, паранейшаму захоўваюць традыцыі ўсходнеславянскага службовага пісьма (у зачыне маюць зварот *а се я (язь)*, у сярэдзіне звароты тыпу *а при томъ были сведци*, заклінанні ў канцоўках *а хто его ослушается...*, *а хто его будеть* і г.д.). Працягвае актыўна выкарыстоўвацца і агульнаўсходнеславянская тэрміналогія (*право, мыто (пошлина), оброкъ, челядинъ, ремесленикъ*).

Паступова ў сістэме моўных сродкаў афіцыйна-справавога пісьменства адбываюцца змены. Слабее ўплыў традыцый усходнеславянскага пісьменства. Новае выпрацоўваецца пераважна на аснове жывой народнай гаворкі, а таксама пад уздзеяннем польска-лацінскага справаводства, якое пашыраецца на Беларусі пасля аб’яднання ВКЛ з Польскім Каралеўствам.

Значна ўзмацняецца пласт грамадска-палітычнай і юрыдычнай тэрміналогіі за кошт тэрміналогізацыі народна-гутарковых слоў (*статки* замест *добытъкъ, имение; сотникъ, врьдникъ, ездокъ* ‘судзя’, *пригонные люди, позовъ* (у суд) і інш.). Выкарыстоўваюцца і шматлікія запазычаныя тэрміны: *радца, справца, скарга, апелляция, актъ, дэкрэтъ, конституция, вага, гвалтъ, рахунокъ* і інш.

Далейшы ўплыў польска-лацінскай кніжнасці на беларускае пісьменства прывёў да выкарыстання ў беларускіх афіцыйных помніках таго часу нематываваных паланізмаў і лацінізмаў (*веле* замест *многа, вшелякий* замест *усякі, вшистко* замест *усё, кроль (круль)* замест *кароль, жебы* замест *каб* і інш.). Узмацненне польска-каталіцкай экспансіі на беларускіх землях з канца XVI ст. стварыла неспрыяльныя ўмовы для развіцця афіцыйнага пісьменства на беларускай мове. У 1696 г. польскія ўлады ўвогуле забаранілі яе выкарыстанне ў справаводстве. Гэта прывяло да таго, што ў XVIII ст. афіцыйнае пісьменства на беларускай мове спынілася.

Падчас знаходжання беларускіх земляў у складзе Расійскай імперыі дзяржаўнай мовай была руская. Польская мова пэўны час таксама трымала свае пазіцыі. Выкарыстанне і пашырэнне на Беларусі ў розных сферах, найперш у дзяржаўнай і грамадска-палітычнай, рускай мовы (побач з польскай) стварыла крытычную сітуацыю для развіцця беларускай мовы.

У першыя гады пасля рэвалюцыі 1917 г. з-за адсутнасці спецыяльнай юрыдычнай тэрміналогіі заканадаўчыя акты складаліся на рускай мове. Толькі ў 1920-я гады беларуская мова была вернута ў афіцыйны ўжытак. У 1927 г. была зацверджана новая Канстытуцыя рэспублікі, у якой усім грамадзянам давалася права карыстацца роднай мовай пры звароце ў дзяржаўныя органы, у суд, а таксама ў грамадскім жыцці. У той жа час канстытуцыйна замацоўвалася мэтазгоднасць публікацыі ўсіх заканадаўчых актаў на беларускай, рускай, польскай і яўрэйскай мовах.

У 1926 г. выйшаў «Дзелавод» С.Серады – дапаможнік па справаводстве на беларускай мове, у якім падаваліся ўзоры дакументаў, афіцыйных папер, слоўнік справаводчых слоў і выказаў. Але гэты непрацяглы час рэальнага адраджэння беларускай мовы і поліфункцыянальнага яе развіцця хутка замяніўся дзесяцігоддзямі «напаўжывога» яе існавання ва ўмовах канкурэнцыі з рускай мовай. У канцы 1980-х – пачатку 1990-х гадоў ва ўмовах адраджэння нацыянальнай самасвядомасці беларуская мова пачала часцей выкарыстоўвацца ў грамадскім і палітычным жыцці краіны. Падчас сесіі Вяроўнага Савета БССР у 1989 г. упершыню працавалі перакладчыкі, якія рабілі сінхронны пераклад з беларускай мовы на рускую.

На жаль, праз некаторы час у палітычнай, грамадскай, справаводчай і іншых афіцыйных сферах зноў пачала панаваць руская мова, якая набыла статус дзяржаўнай.

Грамадска-палітычнае жыццё, справаводства з'яўляюцца тымі сферамі, якія могуць узняць прэстыж беларускай мовы, калі яна будзе ў іх выкарыстоўвацца.

5.5. Дакумент.

Групы афіцыйна-справавой дакументацыі

Дакумент (ад лац. *documentum* 'сведчанне, доказ') – справавая папера, якая заканадаўча пацвярджае розныя гаспадарчыя аперацыі, прававыя адносіны і дзеянні юрыдычных асоб і грамадзян.

Па сваіх функцыянальных прызначэннях афіцыйна-справавыя дакументы можна падзяліць на наступныя групы:

1) **асабістыя** (заява, аўтабіяграфія, даверанасць, распіска і інш.);
2) **распарадчыя** (пастанова, загад, указ, дэкрэт, распараджэнне і інш.);

3) **адміністрацыйна-арганізацыйныя** (план, справаздача, кантракт, дамова і інш.);

4) **інфармацыйна-даведачныя** (даведка, аб'ява, дакладная, службовая і тлумачальная запіскі, акты, тэлеграмы, факсы і інш.);

5) **справавыя лісты** – гэта лісты, накіраваныя адной арганізацыяй (асобай) у другую з мэтай высветліць пэўнае пытанне: лісты, якія патрабуюць адказу (ліст-запытанне, ліст-просьба, ліст-зварот, ліст-прапанова і інш.), і лісты, якія не патрабуюць адказу (ліст-папярэджанне, ліст-напамін, ліст-запрашэнне, суправаджальны ліст і інш.);

6) **юрыдычныя дакументы** (скаргі, хадайніцтвы, пратаколы, вызначэнні, пярэчанні супраць іску і інш.).

Справавыя лісты пішуцца на спецыяльных **бланках**, якія адпавядаюць стандарту і маюць пэўны парадак размяшчэння. Бланкі бываюць двух відаў: агульныя бланкі і бланкі для лістоў, якія маюць рэквізіт «Індэкс прадпрыемства сувязі, паштовы і тэлеграфны адрас, нумар рахунку ў банку», а таксама трафарэтную частку рэквізіту «Спасылка на індэкс і дату ўваходнага дакумента». На агульных бланках замест іх застаецца пустое месца, куды потым друкуюцца рэквізіты «Назва віду дакумента», «Месца складання ці выдання» [5].

Рэквізіт – абавязковы інфармацыйны элемент дакумента, строга замацаваны за пэўным месцам на бланку, лісце. Сукупнасць рэквізітаў, пэўным чынам размешчаных у дакуменце, складае яго **фармуляр**. Розныя віды дакументаў (у залежнасці ад свайго прызначэння) маюць розны набор рэквізітаў. Рэквізіт «тэкст дакумента» можа быць аформлены ў выглядзе лінейнага запісу звязнай мовы (аўтабіяграфія, заява), трафарэта (лінейны запіс з прабеламі: даведкі, кантракты, справавыя лісты), анкеты (асабісты лісток па ўліку кадраў, загады), табліцы (штатны расклад, структура кадраў, графік адпачынкаў) ці камбінавання гэтых формаў (пастановы, рашэнні).

5.6. Культура прафесійнага маўлення і яе кампаненты

Тэрмін «культура прафесійнага маўлення» азначае сукупнасць такіх якасцей маўлення, што робяць яго дасканалым сродкам камунікатыўных зносін у той ці іншай сферы дзейнасці чалавека; умненне правільна, дакладна, лагічна перадаваць свае думкі сродкамі мовы.

Асноўнымі кампанентамі культуры прафесійнага маўлення, як і культуры маўлення, з'яўляюцца **правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, дарэчнасць, выразнасць, багацце, чысціня**.

5.6.1. Правільнасць маўлення

Правільнасць – адна з найбольш важных камунікатыўных якасцей маўлення, якая прадугледжвае захаванне носьбітамі мовы літаратурных нормаў (арфаэпічных, акцэнталагічных, арфаграфічных, лексічных, марфалагічных, словаўтваральных, сінтаксічных, пунктуацыйных, фразеалагічных, стылістычных). Гэта забяспечвае адзінства моўных сродкаў і ўзаемаразуменне паміж удзельнікамі камунікацыі.

Уяўляецца мэтазгодным разгледзець найбольш грунтоўна правільнасць маўлення на лексічным і сінтаксічным узроўнях, паколькі ва ўмовах білінгвізму парушэнне лексічных і сінтаксічных нормаў асабліва небяспечнае і вядзе да скажэння сэнсу, што зніжае дакладнасць і даступнасць тэкстаў розных стыляў.

Правільнасць маўлення: лексічная норма. Абавязковым этапам пры складанні і рэдагаванні тэкстаў з’яўляецца работа з лексікай, таму што слова – аснова для разумення тэксту. Яго трэба выкарыстоўваць у строгай адпаведнасці са значэннем, якое фіксуецца ў лексікаграфічных крыніцах. Найбольш аўтарытэтныя з іх – акадэмічныя выданні: «Глумачальны слоўнік беларускай мовы» ў 5 т. (Мінск, 1977–1984), дзе змешчана больш за 100 тыс. слоў і фразеалагізмаў, і «Глумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» (Мінск, 1996, 1999, 2003), які ўтрымлівае больш як 65 тыс. слоў. Работа з тэкстам на лексічным узроўні немагчыма без паглыбленага аналізу словаўжывання на адпаведнасць замацаванаму за словам значэнню.

Асноўныя прычыны лексічных памылак і спосабы іх прадухілення:

1. Няведанне значэння слоў: Супрацоўнікамі нашага ўпраўлення **вынайджана** (трэба выяўлена або знойдзена) і канфіскавана чарговая партыя падробных 100-доларавых банкнотаў. Зменшылася колькасць **стратных прадпрыемстваў** – да 11% ад іх агульнага **чысла** (трэба ліку або колькасці). Задачай экспедыцыі з’яўляецца даследаванне **проблем узаемаадносін плямёнаў каменнага стагоддзя** (трэба веку). **Неабходна зрабіць вынікі** (трэба вывады або высновы) пасля правядзення конкурсу.

2. Парушэнне лексічнай спалучальнасці: для правільнага выкарыстання слоў неабходна ўлічваць магчымасці іх лексічнай спалучальнасці. Можна сказаць **адыгрываць ролю**, але нельга **адыгрываць значэнне** (толькі мець), можна сказаць **распаўсюджаць рэкламныя аб’явы**, але нельга **распаўсюджаць асвету** (толькі **пашыраць**).

3. Недакладны / няправільны выбар сіноніма: сінонімы адрозніваюцца адцэннямі значэнняў, таму пры выбары слова з сінаніміч-

нага раду трэба ўлічваць лексічную спалучальнасць з іншымі словамі: напрыклад, можна сказаць **згубіць гадзіннік**, але **страціць надзею** (нягледзячы на тое, што **згубіць і страціць** – сінонімы); можна сказаць **адкрыць сваю фірму**, але **адчыніць вокны, разгарнуць часопіс, расплюшчыць вочы** (нягледзячы на тое, што **адкрыць, адчыніць, разгарнуць, расплюшчыць** – сінонімы); можна сказаць **ажыццявіць перавод грошай**, але **здзейсніць подзвіг** (нягледзячы на тое, што **ажыццявіць і здзейсніць** – сінонімы). Калі ўзнікаюць цяжкасці пры выбары сінонімаў, можна звярнуцца да слоўнікаў: напрыклад, «Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў» М.К. Клышкі (Мінск, 1993).

4. Няправільнае выкарыстанне мнагазначных слоў і амонімаў: неабходна ствараць такі кантэкст, які дазволіў бы чытачу зразумець іх значэнне. У адваротным выпадку можа ўзнікнуць недапушчальная шматзначнасць фразы: *Прапанаваны вамі тэрмін не можа задаволіць навукоўцаў лабараторыі*. Трэба ўдакладніць: *тэхнічны тэрмін або час. Да работы ў камісіі будуць прыцягвацца* (за руку, угаворамі ці інакш?) *маладыя спецыялісты*. Трэба: *будуць запрошаны, у рабоце камісіі будуць задзейнічаны або ў склад камісіі будуць уключаны* і пад.

5. Неадрозненне паронімаў: не ведаючы значэння пары слоў-паронімаў, нельга быць упэўненым у дакладнасці выбранага слова. Кожнае слова з пары мае сваё дакладнае значэнне і не можа быць заменена ў кантэксце іншым. Напрыклад, можна сказаць толькі **старшыня калгаса і старшыня роты; канструктыўная крытыка (прапанова) і канструкцыйныя асаблівасці; планаваць дзейнасць і планіраваць над зямлёй**. Размежаваць паронімы дапамогуць слоўнікі: «Слоўнік паронімаў беларускай мовы» С.М. Грабчыкава (Мінск, 1994), «Слоўнік цяжасцяў беларускай мовы» Б.А. Плотнікава і В.П. Трайкоўскай (Мінск, 2004), «Слоўнік цяжасцей беларускай мовы» Г.У. Арашонкавай і В.П. Лемцюговай (Мінск, 2005) і іншыя арталагічныя даведнікі.

6. Плеаназмы і таўталогія.

Плеаназмы – словы, значэнне якіх уваходзіць у тлумачэнне іншых слоў і выразаў; лішнія словы. Напрыклад, у выразах **свабодная вакансія, прэйскурант цэн, памятны сувенір, паўторныя рэцэдывы** выдзеленыя словы з'яўляюцца плеаназмамі, бо іх значэнне ўтрымліваюць іншыя словы выразаў (*вакансія – свабоднае месца; прэйскурант – пералік цэн на тавары ці паслугі; сувенір – падарунак на памяць; рэцэдыў – паўторнае праяўленне чаго-небудзь*).

Таўталогія – паўтарэнне ў межах сказа аднолькавых або аднакаранёвых слоў. Напр.: *Патрабаванні заказчыка патрабуецца выканаць у бліжэйшы час*. Аднак у тэкстах афіцыйна-справавога і на-

вуковага стыляў паўтарэнне ў асобных выпадках дапускаецца, бо гэта дапамагае захаваць дакладнасць і адназначнасць фармулёвак.

7. Выкарыстанне штампай.

Штамп – функцыянальна выпушчаны зварот, выраз, слова. Моўны штамп праяўляецца ў тым, што адны словы «цягнуць» за сабой іншыя: калі *крытыка*, то абавязкова *справядлівая, рэзкая; барацьба – упартая, настойлівая; рэзервы – нявыкарыстаныя*. Штампам можа стаць любая не раз без патрэбы паўтораная моўная адзінка: *прыняць меры, засяродзіць увагу, ставіць пытанне, скажам так, у прычыце, на самай справе, фактычна, літаральна і інш.* Ад штампаў неабходна адрозніваць моўныя стандарты (**клішэ**), якія выкарыстоўваюцца як гатовыя мадэлі пры канструяванні адпаведнай маўленчай сітуацыі: *прызначыць на пасаду, дагаворныя бакі, накласці спаганне, несіці адказнасць і інш.*

8. Неразмежаванне міжмоўных амонімаў: напрыклад, у сказе *Мы запрасілі звесткі яшчэ на мінулым тыдні* выдзелены дзеяслоў варта замяніць выразам *зрабілі запыт*, бо слова *запрасіць* у беларускай мове мае значэнне ‘папрасіць прыйсці; прапанаваць выканаць якую-небудзь работу, даручэнне’. У сказе *Прадпрыемства пытаецца (іжнеца) перавыканаць план прошлага (мінулага) года* выдзеленыя словы варта замяніць словамі ў дужках. Неабходнасць такой праўкі выклікана тым, што ў беларускай мове слова *пытання* мае значэнне ‘звяртацца да каго-небудзь з пытаннем’ і, вядома, не адпавядае рускаму дзеяслову *пытаться* ‘пробавать, стремиться’; дзеепрыметнік *прошлы* ўжываецца толькі ў складзе граматычнага тэрміна *прошлы час* і не мае значэння ‘які ўжо прайшоў, мінуў’.

9. Фармальны (нятворчы, непрафесійны) пераклад.

Нярэдка пры перакладзе з рускай мовы на беларускую чужое слова толькі перадаецца сродкамі беларускай графікі. Такі нятворчы, фармальны пераклад называецца **калькаваннем**. Фармальны падыход меў месца пры перакладзе з рускай мовы выказаў *точка зрэння, отвечать требованиям, настоящее постановление*, якія зусім не сталі беларускімі, набыўшы выгляд *кропка зроку, адказваць патрабаванням, сапраўдная пастанова*. Па-беларуску правільна *пункт гледжання, адпавядаць патрабаванням, гэта пастанова*.

Правільнасць маўлення: сінтаксічная норма. Даследчыкі мовы трапна заўважлі: душа мовы – сінтаксіс; якраз тут выяўляецца адметнасць спосабу і сродкаў перадачы думкі. Глыбока засвоіць мову нельга без спасціжэння яе сінтаксічнага ладу. Пры павярхоўным засваенні найбольшая колькасць памылак сустракаецца менавіта ў сінтаксісе – пабудове фразы. Існуюць істотныя разыходжанні ў сін-

таксісе паміж беларускай і рускай мовамі, веданне якіх дапаможа пазбегнуць маўленчых памылак.

Асаблівасці будовы беларускіх словазлучэнняў.

1. Дзеясловы *жартаваць, смяяцца, рагатаць, насміхацца, кпіць, здэкавацца, цешыцца, глуміцца, дзівіцца* ўтвараюць словазлучэнні з назоўнікамі ў форме роднага склону з прыназоўнікам *з (са)*: *смяяцца з яго, кпіць з суседа, дзівіцца з прапановы, жартаваць са знаёмага*. Аднапаведныя ж рускія дзеясловы кіруюць творным склонам з прыназоўнікам *над*: *шутить над рэбёнком, смеяться над сестрой*.

2. Дзеясловы руху *ісці, бегчы, ляцець, ехаць, плыць, несціся* і інш., а таксама дзеясловы волевыяўлення *паслаць, выправіць, адправіць*, калі яны маюць мэтавае значэнне, кіруюць назоўнікамі вінавальнага склону з прыназоўнікам *па*: *пайсці па ваду, бегчы па дапамогу, ехаць па білеты*. Калі названыя дзеясловы спалучаюцца з назоўнікамі – назвамі ягад, грыбоў і словамі *ягады, грыбы*, то гэтыя назоўнікі таксама ўжываюцца ў вінавальным склоне, але з прыназоўнікам *у*: *ісці ў маліны, пойдзем у грыбы*. У рускай мове ў абодвух выпадках ужываецца прыназоўнік *за*: – *идти за водой, послать за сестрой, отправить за грибами*. У беларускай мове канструкцыі *пайсці за вадой, бегчы за сястрой* паказваюць не на мэту дзеяння, а на кірунак (*пайсці за вадой – пайсці па цячэнні ракі, бегчы за сястрой – бегчы ўслед*).

3. Дзеясловы думкі, пачуцця, маўлення (*гаварыць, шаптаць, думаць, непакоіцца, клапаціцца, хвалявацца, майчаць*) утвараюць словазлучэнні з назоўнікамі ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам *пра*: *гаварыць пра ўраджай, клапаціцца пра дзяцей, майчаць пра здарэнне*. У рускай мове адпаведныя дзеясловы кіруюць месным склонам з прыназоўнікам *о (об)*: *говорить о погоде, думать о весне, беспокоиться о родителях, писать об этом*.

4. Пры дзеясловах ветлівасці *дзякаваць (падзякаваць), аддзячыць, выбачаць, прабачыць, даравачь* дапаўненне ставіцца ў форме давальнага склону без прыназоўніка: *дзякую кіраўніку, даруйце мне, выбачайце нам*. У рускай мове адпаведныя дзеясловы кіруюць вінавальным склонам: *благодарить сестру, извините меня*.

5. З дзеясловамі *ажаніць, ажаніцца* дапаўненне выкарыстоўваецца ў форме творнага склону з прыназоўнікам *з*: *ажаніўся з Таняй, ажанілі з нялюбай*. У рускай мове гэтым словазлучэнням адпавядаюць словазлучэнні з назоўнікам меснага склону з прыназоўнікам *на*: *женился на Тане, женили на нелюбимой*.

6. Дзеясловы са значэннем дзеяння і стану (*хадзіць, ляцець, сустракацца, бачыцца* і пад.) кіруюць месным склонам з прыназоўнікам *па*: *хадзіць па балотах, бачыцца па вечарах*. У рускай мове

адпаведныя дзеясловы патрабуюць ад залежнага слова давальнага склону з прыназоўнікам **по**: *ходить по вечерам, летать по ночам, видятся по субботам.*

7. Дзеясловы і аддзеяслоўныя назоўнікі са значэннем **пачуцця смутку, жалю, тугі** ўтвараюць словазлучэнні з назоўнікамі ў форме меснага склону з прыназоўнікам **на**: *сумаваць на вясне.*

8. З дзеясловамі **хварэць, захварэць, прахварэць** і прыметнікам **хворы** дапаўненне ўжываецца ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам **на**: *хварэць на грип, хворы на ангіну.* Параўн. у рускай мове: *болеть гриппом, больной ангиной.*

9. Лічэбнікі **два (дзе), абодва (абедзве), тры, чатыры** спалучаюцца з назоўнікамі ў форме назоўнага склону множнага ліку: *два выдатныя студэнты, тры цікавыя краіны.* Параўн. у рускай мове: *два замечательных студента, три интересных страны.*

10. У **параўнальных канструкцыях** пры асноўным слове – прыметніку ў форме вышэйшай ступені параўнання залежнае слова ўжываецца ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам **за**: *разумнейшы за яго, смялейшы за ўсіх, прыгажэйшая за іншых, мацнейшы за брата.* У рускай мове ў такіх словазлучэннях залежнае слова мае форму роднага склону без прыназоўніка: *больше его, старше сестры, быстрее всех.*

11. У ролі выказніка выкарыстоўваюцца **поўныя формы прыметнікаў**: *ён здаровы, разумны, старанны; яна прыгожая, здольная, вясёлая.*

12. У беларускай мове значна часцей, чым у рускай, выкарыстоўваюцца **дапасаваныя азначэнні**, утвораныя ад назваў асоб, жывых істот: *бацькаў кажух, сестрына хустка, Андрэева кніга, сябрава дапамога.*

13. Словазлучэнні з прыназоўнікам **праз** выражаюць:

1) прычынныя адносіны: *спазніцца праз яго;*

2) часавыя адносіны: *вярнуцца праз тыдзень;*

3) лакальныя адносіны: *Праз дзіравы дах свяцілася зорнае неба.*

Прыназоўнік **праз** ужываецца ў словаспалучэннях *праз слёзы, праз смех, праз сон, праз зубы* і пад.

14. Пры вызначэнні **адлегласці** ўжываюцца спалучэнні з прыназоўнікам **за**: *за сорок вёрст ад чыгункі.*

Прыназоўнік **за** ўжываецца таксама і пры абазначэнні аб'екта, які з'яўляецца перашкодай: *за ветрам нічога не чуваць, за туманам нічога не відаць.*

15. Да слова **дзякуй** дапасуюцца прыметнікі ў форме мужчынскага роду: *вялікі дзякуй, шчыры дзякуй.*

16. Параўнальныя канструкцыі ўводзяцца ў сказ з дапамогай злучнікаў **як, быццам, што**: *На небе хмары, як палотны, // Паўночны*

вецер расцілае (Я. Колас); *Брызент, быццам ветразь, надзімайся і трапятай на вятры* (І. Мележ); *Сон навальваецца як сцяна. Спіш – што мёртвы* (І. Мележ).

17. Пытальныя сказы ўтрымліваюць часціцу **ці**: *Ці падрыхтавалі вы паведамленне?*

Акрамя таго, неабходна памятаць, што ў беларускай мове ёсць шмат іншасструктурных (у параўнанні з рускай мовай) адпаведнікаў. Гэта выразна відаць з табл. 3.

Табліца 3

Некаторыя сінтаксічныя асаблівасці беларускай мовы ў параўнанні з рускай

Беларуская мова	Руская мова
выбраць на свой густ з нагоды свята ісці лесам на ўсіх напрамках у адпаведнасці з законам на маю думку у выхадныя дні раніцамі увесну створаны на ўзор жыць каля самага мора на святочны стол заданне дадому два разы на тыдзень на выбар загадчык <i>чаго</i> выпраўленне памылак стаяць пры мікрафоне чытаць самому сабе у рэшце рэшт абсалютна, зусім даслаць на адрас сапраўды а 17-й гадзіне	выбрать по своему вкусу по случаю праздника идти по лесу по всем направлениям по закону по моему мнению по выходным дням по утрам по весне создан по образцу жить у самого моря к праздничному столу задание на дом два раза в неделю по выбору заведующий <i>чем</i> работа над ошибками стоять у микрофона читать про себя в конце концов ровным счётом отправить по адресу право же в 17 часов

5.6.2. Дакладнасць маўлення

Дакладнасць маўлення заключаецца ў адпаведнасці сэнсавага боку (плана зместу) прадметнай рэчаіснасці. Дакладнасць маўлення

асабліва цесна звязана з лексічнай нормай, што рэгулюе правільнасць выбару слова (слоў) для пэўнага кантэксту. Адрозніваюць два віды дакладнасці – прадметную і паняццёвую.

Прадметная дакладнасць заснавана на сувязі маўлення з рэчаіснасцю і забяспечвае адпаведнасць паміж зместам маўлення і з’явамі рэчаіснасці, якія ў маўленні адлюстраваныя. Чалавек павінен добра ведаць тое, пра што гаворыць (піша).

Паняццёвая дакладнасць заснавана на сувязі маўлення з мысленнем і існуе як адпаведнасць семантыкі кампанентаў маўлення зместу і аб’ёму паняццяў.

Паколькі лексічныя значэнні адыгрываюць асноўную ролю ў фарміраванні маўленчай семантыкі, відавочна, што дакладнасць маўлення абумоўлена наступнымі лінгвістычнымі фактарамі: веданнем лексічнага значэння слоў; валоданнем сінанімічным багаццем беларускай мовы і здольнасцю выбраць з сінанімічнага рада найбольш дакладнае для пэўнай сітуацыі маўлення слова; уменнем размяжоўваць паронімы; здольнасцю дыферэнцыраваць значэнні слоў-амонімаў і полісемантаў; добрым веданнем слоў вузкай сферы выкарыстання (запазычаных, устарэлых і інш.).

5.6.3. Лагічнасць маўлення

Лагічнасць маўлення прадугледжвае пабудову несупярэчлівага, паслядоўнага выказвання, у якім асобныя часткі лагічна звязаны паміж сабой. Аснова лагічнасці – сувязь мыслення і маўлення. Для таго, каб тэкст быў лагічным, ён павінен быць пабудаваны з улікам асноўных законаў логікі:

1. Закон тоеснасці сцвярджае, што кожная думка ў працэсе разважання павінна мець адзіны ўстойлівы змест. Гэта значыць, што ў час разважання нельга падмяняць адзін прадмет думкі другім, бо ўзнікне лагічная памылка – падмена тэзіса. Закон тоеснасці накіраваны супраць расплывістасці, беспрадметнасці суджэнняў. Так, напрыклад, калі на парадак дня выносіцца пытанне *«Аб выкананні плана вязальнага цэха ў IV квартале»*, лагічнай памылкай з’яўляецца *аналіз работы ўсяго прадпрыемства ў папярэдніх кварталах, а таксама падрабязная інфармацыя пра тое, кім былі распрацаваны мадэлі вырабай, з якіх матэрыялаў яны былі зроблены і г.д.*

2. Закон супярэчнасці даводзіць, што дзве супрацьлеглыя думкі аб адной і той жа рэаліі не могуць быць адначасова праўдзівымі. Веданне гэтага закона садзейнічае паслядоўнасці ў мысленні, у адстойванні свайго меркавання, дазваляе пазбегнуць двухсэнсоўнасці, лагічнай супярэчлівасці. Гэты закон парушаны ў наступным выказ-

ванні: *Самай высокай якасцю вызначаецца работа першай брыгады. Не менш якасна працуюць трэцяя і чацвёртая брыгады.*

3. Закон выключэння трэцяга запэўнівае ў тым, што з двух супярэчлівых (супрацьлеглых) выказванняў адно абавязкова сапраўднае, трэцяга быць не можа. Ён накіраваны на захаванне лагічнасці ў пабудове разгорнутых выказванняў. Відавочна, што закон выключэння трэцяга парушаны ў наступным кантэксте: *Загадчыкі ўсіх секцый магазіна падтрымалі прапанову кіраўніцтва. Загадчык секцыі радыётэхнікі прапанову кіраўніцтва не падтрымаў.*

4. Закон дастатковай падставы фармулюецца так: кожная правільная думка павінна баць абгрунтавана іншымі думкамі, праўдзівасць якіх даказана. Гэты закон не дапускае галаслоўнасці, бяскоказнасці, патрабуе пераканаўчага пацвярджэння праўдзівасці думак, выказванняў.

Існуюць і іншыя ўмовы лагічнасці:

• **Парадак слоў у сказе**, які цесна звязаны з граматычным і камунікатыўным (актуальным) чляннем сказа. Парадак слоў парушаны ў сказах: *У верасні адбыліся для бацькоў дзве лекцыі. З 2000 г. Сініцкая А.П. працавала ў бібліятэцы загадчыцай аддзела рэдкай кнігі да 2007 г.*

Камунікатыўнае (актуальнае) члянне сказа заключаецца ў вылучэнні ў сказе **тэмы** (ужо вядомае, зыходны пункт выказвання) і **рэмы** (камунікатыўны цэнтр, у якім паведамляецца нешта новае, невядомае дагэтуль). Прамы парадак слоў прадугледжвае размяшчэнне тэмы перад рэмай. Гэта патрабаванне парушана ў сказе *Без медыцынскай даведкі дзеці ва ўсе санаторыі не прымаюцца* (няўдалы парадак слоў і займеннік *усе* выклікаюць недакладнасць сэнсавых адценняў, двухсэнсоўнасць зместу; лепш *У санаторыі дзеці без медыцынскай даведкі не прымаюцца*).

• **Сэнсавая несупярэчлівасць сувязі слоў у сказе** – парушэнне лагічнай сувязі паміж словамі і часткамі выказвання можа выклікаць памылкі ў сказах, напр.: *Доўга працуючы за камп'ютарам, пачынае балець галава* (парушана суаднесенасць дзеепрыслоўя з дзейнікам). *Загадчыца стаматалагічнага аддзялення – жанчына з прыгожай усмешкай і вялікім вопытам* (спалучаны як аднародныя несудадносныя паняцці – прыемная знешнасць і прафесійны вопыт). *Калектыву прадпрыемства змагаецца не толькі за тое, каб выпускаць больш прадукцыі для народнай гаспадаркі краіны, але і высокай якасці* (сітаксічна няправільна аформлены адносіны градацыі паміж паняццямі 'аб'ём прадукцыі' і 'якасць прадукцыі'. Трэба: *Калектыву прадпрыемства змагаецца не толькі за тое, каб выпускаць больш*

прадукцыі для народнай гаспадаркі краіны, але і за тое, каб выпусаць прадукцыю высокай якасці).

• **Правільная арганізацыя тэксту** – рэалізуецца ў правільным спалучэнні асобных сказаў. Няправільнае выражэнне сувязі паміж сказамі вядзе да парушэння маўленчай лагічнасці, напр.: *На факультэце 5 гурткоў, якія працуюць пры кафедрах. Многія з іх існуюць ужо больш за 20 гадоў* (не зразумела, гурткі ці кафедры існуюць больш за 20 гадоў). *Камбінат бытавога абслугоўвання прымае заказы на выраб металічных скрыняў. Зараз у продажы ёсць металічныя замкі* (адсутнасць пераходу ад аднаго паведамлення да другога).

Істотным сродкам лагічнай арганізацыі тэксту з'яўляецца яго падзел на абзацы – завершаныя часткі цэлага. Правільна арганізаваныя абзацы вельмі дапамагаюць у спасціжэнні логікі думкі.

Важным сродкам для выражэння лагічных адносін паміж часткамі аднаго выказвання, а таксама паміж сказамі ў тэксце з'яўляюцца службовыя словы (прыназоўнікі, злучнікі, часціцы) і пачобныя словы і словазлучэнні (*значыць, па-першае, па-другое, галоўнае, нарэшце, акрамя таго, разам з тым, з аднаго боку, з другога боку, адным словам, як вядома і інш.*).

5.6.4. Дарэчнасць маўлення

Дарэчнасць маўлення ўвасабляе адметны выбар моўных сродкаў у адпаведнасці з мэтай і тэмай выказвання, сітуацыяй, умовамі праўлення маўленчай дзейнасці і г.д. Дарэчнасць рэгулюе працэс выказвання думак, падпарадкоўваючы яго адпаведным інфармацыйным, выхаваўчым, эстэтычным і іншым задумам. Адрозніваюць дарэчнасць кантэкстуальную, стылёвую, сітуацыйную і асобасна-псіхалагічную.

Кантэкстуальная дарэчнасць прадугледжвае асэнсаваны, прадуманы выбар моўных адзінак, якія павінны адпавядаць кантэксту. Напрыклад, выкарыстанне ў тэкстах дакументаў словазлучэнняў з аддзяяслоўнымі назоўнікамі *праводзіць расследаванне, весці кантроль, прыняць рашэнне* замест адпаведных дзеясловаў *расследаваць, кантраляваць, вырашыць*.

Стылёвая дарэчнасць патрабуе адрозніваць кніжна-літаратурныя і прастамоўна-гутарковыя моўныя сродкі. Наўрад ці адпавядаюць патрабаванню стылістычнай дарэчнасці наступныя фразы: *На нашым прадпрыемстве кульгае ўлік выкарыстання тэхналагічнага абсталявання. Здарэнне адбылося таму, што таварняк своечасова не быў разгружаны і накіраваны ў дэпо.*

Сітуацыйная дарэчнасць маўлення прадугледжвае такі выбар моўных сродкаў, які падыходзіць толькі для кожнай канкрэтнай сітуацыі. Парушэннем сітуацыйнай дарэчнасці маўлення лічыцца, напрыклад, выкарыстанне абрэвіятур, скарачэнняў ва ўрачыстых прамовах, у тэкстах віншаванняў.

Асобна-псіхалагічная дарэчнасць маўлення вымагае асцярожнага, абачлівага абыходжання са словам, умення дастасоўваць маўленне да суразмоўцы, бо ў кожнага чалавека свой характар, псіхалогія, свая жыццёвая пазіцыя. Маўленчыя паводзіны павінны быць заснаваны на правілах этыкету, ветлівасці, добразычлівым стаўленні да іншых. Здольнасць знайсці патрэбныя словы, інтанацыю ў кожнай камунікатыўнай сітуацыі – гарантыя ўзнікнення «зваротнай сувязі», паспяховасці стасункаў, узаемаразумення суразмоўцаў.

5.6.5. Выразнасць, чысціня і багацце маўлення

Выразнасцю маўлення называюць такія яго асаблівасці, якія падтрымліваюць увагу і зацікаўленасць слухача і чытача. Выразнасці маўлення спрыяюць арыгінальнасць, самастойнасць мыслення аўтара тэксту; захапленне, неабыяканасць, ціканасць аўтара да таго, пра што ён гаворыць (піша); добрае валоданне мовай і ўменне карыстацца яе магчымасцямі. Выразнасць маўлення вызначаецца і дасягаецца найперш праз якаснае ўжыванне моўных сродкаў (наяўнасць трапных сінонімаў, параўнанняў, метафар, перыфраз і іншых вобразна-выяўленчых элементаў, што дапамагаюць зацікавіць, прыцягнуць увагу слухачоў, даць ацэнку, павысіць узровень успрымання інфармацыі). Да сродкаў узмацнення выразнасці адносяцца таксама і ўменне правільна карыстацца самымі звычайнымі словамі, сінтаксічна арганізоўваць іх у тэкст.

Сродкі выразнасці неаднолькава выкарыстоўваюцца ў розных сферах зносін. Максімальна яны выяўляюцца ў мастацкім і публіцыстычным стылях, часам у гутарковым маўленні.

Чысціня як кампанент культуры маўлення вызначае мэтазгоднасць увядзення ва ўжытак асобных лексічных адзінак, што маюць абмежаваную (вузкую) сферу семантычнай рэалізацыі (дыялектызмы, жарганізмы, прастамоўныя, лаянкавыя лексемы), або адносяцца да слоў, выкарыстанне якіх у беларускай мове непажадана (напрыклад, русізмы; паразітычныя гукі і словы; плеаназмы і таўталогія; запазычанні тыпу *ад'ю, чао, окей* і пад.). Такім чынам, чысціня маўлення мае непасрэдную сувязь з літаратурнай мовай і маральным аспектам нашай свядомасці.

Багацце маўлення выяўляецца ў разнастайнасці выкарыстання моўных сродкаў і ў адсутнасці ці вельмі рэдкім паўтарэнні слоў і выразаў. Частыя паўторы адных і тых жа моўных адзінак сведчаць пра абмежаваны маўленчы здольнасці аўтараў тэкстаў. Багацце і беднасць маўлення асобных індывідаў залежыць ад іх адукацыі, жыццёвага вопыту, умення гаварыць і пісаць, іх стаўлення да мовы як сродку зносін.

? Пытанні для самакантролю

1. У чым, на ваш погляд, праяўляецца ўзаемасувязь паміж стылямі? Назавіце функцыянальныя стылі, сферу іх выкарыстання і моўныя сродкі выразнасці.
2. Якія асноўныя функцыі і спецыфічныя асаблівасці ўласцівыя навуковаму стылю?
3. Якія моўныя сродкі выкарыстоўваюцца ў навуковых тэкстах? Адзначце асноўныя з іх.
4. Чым адрозніваюцца паміж сабой навуковыя жанры?
5. Якія кампазіцыйныя асаблівасці характэрныя для навуковага тэксту?
6. Што вызначае спецыфіку афіцыйна-справавога стылю?
7. Якія моўныя асаблівасці яму ўласцівыя?
8. Што такое «дакумент» і якія тыпы дакументаў вылучаюцца?
9. Што абазначае тэрмін «культура прафесійнага маўлення»? Назавіце кампаненты, што складаюць сутнасць гэтага паняцця. Раскрыйце іх значэнні.
10. Чаму правільнасць маўлення з'яўляецца асноўнай якасцю культуры маўлення? У чым яно выражаецца і як дасягаецца?

Практычныя заданні

1. *Прачытайце тэксты і вызначце, да якога стылю яны належаць. Назавіце выяўленыя ў кожным тэксце прыкметы адпаведнага стылю.*

I. а) Эх, і пагодка ж стаіць на Палессі!

Толькі старыя людзі памятаюць такія прыгожыя дні. Цеплыня, цішыня, яснасць. У сіняй смуге песцяца далі. Залатая чырвань лістоў нерухліва звісае на купчастых галінах высокіх вязаў. Цёмныя ночы тояць нейкі ўрачысты спакой, і неба ніжэй нахіляецца да зямлі, каб падслухаць яго адвечную скаргу. А квяцістыя зоры, бы дыяменты, усыпаюць усё неба, дрыжаць, пераліваюцца колерамі вясёлкі, аб чымся бязмежна вялікім гамоняць тваёй душы, клічуць шырай разняць крылле і ляцець у сусвет, каб пабачыць яго веліч і пачуць сваю нязначнасць, рассунуць цесныя граніцы гэтага жыцця – клопату на зямлі і пазнаць яшчэ нязведаную радасць.

Эх, пагодка, пагодка! (Я. Колас)

б) Жыццё зямлянаў губляецца не толькі ў велічным касмічным бязмежжы. Яно раствараецца і ў вірлівай людской плыні.

Кожны чалавек на планеце мае сваё наканаванне (долю) – і яго душа імкнецца знайсці яго ў хаатычным свеце, таму ўвесь час пабуджае да дзейнасці, да стварэння гармоніі. Аднак пераважная большасць зямлянаў творча не спраўджаюцца (не могуць адшукаць сваю долю, усвядоміць яе). Яны ніяк не здолеюць у сваёй сутнасці перамагчы фізічнай дамінаванасці, якая трывала кіруе іх паводзінамі. (*М. Шавыркін*)

в) Рызыка – верагоднасць узнікнення страт і недаатрымання даходаў у параўнанні з прагнозным варыянтам па прычыне немагчымасці дасягнуць пастаўленай мэты, нявызначанасці прагнознага выніку і яго суб'ектыўнай ацэнкі.

Рызыка як неад'емны кампанент рынкавай эканомікі суправаджае аперацыйную, фінансавую і інвестыцыйную дзейнасць прадпрыемства. Таму кіраўніцтва прадпрыемства або прадпрымальнік павінны ўмець выбіраць з альтэрнатыўных варыянтаў гаспадарчых аперацый або накірункаў укладання капіталу найбольш прымальныя, ацэньваючы іх з пазіцыі апраўданага ўзроўню рызыкі. Паколькі рызыка звязана з усімі відамі дзейнасці прадпрыемства, то яе можна падзяліць на аперацыйную, фінансавую і інвестыцыйную. (*Паводле А.П. Шаўлюкова*)

г) Не дапускаецца ўстанаўленне падаткаў, збораў (пошлін) і льгот па іх аплаце, якія наносзяць шкоду нацыянальнай бяспецы Рэспублікі Беларусь, яе тэрытарыяльнай цэласнасці, палітычнай і эканамічнай стабільнасці, у тым ліку якія парушаюць адзіную эканамічную прастору Рэспублікі Беларусь, абмяжоўваюць свабодны рух фізічных асоб, перамяшчэнне тавараў (работ, паслуг) або фінансавых сродкаў у межах тэрыторыі Рэспублікі Беларусь ці якія ствараюць у парушэнне Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь і прынятых у адпаведнасці з ёю заканадаўчых актаў іншыя перашкоды для ажыццяўлення прадпрымальніцкай і іншай дзейнасці арганізацый і фізічных асоб, акрамя забароненай заканадаўчымі актамі. (*Падатковы кодэкс Рэспублікі Беларусь*)

д) ...Насцечка ў адзін момант з'яўляецца на кухонным парозе, гатовая, адзетая.

– Я ўжо расчухалася, – рагоча яна і бяжыць мыцца.

– Ах ты, матыль, – смяецца дзед і найчасцей патрымае сваю Насцечку з мінуту на руках.

– Ты, можа, будзеш трымаць мяне на руках і тады, калі я стану вялікая? – гаворыць Насцечка.

– О, каб я дажыў да таго часу, калі ты будзеш вялікая, – адказвае дзед. – Ну, матыль, садзіся снедаць... А што мы сёння будзем варыць на абед? (*К. Чорны*)

П. а) Мама! Маці! Матуля! Мамачка! Слова гэта амаль на ўсіх мовах свету гучыць падобна, бо цэлы сусвет змяшчае, бо своеасаблівым паролем з'яўляецца – немаўлятка становіцца чалавекам.

І калі б была воля мая на тое – пачаў бы я азбуку менавіта з літары М: як усё на зямлі, усё ў нас пачынаецца з Маці. Усе ад маці, усе з-пад матчынага сэрца. І пакуль бецца сэрца гэтае, жыве яно толькі клопатам і страхам за дзяцей: як яны, што з імі, ці добра ім, ці светла ім? І заўсёды самым першым здаецца маці, быццам з дзецьмі без яе нешта здарыцца можа. У гэтым ёсць штосьці ад паганскай хітрасці ашукаць злыя сілы, не даць ім благое зрабіць.

Пакуль жыве маці, датуль мы ў любым узросце сябе дзецьмі адчуваем – ёсць каму жаліцца, ёсць перад кім кволіцца.

Свет матулі. Ён бясконцы, ён таямнічы сваёй прадоннай неабдымнасцю, ён з намі да апошняга ўздыху, наша свядомасць, наша радасць і туга, наша спадчына.

Цяпло матчынай адданасці, цяпло матчынай самаахвярнасці. Пакуль грэе яно сэрца дзяцей, датуль чалавек чалавекам будзе! *(Паводле Р. Барадуліна)*

б) У сенцах каля дзвярэй пачуўся шоргат. Відаць, ішоў нехта чужы, бо не мог знайсці клямку. Насця адчыніла дзверы, і парог пераступіла суседка.

– Добры вечар вам, – прывіталася яна. – А я ніяк клямку не намацаю.

– І не кажыце: я і сама часам паўгадзіны стаю пад дзвярыма, – падтакнула гаспадыня.

– Што гэта вы, пірагі надумаліся пячы, ці што? – звярнулася да Насці суседка.

– Ды вось малыя захадзіліся: спячы да спячы. Хачу цеста паставіць.

– Яно ж пэўна, – паспешліва згадзілася суседка... *(А. Васілевіч)*

в) На павароце стагоддзяў, тым больш тысячагоддзяў, з глыбіні гісторыі і часу ўсплывае на паверхню самае істотнае, лёсавызначальнае. Менавіта на павароце часу чалавека ахопліваюць супярэчлівыя пачуцці, атакуюць шматлікія ідэі, архаічныя і найноўшыя, ажывае вялікая туга па ўсім, што застаецца за мяжой лічбы «2000», і адначасова абуджаецца адчуванне велізарнай прасторы для дзеянняў.

У становішчы часавага цэйтноту надзвычай цяжка разабрацца ў рознанакіраваных тэндэнцыях грамадскага развіцця, якое нагадвае звычайны броўнаў рух, дзе страчаны ўсялякія арыенціры, зруйнавана ранейшая іерархія каштоўнасцяў і вось-вось запануе сумнавядомае «ўсё дазволена». У такі перыяд вельмі важна не замітусіцца, наганяючы ўпушчанае і марна спадзеючыся на шчаслівую выпадковасць, а па магчымасці спакойна і дбайна агледзець тое, што ёсць. Жыццё было жыццём і тысячу, і дзве тысячы гадоў таму. Гэта асабліва добра бачна на гістарычным павароце, калі ёсць магчымасць падсумаваць набытае і зазірнуць у будучыню, адчуць сябе паміж мінулым і наступным. *(М. Тычына)*

г) Гужавы транспарт – від сухапутнага транспарту, дзе ў якасці цягі выкарыстоўвалася рабочая жывёла. На Беларусі асноўнай цяглавай сілай здаўна быў конь, у паўднёва-заходняй частцы – вол. Жывёлу запрагалі ў вазы з дапамогай вупражы. Канструкцыя і знешняя форма гужавага транспарту адлюстроўвалі сезонныя ўмовы, функцыянальнае прызначэнне, сацыяльную прыналежнасць і рэгіянальныя асаблівасці вытворчай культуры. У залежнасці ад пары года сродкі гужавага транспарту падзяляліся на кола-

выя, або летнія (калёсы, мажара, фургон, тарантас, роспускі, брычка, карэта, бяда і інш.), і палазныя, або зімнія (простыя сані, развалкі, кары, вазок, падсанкі). (*Этнаграфія Беларусі: энцыклапедыя*)

д) 1. Падаткам прызнаецца абавязковы індывідуальна беззваротны плацеж, які спаганяецца з арганізацый і фізічных асоб у форме адчужэння прыналежных ім на праве ўласнасці, гаспадарчага вядзення або аператыўнага кіравання грашовых сродкаў у рэспубліканскі і (або) мясцовыя бюджэты.

2. Зборам (пошлінай) прызнаецца абавязковы плацеж у рэспубліканскі і (або) мясцовыя бюджэты, які спаганяецца з арганізацый і фізічных асоб, як правіла, у выглядзе адной з умоў здзяйснення ў дачыненні да іх дзяржаўнымі органамі, у тым ліку мясцовымі Саветамі дэпутатаў, выканаўчымі і распарадчымі органамі, іншымі ўпаўнаважанымі арганізацыямі і службовымі асобамі, юрыдычна значных дзеянняў, уключаючы прадастаўленне пэўных правоў ці выдачу спецыяльных дазволаў (ліцэнзій), або ў сувязі з перамяшчэннем тавараў праз мытную граніцу Рэспублікі Беларусь. (*Падатковы кодэкс Рэспублікі Беларусь*)

2. Да якога стылю належаць наступныя тэксты? Абгрунтуйце ваш адказ. Выпішыце словы, што выступаюць як асноўны стылеўтваральны лексічны сродак.

Падкрэсліце дзеясловы. Якая іх колькасць у параўнанні з назоўнікамі, прыметнікамі? Вызначце формы дзеясловаў і іх ролю.

Тэкст 1. Транснацыянальная карпарацыя – гэта буйная карпарацыя, якая мае замежныя актывы, арганізацыйна пабудаваныя на кантролі праз сістэму ўдзелу матчынай арганізацыі над усімі ўваходзячымі структурнымі падраздзяленнямі, якія маюць статус незалежных юрыдычных асоб. Кантроль з дапамогай сістэмы ўдзелу ажыццяўляецца праз набыццё галаўной матчынай арганізацыяй кантрольных пакетаў акцый даччыных арганізацый, якія ў сваю чаргу выступаюць як галаўныя ў дачыненні да новага слоя траюрадных арганізацый. Кансалідаваная справаздачнасць транснацыянальных карпарацый можа распрацоўвацца як у валюце дзяржавы, на тэрыторыі якой размешчана галаўная арганізацыя, так і ў іншай свабоднаканверсоўнай валюце, што патрабуе пераліку справаздачнасці даччыных арганізацый у валюту матчынай арганізацыі. (*А.П. Шайлокоў*)

Тэкст 2. Афіліраванне ў перакладзе з французскай мовы абазначае «злучэнне». Афіліраваная асоба – гэта юрыдычная або фізічная асоба, якая па сваім юрыдычным статусе можа аказваць уплыў на дзейнасць іншых арганізацый шляхам прыняцця адпаведных рашэнняў. Афіліраванымі асобамі могуць быць матчыны кампаніі і даччыныя таварыствы, інвестары, якія валодаюць больш чым 20% галасуючых акцый. Афіліраванай асобай юрыдычнай асобы прызнаецца таксама асоба, якая ажыццяўляе функцыі аднаасобнага выканаўчага органа, з’яўляецца членам калегіяльнага выканаўчага органа або савета дырэктароў. Даная аб аперациях паміж арганізацыяй, якая падрыхтоўвае фінансавую справаздачнасць, і афіліраванай асобай называюць

ца інфармацыяй аб афіліраваных асобах у фінансавай справаздачнасці.
(А.П. Шаўлюкоў)

3. Перакладзіце тэксты на беларускую мову, вызначце іх стыль, назвіце сферу выкарыстання, мэты зносін, стылёвыя рысы, моўныя сродкі.

Тэкст 1. Что отличает хорошего менеджера от плохого? Умение обходиться с людьми. Научиться этому важнейшему мастерству непросто. Некорректное отношение к кому-либо может не только подорвать моральный дух человека и сломать его карьеру, но и отрицательно повлиять на окружающих.

Однако вы справитесь. Теперь у вас есть алгоритмы решения ключевых задач, с которыми приходится сталкиваться каждому менеджеру. Они подскажут вам, как выйти из сложных ситуаций, ставящих в тупик многих.

Волнуетесь перед проведением отборочного собеседования? Что ж, все проходит через это. Победить волнение поможет уверенность. Уверенность, опирающаяся на точное знание, что нужно делать и как.

Введение нового работника в курс дела – ещё один серьёзный вопрос, значение которого понимают далеко не все. Известно ли вам, что первые две недели работы имеют для новичка критическое значение? Ровно столько требуется ему, чтобы решить, останется он у вас или нет. После стольких трудов, затраченных на его поиск, предусмотрительный менеджер должен сделать всё, чтобы тот захотел остаться. (*Основы менеджмента*)

Текст 2. Один из самых верных способов произвести впечатление опытного и профессионального человека – правильно выстроить структуру своего выступления. Нет ничего хуже оратора, который перескакивает с одной темы на другую, туда и обратно, пересыпает свою речь замечаниями типа «Ах, да, я забыл упомянуть...» и «Вообще-то, давно следовало бы сказать...» и т.п.

Когда времени у вас мало, то грамотная структура облегчит вам жизнь: проще будет подготовить выступление и не потерять хода рассуждений во время самого доклада. Логичная стройная композиция убедит членов аудитории, что подготовке выступления вы уделили немало времени и отнеслись к этому ответственно.

Существует простая структура, которую можно использовать в любых выступлениях независимо от темы, к кому бы вы ни обращались. В таком виде вся ваша речь делится на четыре основных раздела, обрамляемых одной вводной и заключительной частями: введение, отправная точка, проблема, перспективы, предложение, резюме. (*Основы менеджмента*)

Текст 3. Организуя маркетинговую деятельность в своей фирме, её руководители применяют определённую стратегию маркетинга. Толковый терминологический словарь-справочник «Маркетинг» предлагает ей такое определение: «Стратегия маркетинга <англ. Strategy of marketing>. Формирование и реализация целей и задач предприятия – производителя и экспортёра – по каждому отдельному рынку (сегменту рынка) и каждому товару на определённый период времени (долгосрочный, среднесрочный) для

осуществления производственно-коммерческой деятельности в полном соответствии с рыночной ситуацией и возможностями предприятия. Разрабатывается на основе исследований и прогнозирования конъюнктуры товарного рынка, изучения товаров, покупателей, конкурентов».

Стратегия выхода на рынок определённой страны с определённым товаром является одной из наиболее распространённых стратегий международного маркетинга. «В зависимости от принятой стратегии формулируются мероприятия маркетинговых программ. Они могут быть ориентированы: на максимум эффекта независимо от степени риска; на минимум риска без ожиданий большого эффекта; на различные комбинации этих двух подходов». *(Па матэрыялах інтэрнэта)*

Падрэцхуйце пісьмовае паведамленне на тэму «Будучая прафесія» а) у навуковым стылі; б) у публіцыстычным стылі. Параўнайце моўныя сродкі арганізацыі гэтых выказванняў у розных стылях.

4. Перакладзіце тэксты на беларускую мову. Што вы можаце сказаць адносна іх функцыянальна-стылёвай прыналежнасці? Зрабіце пераклад у розным стылі.

Тэкст 1. Приказ – правовой акт, издаваемый руководителем организации, предприятия, действующий на основе единоначалия в целях разрешения основных и оперативных задач. Право издания приказа может быть предоставлено руководителем своим заместителям и руководителям структурных подразделений в пределах их компетенции.

Текст приказа по основной деятельности состоит из констатирующей и распорядительной частей. В первой называются причины, цели издания документа и проводятся соответствующие основания, во второй содержатся предписания с указанием исполнителей и сроков исполнения.

Распорядительная часть начинается словом «ПРИКАЗЫВАЮ» и излагается в повелительной форме. Пункты распорядительной части должны носить конкретный характер, позволяющий организовать практическую проверку их выполнения. *(Справочник менеджера)*

Текст 2. Распоряжение – правовой документ, издаваемый единолично руководителем, главным образом коллегиального государственного органа, для решения оперативных вопросов.

Распоряжение имеет ограниченный срок действия и касается узкого круга организаций, должностных лиц и граждан. В соответствии с Конституцией Республики Беларусь распоряжения издаются Кабинетом министров. Председатели исполкомов местных Советов народных депутатов также имеют право издавать распоряжения. Распоряжения, издаваемые от имени исполкомов, подписываются только председателем, а не заместителем или секретарём. Распоряжения могут издавать руководители предприятий, структурных подразделений и др.

Реквизиты распоряжений, в основном, повторяют реквизиты решений. В правовом отношении распоряжение равноценно приказу. Поэтому иногда

распоряжение издают вместо приказа. В этом случае слово «приказываю» заменяют словами «обязываю», «предлагаю», «требую» и т.п. Между этими двумя правовыми актами разница состоит в том, что приказы пишутся по общим, всеобъемлющим вопросам, а распоряжения – по частным. Распоряжение не согласовывается и не визируется. (*Справочник менеджера*)

5. *Спішыце тэксты, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце стылістычна афарбаваныя словы. Да якога стылю яны адносяцца? З якой мэтай ужывае іх аўтар? Назавіце словы іншаслоўнага паходжання. Карыстаючыся «Слоўнікам іншаслоўных слоў» А.М. Булькі, растлумачце іх значэнне.*

Тэкст 1. Пас...род брукаванага рынку ў гэтым п...цьдзясятвучлічным заштатным гара...ку стаяў змрочны будынак – два паверхі і вежа. Першы паверх быў схаваны за п...ўкругам дробных крам, з якіх гандляры, небаракі, прыкаваныя да рысы аседласці, напамілуі бог заклікалі да сябе людзей. Гармідар у свята ці кірмашны дзень быў страш...ы. Над ж...лезным крамным дахам узвышаўся верх будынка і вежа, не лішне высокая, але гэткая, якая яна і павінна быць паводле таго, на што яе каліс...ці будавалі: малюсен...кія акенцы, як у астросе, адно над адным, з якіх і страляць лыга і наглядань, ці далёка ад горада стаў варожы аблог, і верх – готыка. З сярэдн...ве...а захавалася за гэтай будынінай назва – ратуша. Аблупл...ная змураваная цэгла прастаяць можа яшчэ не мала часу. (*К. Чорны*)

Тэкст 2. Нібы на старадаўняй гравюры, бачу Шклоў канца вас...мна...а-тага стаго...я.

Бачу вялізны – не ва ўсякім нават губернскім горадзе ёсць такі – квадратны пляц з двухвежавай камяніцай гасцін...ага двара. У адной вежы – гарадская ратуша, у другой – купецкі склад. Цяжка грузаныя фуры – рып, рып – пад...язджаюць ад прыпынку да вежы-склада, і тады па ўсім пляцы і вуліцах паблізу – дзівосныя пахі заморскага добра: він...ых ягад, фінікаў, лімонаў, вінаграднага віна, воцату, апельсінаў. Крыклівая кучаравая дзятва высыпае на гэтыя пахі з яўрэйскай школы насупраць і круціцца каля ног дзецюкоў-гру...чыкаў – ну, жменьку фінікаў, дзядзечка гой, адну толькі жменьку! – аж пакуль не па...скочыць апрануты ў чорнае настаўнік і не пачне заганяць вучняў назад у школу палкаю. (*У. Мехай «Старадаўняя гравюра»*)

Тэкст 3. З вокнаў заезнага дома і з ганка пошты цікуюць на пацэннае відовішча чужаземныя госці. Тут і прапахлыя табакай маўчуны-баварцы ў скураных капелюхах з пёркамі. І французы, гжэчныя нават з хлапчукамі-пасыльнымі ў крамах. І рухавыя італьянцы, усмешлівы позірк якіх апякае дзяўчат. І самавітныя грэкі. І фарсістыя гарачыя сербы.

Бачу вежу над гара...кою брамай. Бачу акуратныя пірамі...кі, студні абоч гэтай брамы. Дро...кія пралёткі і тарантасы суседзяў-паме...каў, зіхатлівыя шарабаны радавтай афіцэрскай моладзі з блізкіх палкоў, чыноўныя фа...тоны і ландо з губернскага Магілёва каля тых студняў спыняюцца. Апошнія два...аць гадоў каго толькі не прымае ў свае сцены Шклоў! Санюўных пецярбур...кіх в...льмож, ад імянаў якіх абывацель пераходзіць на шэпт. Фана-

бэрыстых варшаўскіх магнатаў. Негацыянтаў, грашовай улады якіх пабойваюцца каралі і вялікія герцагі. Зорак італьянскай і францу...кай оперы. Бе...пасажных нявест з маламаёмасных дваранскіх сем...яў. Каго хач...ш спаткаеш у гара...ку. (У. Мехай «Старадаўняя гравюра»)

6. Прачытайце тэкст. Зрабіце яго стылістычны аналіз па наступным плане: 1) сітуацыя маўлення; 2) асноўныя стылёвыя рысы; 3) моўныя сродкі, з дапамогай якіх гэтыя стылёвыя рысы рэалізуюцца ў тэксце.

Пяняцце «маркетынг» паходзіць ад лацінскага «markatus». У англійскай мове яно запісваецца «marketing» і ўтворана ад слова «market», якое перакладаецца на беларускую мову як «рынак».

Першапачатковым прызначэннем маркетынгу было атрыманне прыбытку ад павелічэння аб'ёму продажу. Сёння маркетынг выступае ў больш складанай ролі – гэта канцэпцыя кіравання прадпрыемствам ці ўстановай. Маркетынг як сістэма ўключае фарміраванне таварнай палітыкі, палітыкі цэн, размеркавання, а таксама фарміраванне попыту і стымуляванне збыту. Усё гэта называецца «комплекс маркетынгу».

Пяняцце «маркетынг» – гэта адначасова і навука, і майстэрства чалавечай дзейнасці ў розных галінах і сферах. Некаторыя замежныя вучоныя выказваюцца больш абагульнена: маркетынг – гэта лад жыцця, стыль мыслення. Той, хто добра валодае сакрэтамі і ўмеда іх выкарыстоўвае, пануе на рынку. Яго культурныя паслугі, вырабы і г.д. карыстаюцца вялікім попытам у спажывоў. Ён ведае, дзе, калі і як даць эфектыўную рэкламу, як стымуляваць збыт, калі і як трэба ўдасканаліць паслугу або змяніць яе на новую, як паводзіць сябе з канкурэнтамі («душыць» ці супрацоўнічаць) і шмат чаго іншага.

Дэвіз рынку: «У цябе ёсць шанц – выкарыстай яго, а калі няма – наракай на сябе. Май сяброў, бо будзеш на вуліцы». Хто добра валодае правіламі маркетынгу і хутка рэагуе на змены, той не дапускае хібаў, ловіць свой шанц у жыцці. Выжывае і квітнее ў жыцці ў цывілізаваным рынку той, хто працуе хутка, танна і якасна на канкрэтны сегмент ці «нішу» рынку, г.зн. на тых ці іншых спажывоў, задавальняючы іх попыт. (І. Кулік)

Падрыхтуйце пісьмовае наведамленне ў навуковым стылі на тэму «Маркетынг – філасофія бізнесу».

7. Замяніце словы і словазлучэнні справаго стылю міжстылёвымі.

Мець месца, праявіць цікавасць, недавыкананне плана, ажыццяўляць кіраўніцтва, працаўладкаванне, распачаць вытворчасць, мабілізаваць сілы, мець на мэце, прыцягнуць да адказнасці, прыняць пад увагу.

8. Прачытайце тэкст. Дайце яму назву, вызначце стыль. Дапоўніце змест тэксту сваімі правіламі.

Менеджар павінен умець дапамагчы іншым хутка асвоіць новыя метады і прыёмы. У працы менеджара сацыяльнай сферы вялікае значэнне маюць

зносiны з iншымi людзьмi, якiя прыходзяць да кiраўнiка са сваiмi пытаннямi. Вельмi важна, каб менеджар мог выслухаць кожнага. Слуханне – важная якасць кiраўнiка.

Правiлы слухання

1. Праяўляйце поўную заiкаўленасць да суразмоўцы.
2. Свае адносiны да суразмоўцы выражайце ўсмяшкай (але не ўхмылкай).
3. Слухайце, не звяртайце ўвагу на пабочныя з'явы.
4. Давайце суразмоўцу выказацца да канца.
5. Не прыкiдвайцеся ўважлiвым, а будзьце iм.
6. Шукайце сэнс слоў суразмоўцы.
7. Спакойна рэагуйце на заўвагі суразмоўцы.
8. Не спяшайцеся з вывадамі. (М.І. Мiцкевіч)

9. *Прачытайце тэкст. Дакажыце, што ён належыць да навуковага стылю. Вытiшыце словы i словазлучэннi, найбольш характэрныя для гэтага стылю. Ад выдзеленых назоўнiкаў утварыце i запiшыце прыметнiкі.*

Менеджарызм – тэорыя навуковага кiравання вытворчасцю; кiрунак эканамiчнай думкi, якi вивучае i разглядае ролю кiравання ў эканомiцы праз **менеджараў**. Узiк у 1880–1990-я гады ў ЗША. Заснавальнiк – Ф. Тэйлар. Распрацаваная iм сiстэма кiравання была першай i ўдалай спробай стварэння навукi менеджменту. А. Файль, Г. Эмерсан, Г. Форд i iншыя абгрунтавалi неабходнасць падзелу працы ў апарате кiравання, яго iерархiчную структуру i ролю, аўтарытэту **кiраўнiка** для матэрыяльнага i маральнага стымулявання працы работнiкаў. Выкарыстанне навуковага аналізу, эфектыўная сiстэма кiравання i дасканалая **арганiзацыя** паточна-канвеернага метаду дазвалялi прыхiльнiкам менеджарызму дамагчыся значнага знiжэння выдаткаў вытворчасцi i павышэння прадукцыйнасцi працы. Некаторыя **прыхiльнiкі** менеджарызму прызнавалi значэнне ў кiраваннi чалавечага фактару, але iх **рэкамендацыі** зводзiлiся пераважна да матэрыяльнага фактару – справядливай аплаты, матэрыяльнага стымулявання. Гэта абумовiла неабходнасць пошуку новых шляхоў росту эфектыўнасцi вытворчасцi, што прадвызначыла з'яўленне новых школ i тэорый (напрыклад, «школа чалавечых адносiн», «тэорыя iндустрыяльнага кiравання» i iнш.). (*Беларуская энцыклапедыя*)

10. *Прачытайце значэннi прыведзеных многазначных слоў. Вызначце тiя значэннi, у якiх словы могуць быць ужытыя ў навуковых тэкстах.*

Адцiснуць 1. Прыцiснуўшы, пашкодзiць, аддзялiць, адрэзаць. 2. Сцiсканнем аддзялiць вадкасць. 3. Адцясняючы, прымуciць адыcцi, адступiць. 4. Нацiснуўшы, зрабiць адбiтак на чым-небудзь. 5. Зрабiць адбiтак тэксту, малюнка; аддрукаваць (спец.).

Банкруцтва 1. Неплацежаздольнасць у вынiку разарэння даўжнiка. 2. перан. Крушэнне, поўная няўдача ў ажыццяўленнi чаго-небудзь.

Гандляр 1. Чалавек, якi займаецца прыватным гандлем, купец. 2. Чалавек, якi займаецца дробным рыначным або вулiчным гандлем. 3. Чалавек, якi вышэй за ўсё ставiць уласную выгаду, карысць, асабiсты iнтэрэс (пагард.).

Гаспадарыць 1. Весці гаспадарку. 2. Наводзіць дзе-небудзь парадкі па-свойму (неадабр.).

Знешні 1. Які знаходзіцца звонку, за межамі чаго-небудзь. 2. Які праяўляецца толькі з вонкавага боку і не адпавядае ўнутранаму стану. 3. *перан.* Павярхоўны, пазбаўлены глыбіні, унутранага зместу. 4. Які адносіцца да зносін з замежнымі дзяржавамі.

Крызіс 1. Рэзкі, круты пералом у чым-небудзь, абвастрэнне становішча. 2. Абумоўлены супярэчнасцямі ў развіцці грамадства разлад эканамічнага жыцця. 3. Востры недахоп чаго-небудзь, цяжкае становішча.

Мацаваць 1. Трывала прымацоўваць. 2. У горнай справе – устанаўліваць крапеж. 3. У марской і авіяцыйнай справах – моцна прывязваць, замацоўваць. 4. *перан.* Рабіць моцным, узмацняць. 5. *разм.* Правяраць моц чаго-небудзь.

Фіксаваць 1. Адзначаць на паперы, замацоўваць што-небудзь у свядомасці (запісваць, запамінаць). 2. Канчаткова ўстанаўліваць. 3. Сканцэнтравана, накіроўваць. 4. Замацоўваць у пэўным становішчы. 5. Апрацоўваць (матэрыял) хімічным рэчывам для замацавання саставу, формы (спец.).

Эканомны 1. Які ашчадна расходзе што-небудзь. 2. Сціплы ў расходах, які садзейнічае эканоміі. 3. Які патрабуе невялікіх затрат, дазваляе абысціся меншай колькасцю чаго-небудзь; эканамічны. (*Паводле Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы*)

11. Прачытайце анатацыі і зрабіце іх структурна-семантычны аналіз. Перакладзіце першую анатацыю на беларускую мову.

1) Давыденко, Л.Н.

Белорусский вектор экономического развития : учеб. пособие / Л.Н. Давыденко, Е.Л. Давыденко. – Минск : БГПУ, 2006. – 159 с.

В пособии рассматриваются проблемы белорусской модели рыночного развития. Раскрываются требования ВТО к институциональным преобразованиям и инвестиционной привлекательности национальной экономики.

Адресуется студентам, преподавателям и аспирантам. Предназначается для работы в проблемных кружках по актуальным вопросам экономического развития.

2) Пілецкі, В.А.

Гісторыя эканомікі Беларусі (ад старажытных часоў да пачатку XXI ст.) : вучэб.-метад. дапам. / В.А. Пілецкі. – Мінск : БДПУ, 2007. – 192 с.

У дапаможніку прапанавана рэфератыўнае выкладанне курса ў выглядзе вучэбнай праграмы і факталагічных звестак. Даецца лаканічнае тлумачэнне сфармуляваных тэарэтычных палажэнняў. Змешчаны матэрыялы для сістэматызацыі засвоеных ведаў.

Адрасуецца студэнтам неэканамічных факультэтаў ВНУ, выкладчыкам, аспірантам і ўсім, хто цікавіцца гісторыяй Беларусі.

3) Гісторыя Беларусі ў кантэксце сусветных цывілізацый : вучэб. дапам. У 2 ч. Ч. 1. / пад рэд. А.А. Кавалені, В.Ф. Касовіча. – 2-е выд. – Мінск : БДПУ, 2004. – 150 с.

У дапаможніку разглядаюцца пытанні станаўлення сусветнага традыцыйнага грамадства, усходнеславянскай цывілізацыі і беларускай народнасці. Асвятляюцца працэсы сацыяльна-эканамічнага і палітычнага развіцця Беларусі ў складзе Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі.

Адрасуецца студэнтам БДПУ, аспірантам, выкладчыкам, усім, хто цікавіцца гісторыяй Бацькаўшчыны.

Падрыхтуйце анатацыю да навукова-папулярнай кнігі. Пры гэтым можаце выкарыстоўваць наступныя звароты:

Кніга змяшчае...; У кнігу ўключаны (увайшлі)...; У кнізе змешчаны...; У кнізе аналізуецца (вырашаюцца, выкладзены)...; Чытач знойдзе звесткі (інфармацыю) пра...; Кніга дае ўяўленне пра...; Твор (праца) прысвечаны(а)...; Аўтар робіць спробу вырашыць...; Аўтар расказвае (разважае, раскрывае, прапануе ўвазе чытачоў, прасочвае, разглядае) і г.д.

12. *Напішыце рэцэнзію ці водгук на тэкст па вашай спецыяльнасці. Пры неабходнасці звяртайцеся да клішэраваных выразаў:*

У рабоце даследуецца (што?)...; Паказана (што?)...; Вялікае месца ў даследаванні займае разгляд (чаго?)...; У рабоце даецца характарыстыка (чаго?)...; Даследаванне праводзіцца праз разгляд такіх праблем, як...; У рабоце аналізуецца (што?)...; Асноўная ўвага звяртаецца (на што?)...; Адзначаецца, што...; Падкрэсліваецца, што...; Асаблівая ўвага надаецца пытанням (чаго?)...; У рабоце знайшла адлюстраванне распрацоўка праблем (чаго?)...; Устанаўліваюцца крытэрыі (чаго?)...; У рабоце падрабязна асвятляюцца (што?)...; Разглядаецца (што?)...; Характарызуецца (што?)... .

13. *Напішыце рэферат на адну з прапанаваных тэм:*

1. Мова. Асоба. Радзіма.
2. Мова – духоўны скарб народа.
3. Мова – адзенне душы чалавека.
4. Моўная сітуацыя ў сучаснай Беларусі.
5. «Залаты век» у гісторыі беларускай дзяржавы.
6. Якасць – катэгорыя універсальная.
7. Рэклама – рухавік прагрэсу.
8. Як прывабіць спажыўца?
9. Гандляр – не махляр.
10. Этыкет гандлёва-эканамічных зносін.
11. Гісторыя ўзнікнення грошай.
12. Тэхнічны прагрэс і экалогія.
13. Гісторыя транспарту.
14. Сапраўдныя каштоўнасці.

14. *Складзіце рэзюмэ, улічыўшы, што тыповое рэзюмэ ўключае:*

• персанальныя даныя (прозвішча, імя, імя па бацьку, дата і месца нараджэння, сямейнае становішча);

- адрасы і тэлефоны з пазначэннем часу для кантактаў;
- найменне вакансіі, на якую прэтэндуе аўтар рэзюмэ;
- асноўны тэкст, дзе змяшчаецца пералік месцаў працы і (ці) вучобы ў адваротным храналагічным парадку з пазначэннем поўнай афіцыйнай назвы арганізацыі, тэрміну працы ў ёй і назвы пасады (ці вучэбнай спецыяльнасці);
- дадатковыя звесткі (вопыт пазаштатнай працы, грамадская дзейнасць, прафесійная перападрыхтоўка);
- іншыя звесткі (дадатковыя веды і навыкі: замежныя мовы, замежныя паездкі, уменне карыстацца камп'ютарам, кіраваць аўтамабілем);
- адзнакі і ўзнагароды, вучоныя ступені (неабавязковы раздзел);
- цікавасці і схільнасці, якія маюць дачыненне да прафесійнай пазіцыі (факультатыўны раздзел);
- іншая інфармацыя (па жаданні аўтара);
- рэкамендацыі (весткі пра рэкамендацыі);
- дата складання рэзюмэ і подпіс.

15. Напішыце аўтабіяграфію ў адпаведнасці з планам:

1. Дата і месца нараджэння.
2. Адукацыя.
3. Месца працы (вучобы).
4. Месца жыхарства.
5. Сямейнае становішча.
6. Дата, подпіс.

16. Да рускіх словазлучэнняў прыведзены беларускія адпаведнікі, адзначаныя ў кнізе С. Серады «Дзелавод. Узоры афіцыйных папер, слоўнік тэхнічна-канцэлярыскіх выразаў і іншыя патрэбныя ў дзелаводстве веды» (1926 г.). Паразважайце наконт прапанаваных беларускамоўных варыянтаў і зрабіце вывады.

Вступіць в должность – прыняць пасаду;
 годовой отчёт – справаздача за год;
 за неимением времени – з прычыны браку часу;
 избрали его председателем – абралі яго за старшыню;
 коммерческий учёт векселя – камерцыйнае (гандлёвае) адлічэнне з вэксалю;
 назначить кем – прызначыць за каго;
 окончилось благополучно – вышла на доброе;
 передать в непосредственное распоряжение – перадаць пад беспасярэдні загад;
 учёт векселя – адлічэнне з вэксалю.

17. Перакладзіце прыведзеныя словазлучэнні рускай мовы на беларускую, назавіце адметныя рысы ў іх будове.

Рассказать по секрету, выбрать по своему вкусу, преуспевать в жизни, большой по размеру, бывший в употреблении, по случаю праздника, по

всем направлениям, по закону, по моему мнению, создан по образцу, по выбору, идти по самому берегу, три интересных учебника, болеть гриппом, умнее сестры, задание на дом, по известным странам, дом в девять этажей, заведующий кафедрой, по сообщению радио, сказать во весь голос, жить у самого моря, два раза в неделю.

18. *Прачытайце тэкст. Вызначце, якая якасць маўлення парушана? Запішыце свой варыянт, змяніўшы ў ім парадак размяшчэння частак тэксту (сказаў). Дзякуючы чаму гэта магчыма ажыццявіць?*

Сярод форм міжнароднага эканамічнага супрацоўніцтва, што шырока выкарыстоўваюцца ў развітых краінах і краінах, якія сталі на шлях развіцця, важнае месца займаюць свабодныя эканамічныя зоны. Рэзідэнты СЭЗ маюць асобы парадак рэгулявання прадпрымальніцкай дзейнасці. Таму ідэя стварэння СЭЗ атрымала шырокае распаўсюджанне і ў Беларусі. Рэзідэнты СЭЗ выплачваюць абмежаваную колькасць падаткаў. Акрамя таго, па шэрагу падаткаў прадастаўляюцца прэферэнцыі ў параўнанні з агульнарэспубліканскім падатковым рэжымам.

Светлая практыка паказвае, што яны з'яўляюцца адной з эфектыўных мадэлей тэрытарыяльна-гаспадарчага кіравання і могуць забяспечыць паскоранае развіццё асобных рэгіёнаў краіны за кошт прыцягнення замежных інвестыцый і прагрэсіўных тэхналогій. За параўнальна кароткі перыяд функцыянавання назіраюцца станоўчыя вынікі іх дзейнасці: павелічэнне аб'ёмаў вытворчасці экспарту тавараў і паслуг, стварэнне новых рабочых месцаў, больш значны ўплыў на макраэканамічныя паказчыкі тэрытарыяльных утварэнняў, рост падатковых пасупленняў і збораў у бюджэты розных узроўняў і ў пазабюджэтных фондах.

З мэтай прыцягнення інвестыцый (у першую чаргу замежных) у эканоміку краіны, павелічэння аб'ёмаў экспарту, укаранення новых тэхналогій, развіцця імпартазамыяшчальных вытворчасцей у перыяд 1996–2002 гг. на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь было створана шэсць свабодных эканамічных зон: СЭЗ «Брэст» (1996 г.), СЭЗ «Мінск» (1998 г.), СЭЗ «Гомель–Ратон» (1998 г.), СЭЗ «Віцебск» (1999 г.), СЭЗ «Магілёў» (2002 г.) і СЭЗ «Гроднаінвест» (2002 г.). Свободныя эканамічныя зоны рэспублікі – комплексныя зоны, якія аб'ядноўваюць функцыі экспартнай, вытворчай, свабоднай мытнай зон. *(Па матэрыялах інтэрнэта)*

Зрабіце вывад аб тыпах простых і складаных сказаў. Якія з іх пераважаюць у навуковым стылі? Растлумачце пастановку знакаў прыпынку.

19. *Прачытайце тэкст. Выпраўце арфаграфічныя, лексічныя, марфалагічныя, пунктуацыйныя, стылістычныя і іншыя тыпы памылак. Падзяліце тэкст на абзацы, вызначце асноўныя сродкі сувязі паміж сказамі, абзацамі.*

Грамадства ўяўляе сабой сукупнасць людзей, якія аб'яднаныя на пэўнай ступені гістарычнага развіцця тымі ці іншымі эканамічнымі адносінамі, і

якія вызначаюць усе іншыя грамадскія адносіны. Эканамічнае жыццё грамадства складаецца з разнастайных з'яў і працэса, сутнасць якіх неабходна шукаць у грамадскай вытворчасці. Паняцце «эканоміка» часцей спажываецца для характарыстыкі грамадскай вытворчасці. Існуюць розныя падыходы да вызначэння зместу эканоміцы. Па-першае эканоміка разглядаецца як сукупнасць вобласцей і відаў матэрыяльнай вытворчасці і невытворчай сферы. У ёй ствараюцца даброты і паслугі, без якіх чалавечая грамадства не можа існаваць і развівацца. Па-другое з эканомікай звычайна асацыіруецца сукупнасць эканамічных зносін, якія складаюцца ў сістэме вытворчасці, размеркавання, абмену і спажывання. Гэтыя адносіны ствараюць эканамічны базіс грамадства, над якім размяшчаюцца ідэалагічныя і палітычныя надбудова. Па-трэцяе пад эканомікай разумеецца вобласць навукі, што вывучае функцыянальныя або галіновыя аспекты эканамічных адносін. Па-чацвёртае даследчыкі маюць на ўвазе эканоміку, калі вылучаюць мікра- і макра-эканамічны ўзровень вытворчасці і інтэрэканоміку. Мікра-эканоміка выступае як адасобленая вытворчасць або прадпрыемства, макра-эканоміка паўстае як нацыянальная эканоміка, інтэрэканоміка характарызуе заканамернасці ўзнікнення і развіцця сусветнай гаспадаркі. Па-пятае вылучаюць розныя формы эканомікі: рыначную, змяшаную і інш. Эканоміка разглядаецца як гаспадарка раёна, краіны, групы краін або ўсяго міру (сусветная эканоміка).

20. *Прачытайце сказы. Якія «недарэчнасці» з пункту гледжання стыльвай арганізацыі, правільнасці ўжывання слоў, іх формаў, словазлучэнняў вы зайважылі? Выпрайце іх і запішыце свой варыянт.*

1. Рэспубліка ахоўвае гонар, здароўе, правы і законныя інтарэсы сваіх грамадзян, як на сваёй квітнеючай усімі краскамі вясёлкі тэрыторыі, так і за яе межамі. 2. Гэтак жа эфектна ў будаўніцтве выкарыстанне зборных канструкцый. 3. На складах скапілася – ні мала ні многа – звыш 120 тон дробных трохсантыметровых ласкуцікаў футра. 4. Прэм'ер пакінуў дружалюбную запіс у кнізе ганаровых гасцей. 5. Не сакрэт, што і заводскія службы нясуць не апошнюю віну за склаўшаяся ў гэтым калектыве становішча.

21. *Прачытайце ўрывак з кнігі Б.А. Плотнікава «Кіраўніку аб мове». Пра якія якасці маўлення ідзе гаворка?*

Для таго каб аптымальна і ўсебакова выкарыстаць свае здольнасці, інтэлектуальны патэнцыял і духоўныя рэсурсы, умела прымяняць іх у сваёй штодзённай дзейнасці, кіраўнік павінен не толькі інтуітыўна, аўтаматычна, спантанна эксплуатаваць наяўныя ў яго свядомасці моўныя сродкі, але і тэарэтычна ведаць экспрэсіўныя ўласцівасці мовы, яе магчымасці ўплываць на іншых людзей, пераконваць іх, рабіць сваімі аднадумцамі ў канкрэтнай справе, знаць **арганізацыйныя і мабілізацыйныя асаблівасці мовы**, якія здольныя яднаць людзей і мэтанакіравана выкарыстоўваць іх агульныя магчымасці на карысць інтарэсаў фірмы, калектыву, прадпрыемства, установы і г.д.

Надзвычай істотным фактарам для маўленчай дзейнасці кіраўніка службы аргументацыя асноўных момантаў, палажэнняў, частак свайго выступлення ці даклада, ці справаздачы і г.д. Чым больш шырока, разнастайна, дарэчна ўжывае кіраўнік розныя спосабы доказаў для сказанага ці напісанага, тым больш эфектыўным і пераканальным будзе яго маўленчы акт (вусны ці пісьмовы). У якасці аргументацыі вербальных дзеянняў прамоўцы служаць выкарыстанне канкрэтных фактаў (па магчымасці іх наглядная дэманстрацыя ці непасрэдна, ці праз малюнак, схему, іншыя ілюстрацыі), ужыванне сілагізмаў, а таксама іншых лагічных пасылак і заключэння (індукцыі, дэдукцыі, аналізу, сінтэзу і інш.), статыстычныя дадзеныя, гістарычныя экскурсы, вынікі спецыяльных апытанняў, думкі эксперта і ўвогуле аўтарытэтных і кампетэнтных асоб у пэўнай галіне ведаў, дарэчныя цытаты вядомых вучоных, дзеячоў культуры, палітыкі і інш.

Толькі на карысць выступлення можа паслужыць умелае выкарыстанне крылатых выразаў, афарызмаў, прыказак і прымавак, фразеалагізмаў, усяго спектра моўных тропаў (параўнанні, метафары, эпітэты і інш.).

Неад’емнай часткай агульнай культуры, іміджу, аўтарытэту кіраўніка служаць граматынае і правільнае афармленне ім дзелавых папер, дакументаў, анкет і да т.п.; своечасовы і канструктыўны адказ на ўсе службовыя пісьмы, запыты, уведамленні, запрашэнні, віншаванні, рэкламацыі.

Растлумачце лексічнае значэнне тэрмінаў сілагізм, індукцыя, дэдукцыя, аналіз, сінтэз.

Як вы разумеете выдзелены ў тэксце выраз?

22. Прачытайце тэксты. Пра якія адметнасці беларускага словаўтварэння вы даведаліся?

Тэкст 1. Утварэнні назоўнікаў з суфіксам **-цель** не маюць пашырэння ў беларускай мове, бо сам гэты словаўтваральны сродак чужы нашай мове. Там, дзе расійская мова мае словы з суфіксам **-тель**, у беларускай мове звычайна выкарыстоўваюцца адпаведнікі з іншымі суфіксамі: **-льнік, -нік, -ец/ -ца, -овец / -айца, -чык, -шчык, -ун, -іт, -ач, -ар, -аль, -к-а, -ыр** і іншыя (усяго 18 фармантаў): **наймальнік – наниматель, збіральнік – собиратель, вынаходнік – изобретатель, шкоднік – вредитель, просьбіт – проситель.**

Найчасцей беларускамоўныя эквіваленты да расійскамоўных лексемаў на **-тель** маюць суфікс **-льнік**. Другое месца належыць утварэнням з **-нік**.

Словы на **-цель** не маюць сваёй утваральнай базы: іх словаўтваральнае слова (аснова) або зусім не выкарыстоўваецца ў беларускай мове, або мае іншую марфемную будову. Параўн.: **правіцель – але кіраваць (а не правіць), паручыцель – але даручаць (а не паручаць), забвіцель – але пазбыцца (а не забвіцца).**

Суфікс **-цель**, як неўласцівы беларускай мове, не ўваходзіць у склад вытворных суфіксавых сродкаў. Замест штучных для беларускай мовы словаў з суфіксамі **-тельн-, -тельск-** мы маем утварэнні з іншымі фармантамі: **даверчая грамата (рас. верительная грамота), плавальны (плавательный).**

І ніяк нельга пагадзіцца з БРС-89, калі ён каасе натуральнае беларускае слова *просьбіт* (утварэнне ад *просьба*), кваліфікуючы яго як застарэлае, а на яго месца ставіць слова з неўласцівым беларускай мове суфіксам *-цель*: *праціцель*. Замест штучнага для нашае мовы ўтварэння з *-цель* – *любіцель* – у беларускай мове здаўна бытуе *аматар*, якое мае і свае вытворныя: *аматарскі*, *аматарства*, чаго не скажаш пра *любіцель* і *любіцельства*.

Пра неўласціваасць беларускай мове ўтварэнняў з суфіксам *-цель* сведчаць і найноўшыя тэрміналагічныя слоўнікі: *групавальнік*, *дзельнік*, *водаачышчальнік* і інш. (Паводле П. Сцяцко)

Тэкст 2. Суфіксы *-н-* і *-ов-* (*-ёв-*, *-ав-*, *-ев-*) пры ўтварэнні адносных прыметнікаў выступаюць як самыя спалучальныя, г.зн. здатныя спалучацца з найбольшай колькасцю ўтваральных асноў (параўнальна з іншымі суфіксамі). І ўсё ж сярод іх у беларускай мове ў цэлым шэрагу выпадкаў пераважае суфікс *-ов-* (*-ав-*, *-ев-*). Так, апошнім часам агульнаю нормаю лічацца ўтварэнні *вяснвы* (і *веснавы*), *зімовы*, *цэментавы* (а не *вясенні*, *зімні*, *цэментны*). У тэрміналагічных слоўніках: *сеткавы*, *клеткавы*, *працэнтавы*, *выбарковы*, *зборкавы*, *кнопкавы*.

Двухтомавы «Беларуска-рускі слоўнік» (Мн., 1988–1989) падае нямала дублетных утварэнняў з суфіксамі *-н-* і *-ов-* (*-ав-*, *-ев-*): *аднакаранёвы* і *аднакаранны*, *асяродкавы* і *асяродачны*, *беспрацэнтавы* і *беспрацэнтны*, *задаткавы* і *задатачны* і інш. І ўсё ж слоўнік аддае перавагу супольным з усеагульным стандартам утварэнням з суфіксам *-н-*. Аднак гэта не адпавядае рэчаіснасці. У моўнай практыцы пераважаюць утварэнні з *-ов-* (*-ав-*, *-ев-*). І вось чаму.

1. Гэты словаўтваральны сродак дае магчымасць захаваць у ранейшым, нязменным выглядзе ўтваральную аснову ў складзе прыметніка, і тым самым вытворнае слова мае празрыстую матывацыю свайго значэння.

2. Суфікс *-ов-* (*-ав-*, *-ев-*) дазваляе ўнікнуць немілагучнасці ці амаль невымоўнага збегу зычных на стыку асновы і суфікса *-н-*: параўн.: *канструктавы* і *канструктны*.

3. З суфіксам *-ов-* (*-ав-*, *-ев-*) не парушаецца аднастайнасць напісання (і вымаўлення) утварэнняў ад сваіх і пазычаных слоў: *камтаставы*, *кантраставы*, *баластавы* – як і *тайговы*, *рынкавы*. Пры далучэнні суфікса *-н-* да ўтваральнай асновы з канцавымі санорнымі *рв* узнікае збег трох санорных (*рвн*), які паводле фанетычнага прынцыпу трэба было б пісаць: *рэзерўны*, *кансерўны*. Суфікс *-ов-* (*-ав-*) здымае такое напісанне (*рэзервавы*, *кансервавы*), як і само вымаўленне (неўласцівы збег зычных). (Паводле П. Сцяцко)

Выберыце тую форму слова, што з'яўляецца больш блізкай беларускай мове: **крыўднік** – **крыўдзіцель**. Адкаж абгрунтаўце.

23. З «Глумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы» выпішыце 10–15 адносных прыметнікаў з суфіксамі *-н-* і *-ов-* (*-ав-*, *-ев-*). Якія з гэтых суфіксаў выкарыстоўваюцца часцей? Чаму?

24. *Падрыхтуйце вуснае паведамленне на тэму «Утварэнне ў беларускай мове дзеясловаў з суфіксамі -ава- (-ява-) і -ірава- (-ырава-)*».

25. *Прачытайце і перакладзіце тэкст або ўрываек з яго. На аснове атрыманых звестак складзіце характэрныя дыялогі, удзельнікамі якіх могуць быць англічане, амерыканцы, французы, немцы, італьянцы, японцы, лацінаамерыканцы, арабы. Падрыхтуйце паведамленне на тэму «Дзелавы этыкет беларусаў».*

В последнее время растет актуальность международных деловых контактов. Поэтому любому руководителю необходимо знать особенности делового этикета и психологии партнеров-иностранцев.

Англичане стремятся избежать категоричности. Любимые выражения англичан – «мне кажется», «я думаю», «я полагаю», «возможно, я не прав». Их характеризует сложность по возможности избежать однозначных ответов «да» и «нет», что создает иногда трудности в понимании их коммуникативных намерений иностранцами. Сам английский язык идиоматичен, одно слово может иметь много значений, и потому понимание английской речи, понимание того, что на самом деле хотел сказать англичанин и чего он не хотел сказать, бывает нелёгким делом. Англичанин исключительно вежлив и требует такого же обращения от других, он молчалив, с незнакомыми людьми не вступает в беседу и не обсуждает каких-либо вопросов, он может быть холоден, и его надо «разговорить». В то же время он чуток к намекам, хорошо понимает юмор, но не любит «грязных» шуток и потому иногда осуждает шумные и не слишком приличные немецкие шутки. Существует поговорка: «Молчание – знак согласия». Но для англичан молчание означает именно молчание, нежелание отвечать и больше ничего. Оно не подразумевает согласия с вами.

Английские бизнесмены отличаются высоким профессионализмом. Они неохотно идут на сделки, отдача от которых будет через 5–10 лет. Они, как правило, интеллигентные люди, интересуются искусством, спортом. Англичане умеют не только работать, но и отдыхать и укрепляют свои контакты во время игры в теннис, гольф, во время скачек и посещения театров. Они очень активны на различных семинарах, симпозиумах, выставках. Бизнесмены тесно связаны с парламентом, консервативной партией и правительством и благодаря этому умеют отстаивать свои деловые интересы.

При установлении и поддержании контактов англичане широко используют подарки (не слишком дорогие, сувенирного характера) и любят сами их получать. Представители крупного бизнеса близки по манерам к аристократии, они ценят утонченные приемы с участием представителей правящей элиты и знаменитых деятелей искусства. Бизнесмены среднего ранга – попроще. Их юмор носит характер больше деловой, профессиональный, упречения – ближе к интересам среднего класса.

Американцы, как правило, контакты заводят легче, чем англичане, без особых соблюдения правил этикета. Они уделяют большое внимание поискам контактов и сбору посредством их необходимых сведений, а также пре-

зентациям и рекламе. В США правила этикета и протокола проще, чем в Англии. Смокинги носят реже, чем в других странах (больше в артистических кругах), фраки – еще реже. Слова *mister* и *mistress* на конвертах и в письмах не пишутся; употребляются сокращенные варианты: *Mг* или *Mrs*. Написанные полностью, эти слова имеют другой, неприятный смысл. Полностью пишется только *Miss*. В США распространены рекомендательные письма. Их следует послать по почте, предоставив инициативу запроса письма адресату. Если вы звоните по телефону, назовите свое имя и фамилию (не следует представляться как «мистер» или «мадам»).

Французы при контактах никогда не преуменьшают силу партнера. Они очень внимательны к тому, чтобы сохранить свою независимость и не уступить. Они жестко ведут переговоры и, как правило, не имеют запасной позиции, рассчитывая только на победу. Из национальных черт французских деловых кругов следует отметить такую: они уделяют большое внимание предварительным договоренностям. Французы предпочитают заранее обсудить те или иные деловые вопросы, даже по отдельности, чтобы затем решить вопрос окончательно. Они очень учтивы, вежливы, доброжелательны, склонны к шутке, но при серьезном обсуждении не избегают конфронтационного стиля.

И еще две особенности. Во-первых, разнообразие методов и приемов. С одними людьми беседы и контакты могут вестись в элитном тоне, на ту же тему с другими – в совершенно ином. Во-вторых, между французами очень велики различия как в образовании, культуре, так и в политических взглядах, и расхождения эти растут. Вот почему к каждому собеседнику следует отнестись очень внимательно и, только хорошо узнав партнера, выработать тактику общения с ним. Французы, конечно, менее холодны, чем англичане. Высший слой французского общества чем-то напоминает англичан, а рядовые французы идут на контакты свободно.

Несколько слов о том, как французы вступают в контакты и переговоры. Они значительно более консервативны в этом плане, чем, скажем, немцы или итальянцы.

Во-первых, у них уже вековой опыт – чинопочитание, контакты устанавливаются по званию. Во-вторых, они очень разборчивы в контактах. Вы им нужны – они идут на связь с вами, пропал интерес – сразу отрезали контакт, пропали, как будто вас и не знали. Принцип – никаких лишних контактов. В-третьих, французы не любят приглашать к себе домой. Делают это только в исключительных случаях: или в отношении лиц высокого ранга, или в случае крайней необходимости. Все контакты ведутся, как правило, в рабочие дни и часы. Конец недели, начиная со второй половины пятницы, – только для отдыха, семьи, развлечений. Как и итальянцы, они не очень аккуратны со временем: опоздание для них – обычная вещь. Но если опаздываете вы, они обязательно это заметят. Последнее тем более странно, что они очень вежливы, предупредительны, того же требуют от собеседника и сами очень остро реагируют на любые замечания. Французские деловые круги – истинные патриоты своей страны. В собеседниках, партнерах по бизнесу они ценят знание французской культуры и искусства.

Французы эмоциональны, могут перебить собеседника, высказать по ходу беседы критические замечания, но не обижаются, когда перебивают их. О делах французские бизнесмены не любят говорить во время еды (они гурманы), предпочитая вопросы бизнеса обсуждать за кофе. Личных проблем, болезней, доходов, расходов предпочитают не касаться. Приглашение на ужин – большая честь для французов, а опоздание на него на четверть часа считается нормой. На ужин гости приходят с подарком (цветы, но не белые хризантемы, которые во Франции считаются символом скорби; вино дорогих марок, шоколадные конфеты). Устанавливаются контакты главным образом за столом. Недопустимо критиковать еду, а в особенности вино. В больших домах есть свои винные погреба, свои марки, и если вы похвалили вино хозяина, то это может стать первым шагом к установлению добрых отношений (кстати, французы не чокаются).

Во Франции не принято обращаться по имени. Обычно употребляют обращение «мсье» и «мадам». Французы не любят, когда до них дотрагиваются собеседники. В визитной карточке обычно указывается образование, которое очень ценится.

Немцев отличает хорошая юридическая подготовка, глубокое изучение проблем. На переговорах им свойственна систематичность, они любят обсуждать вопросы последовательно, один за другим. Они очень находчивы, умеют налаживать контакты и высоко ценят установленные связи. Немецкие бизнесмены аккуратны, пунктуальны, имеют огромный опыт в бизнесе и ведении переговоров. Они точны в соблюдении сроков и условий договора и требуют этого от партнеров. Предпочитают, чтобы партнеры обращались к ним с учетом их титулов. Подарки в деловом общении не приняты. На переговорах не тратят попусту время, предпочитая сразу приступить к делу.

Немцы называют титул каждого, с кем разговаривают (г-н президент и т.д.). Если титул собеседника вам неизвестен, обычное обращение – Herr Doctor, замужнюю женщину можно назвать Frau Doctor.

Итальянцы на контакты идут легко, в том числе семейные, домашние. В Италии проявляют особое уважение к детям. Поэтому, здороваясь со знакомыми, сначала спрашивают о здоровье детей, а затем – о здоровье взрослых.

Итальянские бизнесмены придают большое значение визитным карточкам и ждут, что вы вручите им свою. Переговоры они обычно ведут с людьми, равными им по положению. Итальянцы очень гордятся своей историей и культурой. Знание их, упоминание латинских выражений найдет отзыв у вашего собеседника-итальянца.

Неформальные, дружеские отношения между партнерами приветствуются. Они любят обсуждать деловые вопросы в неофициальной обстановке, в ресторанах, гордятся своей кухней. Еда у итальянцев – предмет культа. За столом могут вестись и самые серьезные переговоры.

Первое, на что обращают внимание иностранцы, сталкиваясь с **японцами**, это их «загадочная улыбка» и искусство скрывать свои мысли. Существует поговорка: на Западе люди говорят вам правду либо лгут. Японцы же никогда не лгут, однако им никогда не придет в голову говорить правду.

Известно, что дипломаты предпочитают не говорить «да» или «нет» и делают это только в крайнем случае. Для японцев произнести «да» и «нет» – далеко не простое дело. Тщательно избегаются также слова «не могу», «не знаю». Данный обычай распространяется и на область деловых отношений. Японцы не склонны выражать свои мысли прямолинейно, а смысл фраз преднамеренно загуманивается оговорками, в которых заложена неопределенность. Из поколения в поколение их приучали говорить обиняками, чтобы уклониться от столкновения мнений, советовали избегать прямых утверждений.

Этика японских бизнесменов значительно отличается от норм делового мира западных стран. Обычно они устанавливают контакты по рекомендации третьих лиц – посредников, услуги которых могут вознаграждаться. Отказ дать визитную карточку может обидеть японца. Контакты устанавливаются с лицами, равными по положению. Тот, кто вступает в контакт с вышестоящим по рангу бизнесменом, выступает в роли просителя.

Японские бизнесмены точно соблюдают назначенное время встреч и болезненно относятся к опозданиям, чем бы они ни были вызваны. В качестве приветствия японцы предпочитают поклоны и избегают рукопожатий – отсюда совет: не протягивай руку первым ни при встрече, ни при расставании.

При переговорах японцы иногда кивают головой – это не означает, что они согласны, они просто хотят сказать, что поняли вас. Японцы очень вежливы и ценят такое же отношение к ним. Бизнесмены не позволяют, чтобы на них давили, они могут даже уйти с переговоров.

В разговорах, контактах с японцами следует иметь в виду еще одну черту – они не терпят ни малейшего оскорбления или грубо сказанного слова и сами воздерживаются от подобных выражений. Вежливость делает их приятными собеседниками. Деликатность ценится японцами превыше всего. И, может быть, еще больше, чем у англичан, у японцев ценится молчание, которое считается категоричнее слов. Все это надо иметь в виду, когда вы устанавливаете контакты с японцами.

Японцы много внимания уделяют тем, с кем устанавливают контакты и ведут переговоры, личностным отношениям с партнерами. С более слабым партнером они могут отойти от своего тактичного обращения и прибегнуть к угрозам. Японцам свойственна аккуратность. Их стиль – обязательность, точность во времени, в исполнении обещаний. Японцы умеют слушать партнера, демонстрируют внимание, поощряя собеседника высказаться, что, однако, отнюдь не следует понимать как знак согласия с вашей точкой зрения.

Латиноамериканцы, как правило, ведут переговоры не спеша, упорно, на практические предложения идут, а если есть финансовые проблемы, материальные затраты, то действуют осторожно.

При заключении двусторонних соглашений тщательно проверяют их соответствие внутреннему законодательству. Беседы ведут обычно один на один. Некоторые латиноамериканцы не всегда обязательны, поэтому желательно соглашение держать под контролем.

Латиноамериканцы экспансивны, дружелюбны. Ярko проявляют свои симпатии. Не очень любят долгие и пустые беседы, предпочитают давать и получать точные ответы. Не склонны выслушивать инструкции, предпочитают живой разговор. Они более открыты, чем западноевропейцы. Этикет по сравнению с принятым в западных странах упрощенный.

Арабы умеют устанавливать контакты, славятся гостеприимством. Пожелание гостя для них закон, но того же они требуют от партнеров, будучи сами гостями. Арабы немного актеры. Когда они не хотят отвечать, то улыбаются, уверяют, что не знают этого вопроса, тянут время или отделяются общими, обтекаемыми фразами.

Для арабов одним из важнейших условий контактов, связей, переговоров является установление доверия. Они стараются не столько предугадать решение проблемы путем анализа событий, сколько извлечь решение из опыта прошлого.

В арабских странах существуют свои нормы этикета, протокола, обычаи, как правило, связанные с образом жизни, религией, идеологией. Их, конечно, надо знать при установлении контактов, при беседах, переговорах, в особенности, если вы едете в арабскую страну. Прежде всего – это отношение к Корану, к мусульманской религии. Не следует допускать никакой критики Корана и, конечно, нужно проявлять уважение к нему. Учитывать то отношение к женщине, которое принято в стране: ни в коем случае не подавать руку женщине. Не подавать ни в коем случае мужчине левую руку для приветствия.

При знакомстве, контакте не рекомендуется расспрашивать о жене, передавать ей приветы, и наоборот: если вы знаете, что у вашего партнера есть дети, нужно расспросить о них, рассказать о своих детях.

У мусульман, арабов не принято употреблять вино и, приглашая на ланч, обед, коктейль, не надо принуждать их пить его. Нельзя подавать к столу свинину. *(Паводле часопіса «Секретарь»)*

26. *Па матэрыялах беларускіх СМІ падрыхтуйце паведамленне аб якой-небудзь падзеі ў сферы, блізкай да вашай спецыяльнасці. Пры адказе імкніцеся захаваць высокую культуру прафесійнага маўлення.*

ПЕРАКЛАД ЯК ВІД РАБОТЫ З ТЭКСТАМ

6.1. Асноўныя адзінкі перакладу

Мова – гэта своеасаблівы код, праз які ажыццяўляецца абазначэнне прадметаў і з’яў рэчаіснасці пры дапамозе ўмоўных знакаў. У навуковай літаратуры **пераклад** вызначаецца як перавыражэнне, пераказіраванне тэксту, створанага на адной мове, у тэкст на іншай мове. Гэта здзяйсняе перакладчык, які творча падбірае варыянт у залежнасці ад рэсурсаў мовы, тыпу і задач перакладу, асаблівасцей тэксту і свайго досведу. Пры гэтым адзінка перакладу адной мовы можа не супадаць з адзінкай перакладу іншай мовы.

Адзінкай перакладу лічыцца мінімальны моўны адрэзак першакрыніцы (тэксту-арыгінала), які семантычна ўспрымаецца як цэлае [2]. У якасці адзінкі перакладу можа выступаць любы элемент моўнага ўзроўню – ад фанем (графем) да тэкстаў. У залежнасці ад гэтага можна вылучыць наступныя віды перакладу.

Гукавы пераклад – выкарыстоўваецца звычайна ў тых выпадках, калі пераклад іншамоўнага слова немагчымы або непажаданы, найчасцей пры запазычванні слоў для абазначэння паняццяў, якіх няма ў мове, на якую робіцца пераклад, у спецыфічнай літаратуры, на геаграфічных картах, у турыстычных даведніках, пры перакладзе прэйскурантаў, тэхнічнай дакументацыі і г.д. Пры гэтым гукі замяняюцца найбольш блізкімі да іх па гучанні (рус. *Денис Дергачёв, Игорь Грещевский* – бел. *Дзяніс Дзергачоў, Ігар Грашчэўскі*). Як бачым, для дакладнай і правільнай перадачы на пісьме іншамоўных уласных імёнаў неабходна ведаць фанетычныя законы беларускай мовы і іх замацаванне ў якасці арфаграфічных нормаў.

Памарфемны пераклад. Марфема выступае як адзінка перакладу вытворных слоў (*до-сроч-н-ый – да-тэрмін-ов-ы, дел-о-производств-о – справ-а-вод-ств-а, благ-о-творит-ель-н-ость – добр-а-чын-н-асць*). Від перакладу, які займае прамежкавае становішча паміж словаўтварэннем і запазычваннем, называецца калькаваннем. **Калькаванне** – стварэнне новых слоў са свайго моўнага матэрыялу, але на ўзроўні адпаведнай іншамоўнай лексемы. Калькі (словы, што ўтва-

раюцца ў працэсе калькавання) адначасова з'яўляюцца вынікам і словаўтварэння, і запазычвання: *агульнакарысны* (з рус. *общепольный*), *грамадазнаўства* (*обществоведение*), *спажывецкі* (*потребительский*) і інш. Аднак не трэба імкнуцца да механічнага перакладу суадносных марфем, бо ў выніку можа атрымацца ненатуральнае, штучна створанае слова (*правіцель*, *натхніцель*, *пенсіённы* і інш.).

Памарфемна нельга перакладаць тапонімы (уласныя імёны геаграфічных аб'ектаў): напр., *Красноводск*, *Североморск* не могуць гучаць як *Чырванаводск*, *Паўночнаморск*, а толькі *Красноводск*, *Севераморск*. Увогуле, перадача на іншую мову ўласных імёнаў – надзвычай складаная праблема лінгвістыкі. Для вырашэння спрэчных момантаў неабходна звяртацца да слоўнікаў.

Пераклад асобных слоў – адзін з самых распаўсюджаных відаў перакладу, пры якім да кожнага слова адной мовы адшукваецца адпаведнік у другой мове. Такім спосабам перакладаюцца простыя па структуры сказы, напр.: *Многие предприятия страны ищут партнеров в далеком зарубежье* – *Многія прадпрыемствы краіны шукаюць партнёраў у далёкім замежжы*. Аднак і пры такім, здавалася б, лёгкім спосабе перакладу могуць быць свае цяжкасці. Адной з іх з'яўляецца наяўнасць у любой мове сінонімаў, амонімаў, мнагазначных слоў, напр.: *Мы достигли первых успехов в области регионального сотрудничества* – *Мы дасягнулі першых поспехаў у галіне* (не вобласці) *рэгіянальнага супрацоўніцтва*; *Не приближайтесь к транспортному средству, которое движется, до полной его остановки* – *Не набліжайцеся да транспартнага сродку, які рухаецца, да поўнага яго спынення* (не прыпынку).

Пераклад слоў можа выклікаць цяжкасці пры перадачы на іншую мову безэквівалентнай лексікі (слоў, якія не маюць аднаслоўных эквівалентаў у іншай мове). Не маюць аднаслоўных беларускіх адпаведнікаў такія рускія словы, як, напрыклад, *общаться* – *мець зносіны*, *отчество* (*імя па бацьку*), *скотник* (*даглядчык жывёлы*).

Пераклад словазлучэнняў. Пры перакладзе словазлучэнняў (сэнсавых і граматычных аб'яднанняў некалькіх паўназначных слоў) неабходна памятаць пра тое, што ў кожнай мове свае асаблівасці выражэння граматычнай і сэнсавай сувязі слоў. Таму нават пераклад свабодных словазлучэнняў не варта разумець як пераклад асобных іх кампанентаў. Напр.: *видеть своими глазами* – *бачыць на свае вочы* (а не *бачыць сваімі вачамі*), *поблагодарить его перед всеми* – *падзякаваць яму пры ўсіх* (а не *падзякаваць яго перад усімі*), *управляющий делами* – *кіраўнік спраў* (а не *кіраўнік справамі*).

Калі ў склад словазлучэння ўваходзіць некалькі кампанентаў, якія выражаюць цэласнае паняцце і па сваёй функцыі набліжаюцца

да слова, то перакласці яго шляхам падбору эквівалентаў да кожнага кампанента паасобку немагчыма, не парушыўшы семантычнай цэласнасці словазлучэння. Такія фразеалагічныя спалучэнні перакладаюцца як адзінства і нярэдка зусім не супадаюць наборам кампанентаў з мовай арыгінала (напр., *видеть насквозь – бачыць навывлёт, в конце концов – нарэшце, по крайней мере – прынамсі, был прав – меў рацыю, с бухты-баряхты – проста з моста, зарубить на носу – заламаць асінку*).

Пераклад сказаў. Калі сувязь паміж словамі ў сказе свабодная, то такі сказ можна перакласці па асобных словах ці словазлучэннях. Адзінкай перакладу сказ з’яўляецца пры перакладзе прыказак, прымавак, устойлівых клішэ і формул (надпісы, формулы ветлівасці). У гэтых выпадках сказ уяўляе сабой адзінства, якое, таксама як і фразеалагічнае словазлучэнне, нельга перакласці праз падбор эквівалентаў да яго частак. Галоўнае пры такім перакладзе – дакладна захаваць сэнс, пазбегнуць двухсэнсоўнасці. Параўн.: *Пройти огонь, воду и медные трубы – З сямі печай хлеб есці; Один в поле не воин – Адною рукою і вузла не завяжаш; Удачи Вам! – Хай Вам шчасціць!; Дабранач! – Добрай ночы!*

Пераклад тэкстаў. Адзінкамі перакладу з’яўляюцца такія тэксты, як, напрыклад, паэтычныя творы, тэксты рэкламы, назвы мастацкіх твораў, бо яны ўяўляюць сабой семантычныя адзінствы.

Зрабіць якасны пераклад з адной мовы на другую дапамогуць перакладныя слоўнікі, а таксама моўны густ і дасведчанасць перакладчыка.

6.2. Асаблівасці перакладу з рускай мовы на беларускую

Дзяржаўнасць беларускай і рускай моў у Рэспубліцы Беларусь выклікае патрэбу дасканалага валодання абедзвюма мовамі. Пераклад з блізкіх, роднасных моў можа памылкова здавацца нескладанай працай. Але кожная мова валодае шэрагам лексічных і граматычных асаблівасцей, без добрага ведання якіх якасны пераклад наўрад ці магчымы. Пры перакладзе з рускай мовы на беларускую неабходна памятаць пра наступныя разыходжанні паміж імі:

1. Разыходжанні ў націску. Шэраг суадносных беларускіх і рускіх лексем адрозніваюцца месцам націску: *арэст – арышт, арендбанный – арэндаваны, момэнт – момант, стéпень – ступéнь, укомплектованный – укамплектаваны* і інш. (гл. падтэму 1.7).

2. Разыходжанні ў граматычных катэгорыях: родзе, ліку, склоне (рус. *медаль, надпись, перепись, запись, подпись, продажа* (ж. р.), *зал*

(м. р.) – бел. *медаль, надпіс, перапіс, запіс, подпіс, продаж* (м. р.), *зала* (ж. р.); рус. *крупа, поведение* (толькі адз. л.) – бел. *крупы, наводзіны* (толькі мн. л.), рус. *дверь* (адз. і мн. л.) – бел. *дзверы* (толькі мн. л.)).

Нярэдка пры перакладзе з рускай мовы на беларускую (і наадварот) змяняецца склон залежных кампанентаў словазлучэння: *ходіць па коридорам – хадзіць па калідорах, камісія па жылішчому строітэльству – камісія па жыллёвым будаўніцтве, диплом с отличием – дыплом выдатніка, задержка за днягамі – затрымка ў грашах* і інш.

Неабходна добра ведаць асаблівасці скланення назоўнікаў у беларускай мове. Так, у адрозненне ад рускай мовы назоўнікі другога скланення ў форме роднага склону адзіночнага ліку ў беларускай мове могуць мець як канчаткі *-а (-я)*, так і *-у (-ю)*: *маркетынгу, рынку, універсітэта* і інш.

НАГАДАЕМ! У такіх выпадках выбар канчаткаў залежыць ад лексічнага значэння слова. З канчаткам *-у (-ю)* ужываюцца назоўнікі, што абазначаюць:

- абстрактныя паняцці, пачуцці, стан і г.д.: *клопату, крыку, жалю*;
- зборныя прадметы: *калектыву, гаю, лесу, алейніку*;
- рэчывыя прадметы: *мёду, маку, атласу*. Але: **хлеба, аўса**;
- з’явы прыроды: *грому, ветру*;
- грамадскія фармацыі, вучэнні, тэорыі (як правіла, такія словы заканчваюцца на *-ізм/-ызм*): *рэалізму, кансерватызму, парламентарызму*;
- назвы захворванняў: *грыпу, радыкуліту*;
- месца, прастору, напрамак: *краю, небасхілу, захаду*. Але: **поўдня**.

З такім канчаткам назоўнікі ўжываюцца ў фразеалагізмах: *звесці з розуму, з веку ў век, не да густу*.

Канчатак *-а (-я)* маюць назоўнікі, што абазначаюць:

- асоб, жывых істот: *сябра, каня, школьніка, дырэктара*;
- канкрэтныя прадметы: *алойка, шыйтка*;
- арганізацыі, прадпрыемствы, установы: *завода, саюза, інстытута*;
- неселеныя пункты, географічныя назвы: *горада, Мінска*;
- адзінкі вымярэння: *кілаграма, градуса, ампера*;
- навуковыя тэрміны: *кораня, сінуса*;
- назвы розных відаў спорту, танцаў, гульняў: *тэніса, вальса*.

УВАГА! Выбар канчаткаў мнагазначных слоў абумоўлены кантэкстам (*тэрмін, народ, дуб* і інш.). Напр.: *На плошчы было шмат народу* і *Развіццё беларускай мовы цесна звязана з гісторыяй беларускага народа*.

ТРЭБА ПАМ'ЯТАЦЬ! Назоўнікі другога скланення ў давальным і месным склонах адзіночнага ліку і назоўнікі першага скланення ў месным склоне адзіночнага ліку пасля мяккіх асноў маюць канчаток **-і**: *зямлі, у полі* (параўн. рус.: *земле, в поле*). У адзначаных склонах назоўнікі з асновай на заднеязычныя [г], [к], [х] чаргуюцца са свісцячымі [з], [ц], [с] і маюць канчаткі **-е/-ы** (не пад націскам) і **-э** (пад націскам): *кніга – кнізе, эканоміка – эканоміцы, эпоха – эпосе, рака – на рацэ* (параўн. рус.: *книге, экономике, эпохе, на реке*).

Назоўнік **двор** у месным склоне можа мець канчаткі **-ы** ці **-э**: *на школьным двары* (участак каля будынка) – *на дварэ было сонечна* (на вуліцы).

3. Разыходжанні ва ўтварэнні дзеепрыслоўяў незакончнага трывання: у беларускай мове выкарыстоўваюцца суфіксы **-учы (-ючы), -ачы (-ячы)** – *гандлюючы, робячы* і інш. Параўн. з рускай мовай: *торгую, делаю*.

УВАГА! У беларускай мове ўтвараюцца дзеепрыслоўі незакончнага трывання ад дзеясловаў *біць, піць, віць, ліць, шыць, жаць* (*б'ючы, п'ючы, льючы*), ад дзеясловаў тыпу *мазаць, пісаць, рэзаць* (*мажучы, пішучы*). У рускай мове такіх дзеепрыслоўяў няма.

4. Разыходжанні ў адмаўленнях. У беларускай і рускай мовах ёсць шэраг слоў з адмаўленнем «не», «без» («бяз»), якія перакладаюцца з іншым адмаўленнем або ўвогуле без яго, напр.: рус. *негодование* – бел. *абурэнне, недойна* – *ганебна, невесомасць* – *бязважкасць, нескончаемый* – *бясконы, непроизвольно* – *міжволі, небезынтересный* – *даволі цікавы, небезызвестный* – *даволі вядомы, опасность* – *небяспека, безграмотность* – *непісьменнасць, бесчисленный* – *незлічоны* і інш.

5. Несупадзенне ў аб'ёме лексічнага значэння. Шэраг мнагазначных слоў і слоў-аманімаў рускай мовы не з'яўляюцца такімі ж у беларускай і перакладаюцца рознымі словамі ў залежнасці ад значэння. Напрыклад:

Руская мова	Беларуская мова
среда	серада 'дзень тыдня'; асяроддзе 'сукупнасць прыродных або сацыяльных умоў' (сацыяльнае асяроддзе)
почки	ныркі 'ўнутраныя органы'; пупышкі (на галінках дрэў)
остановка	спыненне (працэс спынення руху) прытынак 'месца спынення' (прытынак грамадскага транспарту)

Руская мова	Беларуская мова
обласць	вобласць 'частка якой-небудзь тэрыторыі' (<i>Мінская вобласць</i>); галіна (<i>сфера, галіна народнай гаспадаркі</i>)
лицо	твар 'пярэдняя частка галавы чалавека'; асоба 'асобны чалавек, індывідуум' (<i>давераная асоба, юрыдычная асоба</i>)
час	час 'прамежак, пэўны момант; перыяд, эпоха' (<i>вольны час; час абеду; даваенны час</i>); гадзіна '60 мінут'
свет	свет 'Зямля, сусвет; галіна жыцця, дзейнасці, з'яў' (<i>падарожніцаць на свеце, свет навукі</i>); святло 'прамяністая энергія; крыніца асвятлення' (<i>сонечнае святло; электрычнае святло</i>)
судзіць	судзіць 'разглядаць справу ў судовым парадку; ацэньваць' (<i>судзіць махляра; судзіць футбольны матч</i>); меркаваць 'разважаць' (<i>меркаваць аб рабоце па выніках</i>)
покой	пакой 'асобнае памяшканне' (<i>прыёмны пакой</i>); спакой 'адсутнасць трывогі, хваляванняў; заспакаенне' (<i>спакой на душы</i>)

Таксама ж і беларускія мнагазначныя словы могуць перакладацца на рускую мову некалькімі адпаведнікамі ў залежнасці ад значэння.

Руская мова	Беларуская мова
бок	сторона 'напрамак, прастора, месца; чалавек ці група асоб' (<i>южная сторона, разныя стороны</i>); бок 'правая або левая частка цела' (<i>кольнуло в бок</i>)
вялікі	большой 'значны па велічыні, памеры, колькасці' (<i>большой город</i>); вялікі 'выдатны па значэнні, ролі' (<i>великая победа, великий учёный</i>)

6. Разыходжанні ў сінтаксісе. У падтэме 5.6.1. разглядаліся найбольш істотныя асаблівасці сінтаксісу беларускай мовы, якія неабходна ўлічваць пры перакладзе. Варта спыніцца яшчэ і на спосабах перакладу з рускай мовы на беларускую дзеяпрыметнікаў і дзеяпрыметнікавых зваротаў, бо тут праяўляецца выразнае несупадзенне.

6.3. Спосабы перадачы дзеепрыметнікаў у беларускай мове

Для сучаснай беларускай літаратурнай мовы характэрны не ўсе магчымыя формы дзеепрыметнікаў. Пашыранымі з'яўляюцца дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу з суфіксам *-л-* (*пацямнелы, пачырванелы*) і залежнага стану прошлага часу з суфіксамі *-н-*, *-ен-*, *-ан-*, *-ян-*, *-т-* (*напісаны, засеяны, зжаты*). Неўжывальнымі лічацца формы незалежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі *-уч-*, *-юч-*, *-ач-*, *-яч-* (*пішучая, узрастаючая*) і прошлага часу з суфіксамі *-ўш-*, *-ш-* (*пабялеўшая, вырашшая*), а таксама формы залежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі *-ом-*, *-ем-*, *-ім-* (*будуемы, узводзімы*). Зваротныя дзеепрыметнікі (тыпу *палепшыўшыся*) у беларускай мове ўвогуле не ўжываюцца. У рускай мове актыўна выкарыстоўваюцца ўсе названыя формы дзеепрыметнікаў. У сувязі з гэтым пры перакладзе ўнікае праблема адэкватнай перадачы дзеепрыметнікаў і дзеепрыметнікавых зваротаў па-беларуску.

Існуюць розныя спосабы пазбегнуць неўжывальных формаў дзеепрыметнікаў.

1. Дзеепрыметнікавы зварот перабудаваць у даданы сказ (*находзяцца в обращении деньги – грошы, што знаходзяцца ў абарачэнні; женщины, работающие на предприятии – жанчыны, якія працуюць на прадпрыемстве*).

2. Перарабіць выраз, замяніўшы дзеепрыметнік аднакаранёвым:

- назоўнікам (*лицо, составившее документ – складальнік дакумента; будущее фирмы – будучыня фірмы; посещающие бассейн – наведвальнікі басейна; студенты, окончившие 3 курс, могут быть трудоустроены по специальности – пасля заканчэння 3 курса студэнты могуць быць працаўладкаваны па спецыяльнасці*);

- прыметнікам (*соответствующий налог – адпаведны падатак, договаривающиеся стороны – дагаворныя бакі, количество заболевших гриппом – колькасць хворых на грып; плата, превышающая расход – плата, большая за выдаткі*);

- дзеясловам (*развивающееся сотрудничество приносит результаты – супрацоўніцтва развіваецца і прыносіць вынікі; поднявшийся самолёт скрылся за облаками – самалёт узняўся і знік за аблакамі*);

- дзеепрыметнікам ва ўжывальнай форме (*уцелевшее здание – уцалелы будынак, устаревшие сведения – састарэлыя звесткі*);

- дзеепрыслоўем (*работающий с молодыми специалистами бригадир передаёт им свой опыт – працуючы з маладымі спецыялістамі, бригадзір перадае ім свой вопыт; клиенты, сделавшие заказ на этой неделе, получат подарок – зрабіўшы заказ на гэтым тыдні, кліенты атрымаюць падарунак; заметивший машину человек остановился – зайважыўшы машыну, чалавек спыніўся*).

3. Замяніць развітым прыдаткам (*цыфры, показываюць динаміку – лічбы-паказальнікі дынамікі*).

4. Змяніць парадак слоў (інверсія): *хозяйствующий субъект – субъект гаспадарання, комплектующий отдел – аддзел камплектавання*.

5. Калі дзеепрыметнік не мае істотнай сэнсавай нагрузкі, пры перакладзе яго можна апусціць (*время, отведённое для рекламы – час для рэкламы; меры, оказывающие воздействие – меры ўздзеяння; выплаты, устанавливаемые законом – выплаты згодна з законам*).

? Пытанні для самакантролю

1. Што называюць адзінкай перакладу? На якіх моўных узроўнях яна вылучаецца?
2. Як можна ахарактарызаваць кожны з відаў перакладу?
3. У чым, на ваш погляд, заключаецца складанасць перакладу з блізкароднасных моў?
4. Якія асаблівасці беларускай мовы неабходна ведаць, перакладаючы рускамоўныя тэксты?
5. Што ўплывае на выбар канчаткаў назоўнікаў другога скланення ў форме роднага склону адзіночнага ліку?
6. Якія формы дзеепрыметнікаў не ўласцівыя нашай мове?
7. Як пазбегнуць неўжывальных формаў дзеепрыметнікаў у беларускай мове?

Практычныя заданні

1. Утварыце словазлучэнні з прыведзенымі назоўнікамі, падабраўшы да іх азначэнні, і перакладзіце словазлучэнні на рускую мову. Якія адметнасці назоўнікаў у беларускай і рускай мовах можна адзначыць?

Запіс, летапіс, гусь, подпіс, медаль, стэп, брыво, дзверы, шынель, рукапіс, боль, цень, перапіс, моц, жаль, мазоль, сажань, дроб, пыл, палын, фальш.

2. Перакладзіце на беларускую мову наступныя словазлучэнні. Звярніце ўвагу на род і лік назоўнікаў у кожнай мове.

I. Заготовка свеклы, экспорт овощей, рост цен на фрукты, выпить чашку кофе, обеспечить крупой и макаронами, дверь рабочего кабинета, обсудить поведение персонала, наградить медалью, неразборчивая запись, государственный займ, недвижимое имущество.

II. Незавершенное производство, рабочая неделя, оптовая торговля, полная себестоимость, расчётная прибыль, ремонтное хозяйство, рационализаторское предложение, закупить новую посуду, выставка живописи, продажа товаров.

3. Складзіце словазлучэнні «прыметнік + назоўнік» і «назоўнік + назоўнік», выкарыстаўшы наступныя словы:

а) вытворчасць, гандаль, гусь, дабрабыт, какава, нарада, посуд, раўнавага, сабака, салата, сыравіна, якасць;

б) беспрацоўе, буракі, гаспадарка, зала, кава, камода, маёмасць, прыбытак, пыл, рызыка, праца, яблык.

4. Вызначце род назоўнікаў, утварыце з імі словазлучэнні «прыметнік + назоўнік».

Рэзюмэ, паблісіці, вігі, торы, бэквардэйшн, камюніке, авіза, авеню, клішэ, жалюзі, турнэ, дасье, кенгуру, поні, танга, бра, івасі, алібі, мадэмуазэль, ам-плуа, маэстра, інтэрв'ю, кашнэ, журы.

5. Падабраўшы да беларускіх назоўнікаў рускія адпаведнікі, а да рускіх – беларускія, параўнайце іх род.

а) сведка, абаронца, хвалько, мурашка, сяўба, мясціна, прадмова, назва, помста, упартасць, гваздзік, рамонак, півоня, вяргіня, хлапчанё, асяроддзе, шчупак, двайняты, ярына, лекі;

б) лакомка, плакса, ябеда, тополь, рожь, дробь, собака, тень, орлёнок, утёнок, творчество, туфля, крупа, валерьяна, хлопоты, равнодушие, озимые.

6. Выпішыце ў першы слупок назоўнікі, што маюць у беларускай мове абедзве формы ліку, у другі – толькі форму адзіночнага ліку, у трэці – толькі форму множнага ліку.

Алешнік, крупы, прыцемкі, маліны, чарніла, клопат, двайняты, дзверы, спакуса, краявід, рэшткі, дажынкi, насельніцтва, арэлі, вячоркі, вокны, акуляры, садавіна, збожжа, алей, лекі, хлеб, спаборніцтва, абставіны, зносіны, стаўленне, павага, дабрабыт.

7. Пастаўце назоўнікі ў форме роднага склону адзіночнага ліку. Ад чаго будзе залежаць выбар канчаткаў?

Аналіз, рынак, трэст, аўтарытэт, маркетынг, кіраўнік, тэніс, характар, рубель, кілаграм, год, каэфіцыент, камітэт, дакумент, інстытут, кантынент, вальс, інтэлект, апетыт, разлік, інтэрвал, фармат, сусвет, момант, рэалізм, апендыцыт, змрок, холад, штаб, дыялог, тварог, хлеб, твар, горрад, вопыт, кантраст, імідж, поспех, тавар, фонд, менталітэт, арыгінал, актыў, сродак.

8. Складзіце словазлучэнні, паставіўшы назоўнікі ў форме роднага склону.

а) брыгадзір, чарот, нос, твіст, чэрвень, мароз, ідэал, лес, тэрмін, франк;

б) футбол, конь, саюз, бераг, кракавяк, канал, плот, пень, авёс, шылінг;

в) вальс, воцат, тэніс, характар, прыліў, стол, сацыялізм, долар;

г) век, кот, садок, вецер, вопыт, язык, паланэз, хакей, рубель.

9. Выпішыце назоўнікі, якія ў форме роднага склону адзіночнага ліку маюць канчаток **а**.

Беражок, кіраўнік, тыдзень, сумёт, мінімум, вобраз, цукар, замак, асяродак, інтэрнэт, быт, музей, грып, прафсаюз.

10. *Выпішыце назойнікі, якія ў форме роднага склону адзіночнага ліку маюць канчаток у.*

Архіпелаг, кірмаш, край, конкурс, дакор, рынак, заповіт, поплаў, альпінізм, зубр, ізалятар, кантракт, канцэрт, лакаўт.

11. *Складзіце словазлучэнні, ужыўшы прыведзеныя назойнікі ў форме меснага склону.*

- а) народ, Іван, мох, чэрвень, нож, пясок, снег, іней, лес, луг;
- б) цела, твар, лоб, білет, саюз, горад, Кірыл, сын, малако, праспект;
- в) порах, гарох, касманаўт, Купала, ручнік, алень, ліст, подзвіг, блакіт, нож;
- г) кажух, спецыяліст, айсберг, двор, сшытак, стыль, асфальт, Шамякін, верх, дождж.

12. *Улічваючы значэнне назойнікаў, вызначце іх канчаткі ў форме роднага склону адзіночнага ліку. Складзіце з імі сказы.*

народ	['вялікая група людзей' 'усё насельніцтва пэўнай дзяржавы, жыхары краіны'
апарат	['прыбор, прыстасаванне' 'сукупнасць устаноў'
дагавор	['дзеянне паводле дзеяслова <i>дагаварыцца</i> ' 'дакумент'
перавод	['грашовае адпраўленне' 'дзеянне паводле дзеяслова <i>пераводзіць</i> – <i>перавесці</i> '
талент	['таленавіты чалавек' 'прыродныя здольнасці'
рахунак	['дакумент, дзе вызначана сума грошай, якая павінна быць заплачана за што-небудзь' 'фінансавыя аперацыі'
загад	['дакумент' 'дзеянне паводле дзеяслова <i>загадваць</i> – <i>загадаць</i> '
закон	['дэкрэт, пастанова' 'агульнапрынятыя правілы, звычаі'

13. *Утварыце форму меснага склону; складзіце сказы.*

Прэмія, будучыня, чарга, парада, праца, вяршыня, работа, мяжа, даведка, шчака, гутарка, эканомія, эканоміка, гаспадарка, персана, структура, канфэрэнцыя, верасень, мітынг, край, верх, абшар, гандаль, гандляр, народ, каэфіцыент, бартар, банк, фонд, тэкст, дыялог, стаж.

14. Утварыце форму творнага склону; складзіце сказы.

Беларусь, памяць, ростань, ветлівасць, веліч, заповедзь, шыр, любоў, глыб, творчасць, моладзь, адказнасць.

15. Знайдзіце і выпраўце памылкі пры ўтварэнні формаў ступеней на-раўнання прыметнікаў і прыслоўяў.

1. Здароўе мілей за грошы. 2. Брат старэйшы сястры. 3. Будуецца буйнейшая бібліятэка ў краіне. 4. Вянок з пралесак мне даражэй золата. 5. Вярхоўны Суд – вышэйшая інстанцыя. 6. «Слова пра паход Ігаравы» – самы найяскаравы ўзор славянскага верлібра. 7. Гэта быў мудрэйшы чалавек. 8. Гэтая лекцыя цікавей за мінулую. 9. Новы дом вышэй суседніх. 10. Па тэрыторыі Беларусь больш Балгарыі. 11. Дажды сталі халадней. 12. Суніцы больш саладзейшыя, чым мёд. 13. Ціхі акіяны найглыбейшы за Атлантычны. 14. Мікола ў два разы старэй сястры. 15. Гімалайскія горы – вышэйшыя на Зямлі.

16. Перакладзіце сказы на беларускую мову. Зрабіце вывад аб ужыванні формаў прыметнікаў і прыслоўяў у параўнальных канструкцыях.

1. Этот товар лучше прошлого. 2. Серебро дешевле платины. 3. Текущие налоги выше прежних. 4. Евровалюта дороже американской. 5. Его сегодняшнее завещание выгоднее, чем предыдущее. 6. Японская техника новее испанской. 7. Английские предприятия продуктивнее итальянских. 8. Этот метод работы эффективнее предложенного.

17. Перакладзіце на беларускую мову наступныя словы і выразы. Растлумачце, чым выкліканы лексічныя і структурна-граматычныя разыходжанні паміж імі і іх беларускімі аднаведнікамі?

Общаться, отчество, пожалуйста, редчайший, извиниться, пораньше, преважный, ещё бы!, видеть насквозь, ничего себе!, не в духе, на каждом шагу, два сапога пара, но не тут-то было!, в конце концов, ни в коем случае, видеть своими глазами, как говорится.

18. Перакладзіце фразы з рускай мовы на беларускую, улічваючы, што рускія словы относиться і отношение(я) маюць некалькі беларускіх аднаведнікаў.

Замечания относятся к взглядам автора; ученик относится к числу самых старательных; событие относится к началу века; наше предприятие относится к числу лучших; все хорошо отнеслись к новому сотруднику; девять относится к трём, как три к одному; отношение Максима к Маше, отношение к труду; торгово-экономические отношения; отношение сознания и материи; я имею к этому непосредственное отношение, поддерживать отношения.

19. У наступных сказах выпраўце памылкі пры ўжыванні дзеепрыслоўяў і дзеепрыслоўных зваротаў.

1. Гледзячы перадачу, узніклі цікавыя думкі. 2. Задача рашалася вельмі проста, карыстаючыся новым метадам. 3. Прыходзячы з канцэрта, ён

падзяліўся ўражаннямі з маці. 4. Вучыўшыся ў звычайнай школе сем гадоў, я паступіў у гімназію. 5. Уваходзячы ў клас, настаўнік пачаў урок. 6. Мы заўсёды адпачываем, слухаўшы музыку. 7. Рыхтуючы вялікую колькасць дакументаў, хутка скончылася папера.

20. *Перакладзіце прыведзеныя словазлучэнні рускай мовы на беларускую мову. Звярніце ўвагу на разнастайныя спосабы перакладу дзеяпраметнікаў рускай мовы на беларускую.*

1. Угрожающее положение; воспроизводящий фактор; сведения, помещаемые в объявлениях; соответствующий налог; своевременно предотвращённое банкротство; получаемые доходы; предшествующее время; хозяйствующий субъект; высокооплачиваемая работа; стимулирующий аппарат; находящиеся в обращении деньги; компания, занимающаяся аферами; исполняющий обязанности менеджера; регулирующие выплаты.

II. Продукция, произведённая предприятием; сложившиеся обстоятельства; располагающий сведениями; регулирующая функция; реализуемое через торговую сеть; обслуживающий персонал; разрешимая задача; установившиеся цены; органы, осуществляющие государственную политику; заслуживающий доверия; управление, занимающееся частными компаниями; документ, освобождающий от финансовой ответственности, проверяющее лицо; развивающийся маркетинг.

21. *Прачытайце і перакладзіце тэксты на беларускую мову. Вызначце дзеяпраметнікі, іх ролю і адметнасці ў беларускай і рускай мовах.*

Тэкст 1. Важной чертой современного мирового хозяйства является деятельность его субъектов в условиях жёсткой конкуренции, обусловленной, в первую очередь, непрекращающейся борьбой за рынки сбыта. Поэтому для любой фирмы, желающей включиться в международные экономические отношения, первоственной задачей становится обеспечение успешного выхода на внешний рынок, как правило, уже заполненный предлагаемыми товарами и услугами. В этой связи для фирмы становится необходимым обращение к методам международного маркетинга. И поскольку маркетинг ставит в центр внимания потребителя, вся работа предприятия, использующего принципы и методы маркетинга, направлена на подчинение производства интересам потребителя. (*Менеджмент*)

Тэкст 2. Целевой принцип, увязывающий ресурсы, является важнейшим при реализации любой управленческой проблемы. В последние годы целевой принцип реализуется через различные программы, охватывающие совокупность материальных, трудовых, финансовых ресурсов, направленных на достижение определённых целей. Целевой принцип тогда даёт результат, когда правильно выбраны методы управления, обоснованно сформированы структуры управления и т.д. (*Па матэрыялах інтэрнэта*)

22. *Прачытайце і перакладзіце тэкст на беларускую мову. Вызначце яго стыль. Назавіце беларускія адпаведнікі рускім дзеяпраметнікам.*

В странах с развитой рыночной экономикой маркетинговая деятельность подчинила себе деятельность предприятий, заставляя их быть актив-

ными не только в сфере предложения товара, но и спроса, что способствует укреплению связей между производством, обращением и потребителем.

Постоянно меняющаяся ситуация на рынке, успешная организация маркетинга требует творческого подхода, особых навыков и знаний организации хозяйственной деятельности предприятия в рыночной системе. На первый план маркетинг в своём развитии выдвигает проблему менеджмента. Маркетинг как порождение рыночной экономики является в определённом смысле философией производства и полностью подчинён условиям и требованиям рынка. При этом сам рынок, его требования являются постоянно меняющимися, движущимися под воздействием научно-технических и социальных факторов. (*Справочник менеджера*)

23. *Прачытайце тэкст на рускай мове і яго пераклад на беларускую. Прааналізуйце беларускамоўны пераклад тэксту з пункту гледжання правільнасці, дакладнасці і чысціні культуры маўлення. Выпраўце памылкі, растлумачце іх прычыны.*

Национальное богатство – один из важнейших показателей экономической мощности страны, представляющий собой денежное выражение всей совокупности потребительских стоимостей, накопленных обществом за весь предшествующий период по состоянию на определённую дату.

Для подсчёта национального богатства в соответствии с рекомендациями статистической службы ООН используются понятия «активы» и «пассивы».

Активами являются объекты собственности, в отношении которых институциональные единицы осуществляют свои права собственности и от владения и использования которых они получают экономическую выгоду. К активам относятся здания, машины и оборудование, земля, акции, облигации, депозиты, другие объекты собственности.

В активах собственность отражается в стоимостном выражении. Это даёт возможность определить совокупную стоимость всей собственности определённой институциональной единицы. Совокупная

Нацыянальнае багацце – адзін з важнейшых паказацелей эканамічнай моцнасці страны, прадстаўляючы сабой грашовую выразнасць усёй сукупнасці патрабаваных каштоўнасцей, накопленых грамадствам за ўвесь папярэдні перыяд па маёмасці на адпаведную дату.

Для падліку нацыянальнага багацця ў адпаведнасці з прапановамі статыстычнай службы ААН выкарыстоўваюцца паняцці «актывы» і «пасівы».

Актывамі з'яўляюцца аб'екты ўладання, у адносінах да якіх інстытуцыянальны адзінкі ажыццяўляюць свае правы на ўладання і ад уласнасці і ад карыстання якіх яны атрымліваюць эканамічную карысць. Да актываў адносяцца пабудовы, машыны і абсталяванне, зямля, акцыі, аблігацыі, дэпазіты, іншыя аб'екты ўладання.

У актывах уладанне адлюстроўваецца ў каштоўнай выразнасці. Гэта дае магчымасць вызначыць сумесную каштоўнасць усёй уласнасці адпаведнай інстытуцыянальнай адзінкі. Сумесная велічыня актываў

величина активов за вычетом пассивов образует собственный капитал. На уровне национальной экономики понятию «собственный капитал» соответствует понятие «чистые активы», характеризующее величину национального богатства страны.

Пассивы – это задолженность или обязательство по погашению своих долгов.

за вылікам пасаваў абразуе ўласны капітал. На ўзроўні нацыянальнай эканомікі паняццю «ўласны капітал» адпавядае паняцце «чыстыя актывы», характэрызуючае велічыню нацыянальнага багацця страны.

Пасівы – гэта запазычанасць ці абавязанасць па пагашэнні сваіх даўгоў. (*Эканоміка для всех: популярны слоўвар*)

24. Перакладзіце тэксты на беларускую мову. Вызначце арфаграфічныя, лексічныя, марфалагічныя, словаўтваральныя, сінтаксічныя асаблівасці беларускай мовы ў параўнанні з рускай.

Тэкст 1. Менеджеров можно разделить на несколько видов и подвидов. Видовое разнообразие менеджеров коррелирует с разными типами карьер. Менеджеров можно разделять по специализациям, и тогда это будут, например, менеджеры по продажам, менеджеры по закупкам, менеджеры по управлению персоналом, менеджеры по логистике, финансовые менеджеры и т.д.

Можно разделять менеджеров по уровням иерархии, и тогда это будут менеджеры верхнего звена (или топ-менеджеры), менеджеры среднего звена (или мидл-менеджеры) и менеджеры низшего звена (или лоу-менеджеры).

Сочетание этих двух подходов позволяет выделить группы менеджеров, различающихся по уровню иерархии, но находящихся внутри одной специализации. Например, для проектных команд в консалтинге можно выделить следующие разновидности менеджеров: ассистент – младший консультант – консультант – заместитель менеджера проекта – менеджер проекта – старший менеджер проекта. (*3 часопіса «Управление персоналом»*)

Тэкст 2. Маркетинг рассматривает и изучает не только индивидуально потребителя, но и группы, в которые он входит, например, семья, социальные классы и общество, принимая во внимание статус, стиль жизни. Маркетинг рассматривает взаимоотношения внутри этих групп: взаимосвязь, конфликты и распределение власти – всё, что влияет на выбор маркетингового подхода, которым будет руководствоваться фирма. Именно социология даёт возможность понять социализацию и приобретённое поведение, поэтому стоит задуматься над тем, каким будет маркетинг с учётом социологического подхода.

Маркетинг изучает человеческое поведение. В обществе изобилия он организует поведение покупателей и менеджеров, направляя их на достижение экономических целей посредством обмена, удовлетворяющего потребности покупателей и приносящего выгоду продавцам. Психология – это наука, изучающая поведение; её применение в маркетинге направлено на то, чтобы помочь лучше понять поведение покупателей, пользователей и менеджеров. (*Маркетинг: энциклопедия*)

СПЕЦИАЛЬНЫЕ ТЭКСТЫ ДЛЯ ПЕРАКЛАДУ

1. Мерчандайзинг – комплекс маркетинговых мероприятий, осуществляемых в торговых помещениях, прежде всего при розничной торговле, и направленных на то, чтобы «подвести» покупателя к товару и создать благоприятную ситуацию, обеспечивающую максимальную вероятность совершения покупки. К средствам мерчандайзинга можно отнести расположение и демонстрацию товара в торговом зале, рекламу внутри магазина, оформление витрин, организацию маршрутов движения клиентов, развитие самообслуживания и других форм активной продажи, использование упаковки и маркировки товара, гибкое ценообразование, оказание дополнительных услуг. Мерчандайзинг обычно осуществляется без участия продавца. (*Экономика для всех: популярный словарь*)

2. Бенчмаркинг – сбор и анализ информации о деятельности лучших предприятий партнёров и конкурентов, об используемых ими методах управления. Цель бенчмаркинга – повышение эффективности собственной деятельности и завоевание конкурентных преимуществ. Предметом бенчмаркинга являются технологии, производственные процессы, методы организации производства и сбыта продукции. Результаты бенчмаркинга наряду с результатами маркетинговых исследований используются при выработке целей и стратегий деятельности организаций. Термин «бенчмаркинг», характеризующий самостоятельный вид деятельности, появился в 70-е гг. XX в., хотя и ранее успешно действующие организации активно изучали и брали на вооружение передовой опыт предприятий, партнёров и конкурентов, в частности, использовали функционально-стоимостной анализ. (*Экономика для всех: популярный словарь*)

3. Менеджер (англ. manage – управляющий) – профессиональный управляющий: генеральный (исполнительный) директор предприятия, президент или член дирекции (правления), руководитель отдела или других подразделений концернов, трестов, синдикатов и т.д. Осуществляет квалифицированное руководство деятельностью. Менеджер должен владеть методами и средствами управления коллективом на основе глубоких знаний его внутренних связей, координации деятельности работников в трудовом процессе. В настоящее время к менеджеру предъявляются также требования знания основ социологии, психологии, организации производства и т.д. В современной практике менеджеры, как правило, являются наёмными работ-

никами, привлекаемыми к управленческой деятельности по контрактам, заключаемым с владельцами фирм и организаций (акционерами, коллективными собственниками) и т.д. (*Справочник менеджера*)

4. Концепция социально-этичного маркетинга утверждает, что задачей организации является установление нужд, потребностей и интересов целевых рынков и обеспечение желаемой удовлетворённости более эффективными и более продуктивными (чем у конкурентов) способами с одновременным сохранением или укреплением благополучия потребителя и общества в целом.

Этой концепции придерживаются, например, предприятия, занимающиеся выпуском и реализацией экологически чистых продуктов питания. Эта концепция требует от деятелей рынка увязки в рамках политики маркетинга трёх факторов: извлечения прибыли, удовлетворения покупательской способности, благосостояния общества. Такая концепция маркетинга может быть в первую очередь использована в медико-индустриальном комплексе, вся деятельность которого должна быть направлена на качественное улучшение здоровья индивидуума – это в частности, и общественного здоровья – это в глобальном масштабе. (*Введение в экономику*)

5. Маркетинг содействует улучшению качества жизни, помогает признанию и распространению новых товаров, идей и услуг.

Знать маркетинг важно и тем, кто не связан с ним непосредственно. Его принципы могут быть использованы врачами, юристами, консультантами по управлению, финансистами, научными работниками, экономистами, статистиками и некоммерческими организациями. Всем им необходимо понимать и удовлетворять потребности пациента, клиента, покупателя и т.д.

Более качественное удовлетворение потребностей, усиление адресности производства и организации, наиболее эффективных форм реализации, развитие производственно-бытовой деятельности – классические задачи маркетинга. (*Маркетинг: энциклопедия*)

6. Труд менеджера (или управленческий труд) выделился из общего процесса производства в результате разделения, специализации и кооперации производства. Управленческий труд направлен на организацию всех производственных процессов и обеспечение эффективного функционирования хозяйственной системы в целом.

В отличие от труда рабочего, занятого непосредственно в производстве материальных благ, труд менеджера имеет свои особенности. Во-первых, результаты труда менеджера в большинстве своём невозможно измерить прямо, например количеством выпущенных деталей, погонных метров материи, тонн стали и т.п. Труд руководителя цеха, мастера, директора, главного инженера невозможно оценить достаточно точно, потому что он проявляется в показателях работы руководимого ими подразделения, предприятия. Во-вторых, в сфере управленческого труда мы имеем дело со специфическими предметами, орудиями, продуктами труда. Предметом

труда в сфере управления выступает информация. Орудиями труда аппарата управления является организационная и вычислительная техника, используемая для обработки информации, продуктом является также информация в форме документов, решений, распоряжений. (*Словарь менеджера*)

7. Гудвилл – 1) условная стоимость деловых связей организации (фирмы), «цена» накопленных нематериальных активов организации (престиж торговых марок, опыт деловых связей, устойчивая клиентура); 2) доброжелательность, благорасположение клиентов; 3) денежная оценка предполагаемого будущего превышения прибыльности данной организации по сравнению со средней прибыльностью аналогичных организаций; 4) неосязаемый основной капитал, активы (разность между ценой предприятия в целом и ценой его реального основного капитала). (*Справочник менеджера*)

8. Доклад – документ, в котором излагаются определённые вопросы, даются выводы, предложения. Доклад предназначен для устного (публично) сообщения на определённую тему и обсуждения. Составляется доклад по различным вопросам деятельности учреждения, организации, предприятия. Доклад может быть: отчётным, в котором обобщается состояние дел, ход работы за определённое время; текущим, информирующим о ходе выполнения планов; на политические темы; научный.

Текст доклада состоит из трёх логических элементов: введения, основной части (доказательства) и заключения. Во введении указываются основные причины, вызвавшие возникновение названного документа. В основной части анализируется фактическое положение дел, приводятся аргументы, делаются ссылки и т.д. Заключение содержит выводы и предложения. (*Справочник менеджера*)

9. Управление – наука многоплановая, активно взаимодействующая в своём развитии со смежными дисциплинами, особенно организационно-экономического профиля (экономикой народного хозяйства и его отраслей; организацией производства, научной организацией труда и др., определяющими формирование организационно-экономического механизма управления). Поскольку объектами управления являются производственные коллективы, их ячейки и отдельные работники, управление опосредует закономерности управления персоналом, психологию управления, социологию. Хозяйственный механизм и методы управления основываются на экономической теории, маркетинге, финансовом менеджменте, административном, трудовом и предпринимательском праве. (*Справочник менеджера*)

10. Содержание управления предприятием включает: принципы и методы управления, теорию управленческих решений, организационную структуру управления, технические средства управления.

Предметом науки управления являются законы и закономерности управления как целостного явления, изучаемые в различных разрезах: структурном, экономическом, социально-психологическом, информационном, технологическом.

Используя системный подход, наука управления опирается на общие принципы, теории систем и закономерности, кибернетику, экономико-математические методы и модели. Оптимизация процессов управления, их механизация и автоматизация строится с учётом достижений вычислительной техники, микроэлектроники, теории информатики, современных систем автоматизированного проектирования и управления. (*Справочник менеджера*)

11. Ранжирование целей – это оценка относительной важности и значимости целей. Каждой цели присваивается порядковый номер, определяется её важность для достижения цели более высокого уровня, т.е. устанавливается «удельная» значимость данной цели.

Ранжирование и нормирование целей осуществляются на основе экспертных оценок. Ранжирование целей – ориентир их реализации и распределения ресурсов. При распределении ресурсов в первую очередь удовлетворяются более важные цели с относительно небольшими потребностями в них, во вторую очередь – наиболее важные цели с большими потребностями в ресурсах и затем – менее важные цели. (*Справочник менеджера*)

12. Ноу-хау – знания и практический опыт технического, управленческого и финансового характера, которые представляют коммерческую ценность, применимы в производстве и профессиональной деятельности. Эта информация включает в себя незапатентованные технологические процессы и прочую информацию производственного и торгового характера, недоступную широкой общественности. Она может быть представлена в виде руководства, спецификации, формулы, рецепта, схемы организации производства, технологического процесса и других видах. Особенностью этого вида информации является его конфиденциальность и секретность. Ноу-хау широко используется в мировой практике при заключении договоров о техническом сотрудничестве, обмене и передаче технологии, лицензионных соглашений, инженерно-консультационных услуг.

Включение в договоры пунктов о передаче ноу-хау ведёт к увеличению доходов продавца и к ускорению освоения предмета соглашения. (*Справочник менеджера*)

13. Оффшорная компания – представляет собой такую компанию, которая создаётся в одном из государств, законодательство которого предусматривает для определённых коммерческих структур существенные налоговые льготы, а также возможность свести к минимуму ведение бухгалтерского учёта и отчётности.

Процесс создания компаний в них упрощён до минимума: зарегистрировать компанию можно по телефону, дослав потом необходимые типовые документы. (*Справочник менеджера*)

14. Организация сервиса – услуги, связанные с подготовкой к производству и продаже, сбытом, реализацией и использованием машин, оборо-

дования и другой промышленной продукции. Сервис фирмы-производителя машин и оборудования и других товаров включает, помимо технического, также и другие виды обслуживания (доставку, упаковку, страхование, сохранность, финансирование покупателем товара и т.д.).

Создание разветвлённой и хорошо организованной сети технического обслуживания является непременным условием для успешной деятельности фирмы-производителя. Особенно это важно при выходе на внешний рынок. В условиях острой конкурентной борьбы на мировом рынке обязательным является организация сети консультационных пунктов, станций ТО, складов запчастей, учебных центров и т.п., без этого нельзя рассчитывать на успех. *(Справочник менеджера)*

15. Организация ООН по промышленному развитию (ЮНИДО) – международная организация, содействующая промышленному развитию и ускоренной индустриализации развивающихся стран путём мобилизации национальных и международных ресурсов. Создана в 1966 году и насчитывает в настоящее время более 150 государств. Её деятельность подразделяется на оперативную и вспомогательную, куда входит оказание технической помощи развивающимся странам, поставка оборудования и материалов, подготовка кадров в различных отраслях, выплата стипендий, а также организация семинаров, симпозиумов, совещаний и других мероприятий. *(Справочник менеджера)*

16. Факторинг – вид услуг, предназначенный в основном для вновь входящих на рынок мелких и средних фирм в области финансирования. Суть факторинга заключается в покупке фирмой-фактором у поставщиков товаров краткосрочных обязательств по товарным поставкам. При проведении факторинга поставщик сообщает компании-фактору список своих торговых партнёров и предполагаемый объём поставок товаров. Фактор проверяет платёжеспособность каждого из покупателей и объявляет поставщику величину возможного кредитного лимита по каждому из них. В рамках этого лимита поставщик может осуществлять поставки товаров без риска неполучения платежа, так как если должник в установленный срок не погасит задолженность, то это сделает компания-фактор. По отгрузке товара продавец немедленно получает 70–90% суммы, а остальное предоставляется клиенту после того, как покупатель оплатит счёт за вычетом процента за кредит и комиссии за услуги. *(Справочник менеджера)*

17. Фирменный стиль – совокупность приёмов, обеспечивающих определённое единство выпускаемой продукции и одновременно имеющей отличие от изделий конкурентов. В систему фирменного стиля входят следующие элементы: товарный знак – зарегистрированный в установленном порядке и служащий для отличия товаров одной фирмы от другой; логотип – оригинальное начертание полного или сокращённого наименования фирмы; фирменный блок – объединённые в композицию знак и логотип. Фирменный стиль является особой разновидностью языка, на котором фирма обращается к своим реальным и потенциальным покупателям.

Логотип фирмы и наименование товара должны хорошо запомниться и выглядеть привлекательно, благозвучно, не ассоциироваться с чем-либо неприличным. Это требование особо важно при переводе наименования на иностранные языки. Фирменный стиль помогает завоевать популярность, а значит, и обеспечить сбыт новых партий товара. (*Менеджмент качества*)

18. Учётный процент – процент, взимаемый банком с суммы векселя при покупке их банком до наступления срока платежа. Банк при учёте векселя выплачивает предъявителю сумму его номинальной стоимости за вычетом скидки, равной учётному проценту. Право получения денег по векселю переходит к банку, который может либо получить с векселедателя по истечении срока полную сумму, указанную в векселе, либо перепродать его на денежном рынке. (*Справочник менеджера*)

19. Услуги на мировом рынке – потребительские стоимости, которые поступают на внешние рынки и не приобретают овеществлённой формы. Мировой рынок услуг распадается на более узкие рынки – лицензий, ноу-хау, инженерно-консультационных услуг, транспортных, банковских, туристических и иных видов услуг. В состав услуг на мировом рынке включают транспорт, связь, торговлю, материально-техническое снабжение, бытовые, жилищные и коммунальные услуги, общественное питание, гостиничное хозяйство, туризм, финансовые и страховые услуги, финансы, науку, образование, здравоохранение, физкультуру и спорт, культуру и искусство, а также информационно-вычислительные, инженерно-консультационные, юридические, биржевые и посреднические услуги, операции с недвижимостью, аренду оборудования, услуги по изучению рынка, организацию маркетинговой деятельности, рекламы и др.

В настоящее время более 23% торговли приходится на транспортные услуги и столько же на туризм. Отмечается быстрый рост торговли на услуги по обмену научно-техническим и производственным опытом. (*Справочник менеджера*)

20. Ливеридж-лиз – новый вид международного лизинга, в соответствии с условиями которого арендатор и лизинговая фирма создают доверительную компанию, которая приобретает оборудование и производителей и сдает его в долгосрочную аренду потребителю. Последний может воспользоваться налоговыми и амортизационными льготами и сократить расходы, связанные с арендой. (*Справочник менеджера*)

21. Лизинг подержанного оборудования – форма лизинга, позволяющая эффективно использовать оборудование по истечении лизингового контракта или оборудование, бывшее объектом краткосрочной аренды. Как правило, лизинг подержанного оборудования проводится в отношении развивающихся стран. (*Экономический словарь-справочник*)

22. Международная пластиковая карточка (PRIORBANK-VISA) – персонифицированное платёжное средство, предназначенное для оплаты това-

ров и услуг, а также получения наличных денег на территории Республики Беларусь и за рубежом.

Карточка PRIORBANK-VISA является универсальным платёжным средством в 190 странах мира и позволяет всегда осуществлять легко и быстро любые платежи. К услугам 22,5 тыс. банков и 257 тыс. банкоматов, которые выдают по карточкам наличные деньги. Более 15 млн торговых и сервисных точек по всему миру обслуживают клиентов с карточкой VISA. В Беларуси имеется более 250 точек приёма карточек (гостиницы, рестораны, кафе, бары, казино, прокат машин, такси, пункты выдачи наличности и т.д.). *(Справочник менеджера)*

23. Функцию координации можно определить как согласование действий многочисленных исполнителей плана в соответствии с целями фирмы (предприятия, корпорации). Задачей функции координации является обеспечение слаженной работы всего производственного коллектива.

Координация в управлении осуществляется путём налаживания взаимодействия различных подразделений (отделов, служб) в системе производства. К функции координации относится также регулирование и маневрирование материальными и финансовыми ресурсами.

Координация – это приоритет деятельности руководителя обычно высшего или среднего звена управления. Эта функция занимает наряду с организационной функцией существенное место в работе руководителя. *(Основы менеджмента и маркетинга)*

24. Функция контроля и управления рассматривается как процесс, при помощи которого руководство получает информацию о действительном состоянии дела по выполнению плана, о ходе решения задач. Этот процесс состоит из установки стандартов, измерения фактически достигнутых результатов и корректировки действий в случае, если имеются большие различия между результатами и установленными стандартами. С помощью контроля менеджмент организации определяет, правильны ли осуществляемые им решения. Самой главной причиной необходимости контроля является то, что организация должна обладать способностью вовремя выявлять свои ошибки и исправлять их до того, как они повредят достижению её целей.

Функция контроля связана с учётом и анализом. Учёт во многих случаях является средством контроля. А на основе анализа оценивается состояние объекта управления, результаты решения поставленных задач и возможности. *(Менеджмент)*

25. Управленческое решение служит средством разрешения проблемы. В обобщённом виде оно представляет собой предписание к действию, перечень мер, позволяющих привести систему в требуемое состояние или изменить само требуемое состояние. Под решением понимаются подход к рациональному выбору как минимум из двух вариантов.

Принятие решений представляет собой подфункцию функций управления. Этот процесс, который начинается с возникновения проблемной си-

туации и заканчивается выбором решения – действия по устранению проблемной ситуации.

Выполнение функций управления можно представить в виде последовательно сменяющих друг друга этапов действий: сбора, обработки и анализа информации о состоянии объекта управления и системы управления им; определения цели функционирования и выработки управленческого решения; доведения решения до исполнителя; реализации решения и изменений в системе. (*Маркетинг: энциклопедия*)

26. Лидз-энд-лэгз – тактика манипулирования сроками проведения расчётов (ускорение или затягивание) с целью получения определённых финансовых или иных выгод, используемая зарубежными фирмами. Применяется, как правило, в области внешнеторговых операций в ожидании резких изменений валютных курсов, при повышении или снижении процентных ставок, ухудшении платёжеспособности партнёра торгово-экономической сделки, вероятности изменения действующего режима налогообложения и др. Осуществляется путём официального, согласованного между участниками сделки, пересмотра сроков, либо несоблюдения одной из сторон условий контракта. Наиболее распространённые формы лидз-энд-лэгза: досрочная оплата товаров и услуг; задержка платежа; отсрочка коммерческой операции или оформление её в кредит; ускорение или замедление репатриации прибылей, выплаты процентов, дивидендов или погашения кредита. Проведение лидз-энд-лэгза оказывает дополнительное дестабилизирующее воздействие на рыночную ситуацию, снижает эффективность мер государственного валютного и кредитного контроля, регулирования платёжных балансов и денежного обращения. (*Справочник менеджера*)

27. Необходимым условием стабильности современных индустриальных обществ является эффективное функционирование институтов согласования интересов различных социальных групп. В странах с рыночной экономикой интересы наемных работников и предпринимателей согласуются в рамках института социального партнерства – устойчивой системы взаимоотношений между субъектами коллективных производственных отношений, обеспечивающей эффективное представительство их групповых интересов, а также контакты властных структур с общественными группами, информация о которых важна для принятия государственных решений в социально-экономической сфере. Социальное партнерство позволяет реализовать трехсторонние отношения между правительством, деловыми кругами и работниками в лице профсоюзов, состоящее в многоуровневом переговорном процессе и консультировании по наиболее важным вопросам, затрагивающим интересы сторон. (*И.И. Екадумова*)

28. Система управления предприятием подразделяется на подсистемы и элементы, находящиеся между собой в определённых отношениях. Например, подсистемы производственных процессов; ресурсов (материальных, трудовых, денежных); поставщиков и потребителей продукции.

Система управления является иерархической, т.е. многоуровневой: в её структуре есть подсистемы различных уровней. Например, управление производством включает управление отдельными цехами, в состав которых входят производственные участки, образуя трёхуровневую систему управления.

Важнейшим свойством системы управления является её динамизм, т.е. способность воспринимать управляющее воздействие и переходить в новое состояние, а также её устойчивость, нечувствительность к некоторым сторонним влияниям.

В создании эффективной системы управления важная роль отводится человеческому фактору. Эффективная система управления строится с учётом ряда специфических требований, основные из которых: адекватность, адаптивность, гибкость, надёжность, пропорциональность. (*Основы менеджмента и маркетинга*)

29. Изучение и преодоление стресса, или стресс-менеджмент, является одной из самых частых тем как научных изданий, так и популярной периодики.

Впервые понятие «стресс» было введено в науку около 70 лет назад Гансом Селье, одним из физиологов прошлого века. Селье назвал так открытый им общий адаптационный синдром, описывающий характерную защитную реакцию живого организма на любое чрезвычайное затруднение или экстраординарное воздействие. По своей сути эта реакция отражает экстренную мобилизацию внутренних ресурсов организма для того, чтобы преодолеть препятствие, справиться со сложной ситуацией.

Психологи говорят о разных формах стресса. Продуктивный, или эустресс, позволяет не только справиться с затруднениями, но и накопить полезный опыт по преодолению сходных «трудных» ситуаций. Деструктивный, или дистресс, разрушает поведение, является источником многочисленных неприятных переживаний и болезней.

Формы преодоления трудных ситуаций, или копинг-стратегии (от англ. глагола to cope – справиться, совладать), могут быть самыми разными, такими, как бурный аффект (гнев, агрессия, слёзы, смех), переосмысление ситуации (новая интерпретация значимости событий, попытка увидеть их «в другом свете», рационализация) и действия, непосредственно направленные на разрешение проблемы.

В рамках программы стресс-менеджмента выделяются два основных направления работы: профилактика стресса и его коррекция. (*Управление персоналом*)

30. Франчайзинг – особая форма маркетингового управления и сбыта. Осуществляющая франчайзинг родительская компания передаёт дочерней фирме (или предпринимателю-индивидуалу) право на бизнес в определённом месте и в определённый контрактный период времени. Обычно такого агента снабжают технологиями, производством или торговой базой, рекламными материалами и общей рекламной поддержкой. При франчайзин-

ге важно не допустить рекламной самостоятельности агентов. (*Словарь менеджера*)

31. Стратегия сбора урожая – базисная стратегия организации, находящейся в стадии спада (сворачивания своей деятельности). Когда организация сокращает свою деятельность (сокращает производство, покидает рынок), то она уменьшает инвестирование во все элементы комплекса маркетинга и стремится максимизировать прибыль или минимизировать издержки даже при уменьшении объема продаж. Стратегию сбора урожая часто используют при переходе на новую модель продукта относительно заменяемой модели. (*Словарь менеджера*)

32. Ценовой зонтик – поддержание стабильных цен на рынке, когда спрос превышает предложения, а цена диктуется рыночным лидером. Ценовой зонтик обычно поддерживает большинство организаций данной отрасли. Методы такой поддержки различны, наиболее распространённым из них является регулирование основными производителями отрасли своих объёмов предложений таким образом, чтобы обеспечить устойчивость цен рыночного лидера. (*Словарь менеджера*)

33. Создание интернет-представительств в наши дни уже давно является нормой. Заявляя о себе или своём новом продукте, компании необходимо создавать его максимальное информационное присутствие на рынке. И веб-сайт зачастую становится первоисточником информации, тем ресурсом, который даёт самое первое представление о компании или её продукте. Интернет-сайт как официальный источник информации будет способствовать установлению и поддержке взаимовыгодных отношений между компанией и общественностью.

Особый интерес для компании, использующей интернет-технологии, представляют онлайн-интервью. Вопросы могут задавать не только представители СМИ, но и любые желающие. Данный процесс сложен в техническом отношении, но даёт большой резонанс, не зря к этой тактике прибегали многие политики. (*С.В. Ильинский*)

34. Как в трудах классиков экономической теории, так и в современной литературе нет однозначного определения такого понятия, как предпринимательство, хотя оно вошло в экономический оборот в конце XVII века и, пока существует рыночная экономика, не сойдет со сцены.

Рынок – среда существования предпринимателей, без предпринимательской деятельности невозможно функционирование современной рыночной экономики.

В узком смысле слова под предпринимательством следует понимать особую инициативную экономическую активность дееспособных граждан, направленную на удовлетворение потребностей общества и населения и извлечение личной прибыли.

Предпринимательство – процесс создания чего-либо нового, обладающего ценностью; процесс, поглощающий время и силы, предполагающий

принятие на себя финансовой, моральной и социальной ответственности; процесс, приносящий денежный доход и личное удовлетворение достигнутым. (*Основы менеджмента и маркетинга*)

35. Для того чтобы выполнять свои функции, государству необходимы средства. Конкретным их воплощением является бюджет. Основным источником доходов бюджета выступают налоги. Налоги – обязательные платежи, взимаемые государством с юридических и физических лиц с целью удовлетворения общественных потребностей.

Если в период рабовладения налоги взимались в виде натуральных вещественных податей, то по мере развития товарно-денежных отношений налоги приобретают денежную форму. С помощью налогов государство регулирует многие, в том числе и экономические, процессы. Они помогают управлять различными видами деятельности: сдерживают развитие одних и поощряют развитие других, воздействуют на экономическую активность предпринимателей, регулируют платежеспособный спрос и предложение.

Принято различать две основные функции налогов: фискальную и экономическую.

Фискальная функция выражается в формировании государственных денежных доходов. Они идут на содержание государственного аппарата, армии, здравоохранения, социальной сферы и т.д.

Экономическая функция налогов состоит в воздействии через налоги на общественное воспроизводство.

Значительное повышение налогов может сдерживать или делать бессмысленной предпринимательскую деятельность. Высокие налоги на сверхприбыль регулируют цены. (*А.И. Василевский*)

36. Зарботная плата представляет собой один из основных факторов социально-экономической жизни каждой страны, коллектива, человека.

Нет ничего удивительного в том, что профсоюзы стремятся добиться высокой заработной платы с тем, чтобы позволить трудящимся лучше удовлетворять свои потребности. Тем более что высокий уровень заработной платы может оказать благотворное влияние на экономику в целом, обеспечивая высокий спрос на товары и услуги.

При общем высоком уровне заработной платы и тенденции к ее повышению растет спрос на большую часть товаров и услуг, которые покупают трудящиеся. Принято считать, что это явление ведет к созданию новых и развитию уже существующих предприятий, способствует достижению полной занятости. Сторонники экономики с высокими заработками добавляют, что в развитых промышленных странах заработная плата одновременно является и основным источником доходов и основным источником существования основной массы населения. Стимулирующее воздействие, которое она оказывает, не только более значительно, чем могут оказывать другие доходы, но и затрагивает всю экономику в целом.

Зарботная плата должна в принципе быть достаточно высока, чтобы стимулировать спрос. Но если она будет чрезмерно высока, то есть опас-

ность, что спрос превысит возможности производства, а это приведет к росту цен, т.е. породит инфляцию. (*Словарь менеджера*)

37. В практике планирования наиболее часто применяются показатели годовой, месячной, дневной и часовой выработки, исчисленные по товарной продукции в стоимостном выражении.

Годовая (месячная) выработка рассчитывается путем деления запланированного объема продукции (работ, услуг) на плановую среднесписочную численность промышленно-производственного персонала за планируемый период (год, месяц). Годовая (месячная) выработка характеризует использование рабочего времени за год, месяц.

Дневная выработка рассчитывается путем деления объема продукции (работ, услуг) в планируемом периоде (год, месяц) на количество человеко-дней, которые должны быть отработаны промышленно-производственным персоналом в плановом периоде. Она характеризует эффективность использования рабочего дня.

Часовая выработка определяется путем деления объема продукции (работ, услуг) на планируемый суммарный фонд времени промышленно-производственного персонала. Она характеризует часовую эффективность труда.

Необходимо отметить, что при расчете дневной выработки в состав отработанных человеко-дней не включаются целодневные простои и невыходы, а при расчете часовой выработки в состав отработанных человеко-часов не включаются внутрисменные простои. (*Введение в экономику*)

38. *Аккордная оплата* является разновидностью сдельной системы оплаты труда. При такой системе размер оплаты устанавливается не за каждую производственную операцию в отдельности, а за весь комплекс работ, взятый в целом.

Аккордная система применяется с целью усиления материальной заинтересованности работников в сокращении сроков выполнения работ.

Наниматель обязан обеспечивать нормальные условия для выполнения работниками норм труда. Согласно статье 89 Трудового кодекса Республики Беларусь (далее – ТК), такими условиями считаются:

- обеспечение заказов и объемов работ;
- исправное состояние машин, станков и приспособлений;
- своевременное обеспечение технической документацией;
- надлежащее качество материалов и инструментов, необходимых для выполнения работы, и их своевременная подача;
- своевременное снабжение производства электроэнергией, газом и иными источниками энергопитания;
- безопасные и здоровые условия труда (соблюдение правил и норм по технике безопасности, необходимое освещение, отопление, вентиляция, устранение вредных последствий шума, излучений, вибрации и других факторов, отрицательно влияющих на здоровье работников, и т.д.). (*Введение в экономику*)

39. Установленный календарный срок выполнения аккордного задания не подлежит продлению, за исключением случаев, когда имели место пере­рывы в работе из-за погод­но-климатических условий, необеспечения на­нимателем нормальных условий для выполнения рабочими норм труда, предусмотренных статьёй 89 ТК.

В случаях увеличения или уменьшения численности бригады в процес­се выполнения аккордного задания установленный срок его выполнения не изменяется, так как срок окончания работ предусмотрен календарным гра­фиком.

Качество выполняемых работ должно соответствовать требованиям строительных норм и правил (далее – СНиП).

При организации аккордной оплаты труда необходимо учитывать основ­ные условия применения систем сдельной оплаты труда и прежде всего:

- обоснование общего размера оплаты аккордного задания;
- организацию жесткого контроля за качеством выполнения работ (опе­раций), входящих в общее аккордное задание;
- организацию строгого контроля за соблюдением нормальной продол­жительности рабочей смены, исключающего скрытые сверхурочные часы работы и неправильный учет отработанного времени.

Несоблюдение этих условий может привести к необоснованным пере­платам по заработной плате, ухудшению качества выполнения строительно-монтажных и других видов работ и повышению их себестоимости. *(Введе­ние в экономику)*

40. Профессия экономиста является одной из наиболее популярных в настоящее время. Правда, многие под этим термином нередко понимают различные специальности – экономику и управление на предприятии (по отраслям), экономическую теорию, экономику труда, мировую экономику, национальную экономику, математические методы в экономике, социаль­ную экономику, статистику и т.д. Стоит отметить, что на 80% учебные пла­ны по этим специальностям одинаковые. Фактически, обучившись по одной из них, выпускник не имеет проблем с устройством на работу в любой из экономических областей. Однако почивать на лаврах – удел избранных. Как говорил об экономике выдающийся английский экономист Дж. Кейнс: «Предмет лёгок, но малочисленны те, кто добивается в нем успеха. Парадокс состоит в том факте, что экономист должен обладать редкой комбина­цией талантов... Он должен быть математиком, историком, государственным деятелем, философом...» *(По материалам интернета)*

КАРОТКІ РУСКА-БЕЛАРУСКІ СЛОЎНІК ТЭРМІНАЎ

А

Агентство по купле-продаже иностранной валюты – агенства па куплі-продажы замежнай валюты
 Агентский – агенцкі
 Аккредитив – акрэдытыў
 Акциз – акцыз
 Анализ качества продукции – аналіз якасці прадукцыі
 Анулирование – ануляванне
 Апеллировать – апеляваць
 Арендодатель – арэндадаўца
 Аттестация – атэстацыя
 Аукционист – аўкцыяніст

Б

Банковские услуги – банкаўскія паслугі
 Банкрот – банкрут
 Барышник – перакупшчык, гандляр
 Безвозмездно – бязвыплатна, дарма
 Безналичный (расчёт) – безналічны (разлік)
 Безработица – беспрацоўе
 Безрасчётный – неашчадны
 Безрезультатный – безвыніковы
 Безубыточность – бясстратнасць
 Бесхозяйственный – безгаспадарчы
 Биенале – біенале (б'енале)
 Биржа труда – біржа працы
 Благо – даброты (выгады)
 Благоприятные условия – спрыяльныя ўмовы
 Благоприятствовать – спрыяць

Благосостояние – дабрабыт
 Ближний – бліжні
 Бойкотировать – байкатаваць
 Бонусные скидки – бонусныя скідкі
 Брендинг – брэндывг
 Брифинг – брыфінг
 Бросать жребий – кідаць жэрабя
 Бросовой (экспорт) – стратны (экспарт)
 Бывший – былы
 Бюджет – бюджэт

В

В виде исключения – як выключэнне
 Ведомство по вопросам оплаты труда – ведамства па пытаннях аплаты працы
 Вексель – вксаль
 Веритель – давернік
 Видеореклама – відэарэклама
 Визитная карточка (визитка) – візітная картка (візітка), візітоўка
 Вице-президент – віцэ-прэзідэнт
 Вкладчик – укладальнік
 Влияние – уплыў
 Внедрение – укараненне
 Внедряют – укараняць
 Внепроизводственный – пазавытворчы
 Внешнеторговый – знешнегандлёвы
 Вовлечение в потребление – далучэнне да спажывання
 Возглавлять – узначальваць
 Возмещение – пакрыццё
 Возможность – магчымасць
 Вознаграждение – узагарода

Возросший (спрос) – узрослы (попыт)

Волокита – цяганіна

Воплощение – увасабленне

Воспроизводство – узнаўленне (рэпрадукцыя)

Воссоздание – аднаўленне

Всемирный банк – Сусветны банк

Вследствие – з прычыны

Вспомогательный – дапаможны

Вторичный – другасны

Втридогого – вельмі (надта) дарагі

Выгодный контракт – выгадны кантракт

Выполнение – выкананне

Выпускаемая продукция – выпускаемая прадукцыя

Выручка – выручка, угандляваныя грошы

Высокий уровень работоспособности – высокі ўзровень працаздольнасці

Высокооплачиваемый – высокааплачаны

Высокопроизводительный – высокапрадукцыйны

Г

Гарантирование – гарантыванне

Гарантия производства – гарантыя вытворчасці

Генеральный подрядчик – генеральны падрадчык

Гибкий – гнуткі

Глава учётного аппарата – кіраўнік апарату ўліку

Главбух – галоўбух

Годичный – гадавы

Годный – прыдатны

Горячая дискуссия – гарачая дыскусія

Государственно-административная деятельность – дзяржаўна-адміністрацыйная дзейнасць

Гражданский – грамадзянскі

Д

Датировать – датаваць

Движимость – рухомая маёмасць; рухомасць

Двойная запись – падвойны запіс

Двусторонний обмен – двухбаковы абмен

Дебитор – дэбітор

Дебиторская задолженность – дэбіторская запазычанасць (завінавчанасць)

Девальвация – дэвальвацыя

Дееспособность – дзеяздольнасць

Действующее лицо – дзейная асоба

Деловая активность – дзелавая актыўнасць

Деловой визит – дзелавы візіт

Деловые бумаги – справавыя паперы

Делопроизводство – справаводства

Демпинг – дэмпінг

Денежная ссуда – грашовая пазыка

Денежное пособие – грашовая дапамога

Деноминация – дэнамінацыя

Депозит – дэпазіт

Депонент – дэпанент

Держатель акций – трымальнік акцый

Дешевизна – таннасць

Деятельность в области прогнозирования – дзейнасць у галіне прагназавання

Дивиденд – дывідэнд

Дилер – дылер

Дилетантство – дылетанцтва

Директ-маркетинг – дырэкт-марке-тынг

Длительность – працягласць

Доверенность – даручэнне

Довести до банкротства – давесці да банкруцтва

Договор – дагавор, дамова; умова

Договорная цена – дагаворная цана

Лоджер – лоджар

Долговое обязательство – даўгавое абавязанне

Долгосрочный – доўгатэрміновы
Должность – пасада
Дополнительное ассигнование – да-
датковае асігнанне
Дополнительные льготы – дадатко-
выя льготы
Допустимый предел – дапушчаль-
ная мяжа
Достижение цели – дасягненне мэты
Досуг – вольны час
Доход – даход, прыбытак
Дочерняя компания – даччыная
кампанія

Е

Евродоллары – еўрадолары
Еврооблигация – еўрааблігацыя
Единовременное пособие – аднара-
зовая дапамога
Единоначалие – адзінаначалле
Ежегодно – штогод
Ежегодный – штогадовы
Ежедневный – штодзённы
Ежеквартальный – штоквартальны
Естественная убыль – натуральная
страта

Ж

Жалоба – скарга
Жалобщик – скаржнік
Желаемое – жаданае
Жертва – ахвяра
Жизненный цикл товара – жыццёвы
цыкл тавару
Жиро – жыро
Журнал – часопіс (перыядычнае вы-
данне); журнал

З

Заведующий складом – загадчык
склада
Заверенный (документ) – засведча-
ны, завераны
Зависимость – залежнасць

Задаток – задатак
Заём – пазыка
Займодавец – пазыкадаўца
Закрыть счета – закрыць рахункі
Заместитель – намеснік
Запрещение – забарона
Заседание совета руководителей –
пасяджанне савета кіраўнікоў
Затраты – выдаткі
Знак сертификации – знак серты-
фікацыі
Значительное количество – значная
колькасць

И

Играть на бирже – гуляць на біржы
Избыток – лішак
Извещение (авизо) – паведамленне
(авіза)
Извлекать пользу – атрымліваць ка-
рысць
Изделие – выраб
Издержки – выдаткі
Износ – знос, зношванне
Изобилие (достаток) – багацце, да-
статак
Изобретение – вынаходніцтва
Изъятие из обращения – зняцце з
абарачэння
Имеющийся спрос – наяўны попыт
Индоссамент – індасамент
Иностранное предприятие – замеж-
нае прадпрыемства
Интерактивная реклама – інтэрак-
тыўная рэклама
Информация – інфармацыя
Искусное изделие – майстэрскі выраб
Исполнительный – выканаўчы
Использование – выкарыстанне
Испытание – выпрабаванне
Исследование рынка – даследаванне
рынку
Истец – ісцёк
Источник доходов – крыніца пры-
бытку
Исчисление – вылічэнне

К

Казна – казна, скарб (дзяржаўная ўласнасць); скарб (маёмасць)
Качество – якасць
Клиринг – клірынг
Ключевые позиции – ключавыя пазіцыі
Колебание цен – хістанне цэнаў
Колесо маркетинга – кола маркетынгу
Коммерческий – камерцыйны
Коммершале – камершале
Коммивояжёр – коміваяжор
Компаньон – кампаньён
Конкуренция – канкурэнцыя
Коносамент – канасамент
Контракт – кантракт
Контрпредложение – кантрапанова
Контролировать – кантраляваць
Косвенный – ускосны
Котировка – каціроўка
Кругооборот – кругазварот, кругаабарот
Куртаж – куртаж

Л

Лавка – крама
Лицензирование – ліцэнзаванне
Личная собственность – асабістая ўласнасць
Личное дело – асабовая справа
Лоббизм – лабізм
Лотерея – латарэя
Льгота – (і)льгота

М

Маркетинговые коммуникации – маркетынгавыя камунікацыі
Мастер – майстар
Масштаб (цен) – маштаб (цэнаў)
Материально ответственное лицо – матэрыяльна адказная асоба
Мегамаркетинг – мегамаркетынг

Международные счётные единицы – міжнародныя падліковыя адзінкі
Межотраслевой – міжгаліновы
Межхозяйственный – міжгаспадарчы
Мелкий чиновник – дробны чыноўнік
Местное (кустарное) производство – мясцовая (саматужная) вытворчасць
Мировой – сусветны
Младший компаньон – малодшы кампаньён
Модератор – мадэратар
Мошеничество – ашуканства, махлярства
Мошность – магутнасць

Н

Наблюдатель – наглядальнік
Надбавка – надбаўка
Надлежащий – належны, адпаведны
Назначенное лицо – прызначаная асоба
Накопительные документы – накапляльныя (намнажальныя) дакументы
Накопление капитала – назапашванне капіталу
Наличный товар – наяўны тавар
Налоговая скидка – падатковая скідка
Налоговое ведомство – падатковае ведамства
Налогообложение – падаткаабкладанне
Наниматель – наймальнік
Наносить ущерб – наносіць урон (страту)
Направление (документ) – накіраванне
Наследство – спадчына
Насыщенный – насычаны
Недостаток – недахоп
Недостаточное употребление – недастатковае спажыванне

Независимый участник – незалеж-
ны ўдзельнік
Неофициальная беседа – неафіцый-
ная размова (гутарка)
Непредвиденный случай – непрад-
бачаны выпадак
Нетто – нета
Неудовлетворяющий спросу населе-
ния – незадавальняльны попыту
насельніцтва
Неукоснительно – няўхільна
Носитель данных – носьбіт даных
Нужда – патрэба

О

Обеспечение – забеспячэнне
Обнаружить – выявіць
Обобществление – абагуленне, агра-
маджанне
Оборотные средства – абаротныя
сродкі
Оборудование – абсталяванне
Обоснование эффективности – аб-
грунтаванне эфектыўнасці
Обратимость (валюты) – абарачаль-
насць, звартнасць (валюты)
Обратиться к собранию – звярнуцца
да сходу
Общественный (социальный) успех –
грамадскі (сацыяльны) поспех
Обязательство – абавязанне
Односторонний – аднабаковы
Оживлённая конкуренция – ажыў-
леная канкурэнцыя
Окончательная цена – канчатковая
цана
Окупаемость – акупнасць
Опись – вопіс
Опросный лист – апытальны ліст
Опыт (эксперимент) – дослед
Опыт эксплуатации – вопыт эксплу-
атацы
Основательный – грунтоўны
Осуществить руководство – ажыц-
цявіць кіраўніцтва

Ответный – у адказ
Отрасль – галіна
Отрицательные последствия – ад-
моўныя вынікі
Отчёт – справаздача
Отчисления – адлічэнні
Оферта – аферта
Охрана (здоровья) – ахова (здароўя)

П

Паблик рилейшнз – паблік рылэйшнз
Паблісіти – паблісіці
Партия изделий – партыя вырабаў
Первоочередная цель – першачарго-
вая мэта
Переименовывать фирму – перай-
меноўваць фірму
Перерасход – пераразмеркаванне
Повременная оплата – пачасовая
аплата
Повышение жизненного уровня –
павышэнне жыццёвага ўзроўню
Поглощение – паглынанне; з’яднанне
Поддерживать преимущество перед
конкурентами – падтрымліваць
перавагу перад канкурэнтамі
Подразделение – падраздзяленне
Подчинить – падпарадкаваць
Поимённое голосование – паймен-
нае галасаванне
Показатель – паказчык
Покровитель – апякун
Полагаться – (надеяцца) спадзявац-
ца; (расціхваць) разлічваць; (до-
верять) давяраць; (быць упверен-
ным) быць упэўненым
Полномочия – паўнамоцтвы
Положительный – станоўчы
Получать заём – атрымліваць пазыку
Поместить объявление – змясціць
аб’яву
Помощник (ассистент) – памочнік
(асістэнт)
Поощрительная премия – заахвоч-
вальная прэмія
Поощрять – заахвочваць

Поручитель – паручысель
Посетитель – наведвальнік
Последствие – вынік, наступствы
Постановление – пастанова
Постоянные издержки – пастаянныя
(нязменныя) выдаткі
Постфактум – пастфактум
Потребительские товары – спажыва-
вецкія тавары
Потребляемый – спажываны
Пошлинный – пошлінны
Предел цены – мяжа цаны
Предоставить скидку – даць скідку
Предполагаемый – меркаваны, мяр-
куемы
Предприимчивость – прадпрыем-
лівасць
Председатель – старшыня
Предусмотренный – прадугледжаны
Преимущество – перавага
Премировать – прэміяваць
Препятствие – перашкода
Пресс-кит – прэс-кіт
Прибыль – прыбытак
Привлечь – прыцягнуць
Признательность – удзячнасць
Приказ – загад
Принудительная ликвидация – пры-
мусовая ліквідацыя
Приобретать – набываць
Причитающаяся сумма – належная
сума
Проверить отчётность – праверыць
справядачнасць
Проверка исполнения – праверка
выканання
Продажа – продаж
Продвигаться (по службе) – прасоў-
вацца, рухацца (па службе)
Продовольствие – харч
Производительность – прадукцый-
насць
Производство – вытворчасць
Промоушн – прамоушн
Профессиональный – прафесійны,
прафесіянальны

Р

Работа по найму – праца па найме
Рабочий механизм – рабочы механізм
Разгосударствление – раздзяржаў-
ленне
Размер – памер, размер
Размер зарплаты – велічыня за-
робку
Разнообразный – разнастайны
Разрешение – дазвол
Распределение – размеркаванне
Распространить – распаўсюдзіць
Расторгать договор – касаваць да-
гавор
Расход – выдатак
Расценки – расцэнкі
Расчёт – разлік
Реклама в интернете – рэклама ў ін-
тэрнэце
Рекламодатель – рэкламадаўца
Ремесло – рамяство
Репутация – рэпутацыя
Решающий (голос) – вырашальны
(голос)
Рисковать – рызыкаваць
Ростовщик – ліхвяр
Руководитель – кіраўнік
Ручательство – парука
Рыночный – рынкавы, рыначны

С

Самоуправляющийся – самакіра-
вальны
Сберегательная книжка – ашчадная
кніжка
Световая реклама – светлавая рэк-
лама
Свойство – уласцівасць
Сдача – рэшта, здача
Сделать карьеру – зрабіць кар’еру
Сделка – здзелка, угода
Себестоимость – сабекошт
Служащий – службовец
Смета – каштарыс

Сметная стоимость – каштарысная
вартасць
Снабженец – забеспячэнец
Снабжение – забеспячэнне
Снижать (цену, налог) – зніжаць
(цану, падатак)
Сноровка – спрыт
Собеседник – суразмоўца
Собрание – сход
Соблюдение (законов, порядка) – за-
хоўванне, прытрымліванне, выка-
нанне (законаў, парадку)
Собственный капитал – уласны ка-
пітал
Совершенный – дасканалы
Советательный голос – дарадчы го-
лас
Совместное предприятие – сумеснае
прадпрыемства
Совокупный – сукупны
Современный тип руководителя –
сучасны тып кіраўніка
Согласованность – узгодненасць
Соглашение о финансировании –
пагадненне аб фінансаванні
Содержательность работы – змяс-
тоўнасць працы
Создание – стварэнне
Создать себе имя – здабыць сабе імя
Сокрытие – утойванне
Состязаться – спаборнічаць
Соучастие – саўдзел
Спичрайтер – спічрайтар
Способный – здольны
Спрос – попыт
Среда – асяроддзе, асяродак
Средства – сродкі
Срок – тэрмін
Срочный – тэрміновы (спешны, не-
адкладны)
Суда – пазыка
Старший управляющий – старшы
кіраўнік
Стоимостная база цен – вартасная
база цэнаў

Стоимость инвестиционных меро-
приятый – вартасць інвестыцый-
ных мерапрыемстваў
Страховщик – страхоўшчык
Существенный – істотны
Счёт – рахунак
Счёт издержек – рахунак выдаткаў
Сырѐ – сыравіна

Т

Таможня – мытня
Текущий год – сучасны (цяперашні,
гэты) год
Теневой – ценявы
Товар – тавар
Товарищество – таварыства
Толчок – штуршок
Торговля – гандаль
Торговый – гандлёвы
Требование – патрабаванне
Триеннале – трыенале
Трудоёмкость – працаёмкасць
Трудоустройство – працаўладка-
ванне
Точный – дакладны

У

Убедительный аргумент – перака-
нальны аргумент
Убыток – страта
Убыточность – стратнасць
Удержанный – вылічаны (утрыманы)
Удешевление – патанненне
Удобный – зручны
Умение спорить – уменне весці
спрэчку
Умственный труд – разумовая праца
Уполномоченный агент – упаўнава-
жаны агент
Употребление – ужытак
Управление имуществом – упраў-
ленне маёмасцю
Управление кадрами – упраўленне
кадрамі

Управление по сбыту – упраўленне па збыце
Управленческая деятельность – кіраўніцкая дзейнасць
Управляющий – кіраўнік
Управляющий по кадрам – кіраўнік па кадрах
Упразднение должности – скасаванне (ліквідаванне) пасады
Усилие – намаганне
Условия поставки – умовы пастаўкі
Устав акционерной компании – статут акцыянернай кампаніі
Утверждение повестки дня – зацвярджанне парадку дня
Участник – удзельнік
Учёт – улік, падлік
Учредитель – заснавальнік, фундатар
Учреждение – установа

Ф

Фактически – фактычна
Фальсификация – фальсіфікацыя
Филиал – філіял
Финансирование – фінансаванне
Финансовая выгода – фінансавая выгада
Финансовая смета – фінансавы каштарыс
Финансово-кредитный – фінансаво-крэдытны
Фирма-риелтер – фірма-рыэлтар
Фондодержатель – фондаўтрымальнік

Х

Ходатайство – хадайніцтва
Хозяин – гаспадар

Хозяйство – гаспадарка
Хранение – захаванне
Хранилище – сховішча
Хранитель – захавальнік

Ц

Целевой – мэтавы
Целесообразность – мэтазгоднасць
Ценные бумаги – каштоўныя паперы
Ценообразование – цэнаўтварэнне
Цепочка подчинения – ланцужок падначалення
Цивилизованный – цывілізаваны

Ч

Частный капитал – прыватны капітал
Чек – чэк
Чрезвычайное положение – надзвычайнае становішча

Э

Экземпляр – экзэмпляр
Экономический подъем – эканамічны ўздым
Эластичность спроса на деньги – эластычнасць попыту на грошы
Электронная почта (e-mail) – электронная пошта (імэйл)
Эффективное снабжение – эфектыўнае забеспячэнне

Я

Явка – яўка
Ярмарка, базар – кірмаш, рынак
Ярмарочный – кірмашовы

КАРОТКІ ТЛУМАЧАЛЬНЫ СЛОЎНІК ТЭРМІНАЎ

Аваліст – асоба, якая дала вэксальнае паручальніцтва. На першым баку вэксаля ці на дадатковым аркушы абавязкова павінен быць подпіс аваліста. Аваль (даручальны подпіс) павялічвае дзейнасць вэксаля і тым самым садзейнічае вэксальнаму абарачэнню.

Авіза – 1) паведамленне атрымальніку аб адгрузцы яму прадукцыі, пераводзе грашовых сродкаў ці аб зменах ва ўзаемных разліках паміж контрагентамі; 2) афіцыйнае паведамленне банка кліенту або іншаму банку аб выкананні разліковых аперацый.

Авуары – 1) грашовыя сродкі, чэкі, вэксалі, акрэдытывы, якімі праводзяць плацяжы; 2) сродкі банка ў замежнай валюце на яго рахунках у замежных банках; 3) уклады прыватных асоб і арганізацый у банках.

Агент – прадстаўнік арганізацыі, установы, які выконвае дзелавыя даручэнні.

Адрозненне канкурэнтнае – высокая кампетэнтнасць арганізацыі ў пэўнай галіне, што дае ёй найлепшыя магчымасці набываць і захоўваць кліентаў.

Ай-стопер – прадмет, знак, што выкарыстоўваецца ў рэкламе для прыцягнення ўвагі.

Аквізітар – транспартны ці страхавы агент па пашырэнні новых сувязей.

Акрэдытыў – 1) від банкаўскага рахунку, што дае магчымасць контрагенту атрымаць ва ўмовах, паказаных у акрэдытыўным даручэнні, плату за тавар, работы, паслугі адразу пасля выканання абавязанняў; 2) імянная каштоўная папера, што сведчыць права асобы, на імя якой яна выпісана, атрымаць у крэдытнай установе пазначаную ў акрэдытыве суму.

Анлайн (онлайн, он-лайн) – рэжым работы інфармацыйных сістэм, пры якім сувязь падтрымліваецца ў фармаце рэальнага часу (бесперапынна).

Апцыён – 1) магчымасць выбару спосабу выканання альтэрнатыўнага абавязання; 2) папярэдняе пагадненне аб заключэнні дагавора ў тэрмін, вызначаны бакамі.

Арганізацыйная структура менеджменту – сукупнасць органаў кіравання, што забяспечваюць выкананне неабходных кіраўніцкіх функцый для дасягнення мэтаў фірмы.

Арганізацыя дэцэнтралізаваная – арганізацыйная структура, у межах якой права прымаць рашэнні размяркоўваецца аж да ніжэйшых кіраўніцкіх структур.

Асартымент тавару – набор тавараў розных відаў і разнавіднасцей, аб'яднаных па пэўнай спажывецкай (гандлёвай) ці вытворчай прыкмеце.

Аўдытар – асоба ці фірма, якая правярае стан фінансава-гаспадарчай дзейнасці акцыянерных кампаній на аснове кантрактаў з імі. Аўдытар атрымлівае спецыяльны дазвол (ліцэнзію) ад дзяржаўных органаў на ажыццяўленне та-

кой дзейнасці. Аўдытар павінен даць аб'ектыўнае заключэнне аб фінансавым стане фірмы, прадпрыемства і г.д., што падлягаюць праверцы. Многія аўдытарскія фірмы выконваюць не толькі кантрольныя, але і кансультацыйныя функцыі.

Афэрта – прапанова адной асобы другой асобе заключыць здзелку (угоду) з дакладным пералікам усіх яе ўмоў.

Афшор – цэнтр сумеснага прадпрымальніцтва, што дае льготы для замежных партнёраў і фінансава-кредытных аперацый у валюце.

Банер – 1) у вонкавай рэкламе транспарант ці планшэт трохвугольнай або прамавугольнай формы, што вывешваецца ў месцах продажу; 2) загаловак, змешчаны па ўсёй паласе (у рэкламе друку).

Біенале (б'енале) – міжнародная мастацкая выстаўка, кінафестываль, музычны конкурс, што адбываюцца два разы на год.

Бінга-карта – спецыяльны раздзел у выданні, пры дапамозе якога чытач можа атрымаць (запытаць) больш падрабязную інфармацыю аб таварах, што рэкламуецца ў гэтым выданні.

Білборд – шчытавая рэклама, разнавіднасць вонкавай рэкламы. Другасная рэклама, што можа працягваць рэкламу кампаніі ці завяршаць яе, але ніяк не пачынаць.

Блоўаўт – высокі попыт на які-небудзь выраб у рознічным гандлі.

Бонус – 1) дадатковая ўзнагарода, прэмія; 2) дадатковая сідка, што робіць прадавец пакупніку ў адпаведнасці з умовамі здзелкі.

Брокер – асоба або фірма, якая спецыялізуецца на пасрэдніцкіх біржавых аперацыях за плату ў форме пэўнага працэнта ад сумы здзелкі.

Брыфінг – рабочая нарада з удзелам запрошаных журналістаў ва ўрадавых інстанцыях, буйных кампаніях і грамадскіх арганізацыях.

Брэндынг – дзейнасць па стварэнні брэнд-іміджу, вобраза і рэпутацыі фірменнасці тавараў і паслуг.

Бул-марк – маляўнічая закладка з рэкламнай інфармацыяй, укладзеная ў часопіс ці кнігу.

Бэквардэйшн – сітуацыя, пры якой цэны на наяўны тавар больш высокія, чым каціроўка па здзелках на тэрмін, а цэны на тавар з набліжанымі тэрмінамі пастаўкі перавышаюць тыя, што на тавар з аддаленымі тэрмінамі пастаўкі.

Вальвацыя – вызначэнне каштоўнасці замежнай валюты ў нацыянальных грашовых адзінках.

Вербальны – вусны, славесны.

Vігі – члены палітычнай партыі ў Англіі XVII–XIX стст., што выражала інтарэсы гандлёвай і фінансавай буржуазіі і з'явілася папярэдніцай англійскай ліберальнай партыі.

Вэндар-ліз – новы від лізінгавага кантракта, пры якім збытавыя філіялы лізінгавай кампаніі, што знаходзяцца за мяжой, закупляюць абсталяванне ва ўласнай фірме і здаюць яго замежным спажывцам у арэнду ці прадаюць яго ў растэрміноўку. Галаўная лізінгавая кампанія пазбаўляецца ад рызыкі, звязанай са збытам, і ажыццяўляе фінансаванне інвестыцый замежных спажывцоў.

Гострайтар (= спічрайтар) – асоба, якая піша тэкст прамовы, даклада для іншага моўцы (напр., саветнікі, памочнікі пры кіраўніках).

Грант – 1) аднаразовае выдзяленне грошай або дарэнне абсталявання, памяшканняў і г.д. (звычайна з асабістых сродкаў) культурным, навуковым і

іншым установам, арганізацыям; 2) датацыя, субсідыя; 3) мэтавыя сродкі, якія бязвыплатна выдзяляюцца замежнымі дабрачыннымі арганізацыямі юрыдычным ці фізічным асобам у грашовай або натуральнай форме на выкананне навуковых і іншых даследаванняў, доследна-канструктарскіх работ, навучанне, лячэнне і іншыя мэты з далейшай справаздачай аб іх выкарыстанні.

Граціс – маркетынгавае мерапрыемства для заахвочвання спажыўцоў: бясплатныя ўзоры тавараў, кансультаванне, дэгустацыі і інш.

Джобер – аптovy гандляр, удзельнік канала размеркавання, які купляе ці ў вытворцы, ці ў імпарцёра, ці ў іншых аптovyх гандляроў тавары малымі партыямі для іх далейшага продажу прадпрыемствам рознічнага гандлю.

Джоберы – дылеры Лонданскай фондавай біржы. У адрозненне ад дылераў большасці фірмаў не маюць права выконваць функцыі брокераў і ажыццяўляць аперацыі непасрэдна з кліентамі – не членамі біржы.

Доджар – рэкламны праспект.

Дрэва мэтаў – графічная мадэль прыняцця рашэнняў, у якую ўваходзяць мэты, задачы, мерапрыемствы некалькіх узроўняў структурызацыі, а таксама сувязі паміж імі (уклучэння і / ці падпарадкавання).

Дыверсіфікацыя – палітыка пашырэння асартыменту новымі паслугамі-аналагамі для павышэння інтарэсу патэнцыяльных карыстальнікаў.

Дылер – 1) юрыдычная або фізічная асоба, якая з'яўляецца членам фондавай біржы і выконвае аперацыі з каштоўнымі паперамі за свой кошт; 2) супрацоўнік банка, які займаецца аперацыямі з валютай, дэпазітамі, каштоўнымі паперамі; 3) асоба або фірма, якая перапрадае тавары, часцей за ўсё ад свайго імя.

Дырэкт-маркетынг – прамы маркетынг, напрамак у вытворча-збытавой дзейнасці і (адначасова) у рэкламе.

Дырэкт-мэйл – рэклама тавараў, паслуг шляхам паштовай рассылкі на канкрэтны адрас. Найбольш просты і даходлівы спосаб выхаду на рынак з мінімальнымі затратамі.

Дыскрэтнасць – змяненні, што адбываюцца праз вызначэння прамежкі часу (скачкамі).

Дыстрыб'ютар – прадпрымальнік ці фірма, якія ажыццяўляюць збыт тавараў у асноўным замежнай вытворчасці ў межах свайго рэгіёна. Дыстрыб'ютар аказвае комплекс паслуг па ўстаноўцы і наладцы абсталявання і тэхнічных тавараў, навучанні і кансультаванні карыстальнікаў, праводзіць гарантыйнае абслугоўванне.

Дэвальвацыя – афіцыйнае паніжэнне нацыянальнай грашовай адзінкі краіны або паніжэнне яе курсу ў адносінах да валют іншых краін.

Дэлеганне паўнамоцтваў – перадача правоў прыняцця рашэнняў на больш нізкі ўзровень кіравання.

Дэмаркетынг – маркетынг у сітуацыі, калі попыт на тавары перавышае ўзровень вытворчай магутнасці і таварныя рэсурсы карыстаюцца празмерным попытам.

Дэпартаментцыя – групоўка роднасных функцый ці галоўных відаў працы ў арганізацыі (аддзелы) кіравання.

Дэ-факта – фактычна, сапраўды.

Дэ-юрэ – юрыдычна, на падставе закона, фармальна.

Эмістасць рынку – паказчык, што характарызуе аб'ём тавараў (паслуг), якія пры пэўных умовах (узроўні цен, даходах, насычанасці рынку і г.д.) могуць быць набытыя (выкарыстаныя) насельніцтвам за пэўны прамежак часу.

Жыццёвы цыкл тавару – перыяд эканамічна апраўданага выпуску пэўнага тавару, на працягу якога ён карыстаецца попыткам, прадаецца па дапушчальных для пакупнікоў і прадаўцоў цэнах, захоўвае сваю канкурэнтаздольнасць. Традыцыйны від цыклу ўключае наступныя стадыі (этапы): увядзенне тавару на рынак, рост рэалізацыі (продажу), стабілізацыя, насычанасць і пад. Кожнай з іх (стадыі) адпавядаюць свае мэты і тактыка маркетынгу, цэнаўтварэння, а працягласць залежыць ад спецыфікі тавару і стану рынку.

Жырб – 1) (= індасамент) перадатчны надпіс на адвароце вэксяля, чэка і іншых каштоўных папер, які сведчыць аб пераходзе правоў па гэтых дакументах іншай асобе; 2) від безнаўнёных разлікаў у заходніх краінах праз разліковыя чэкі.

Звяно кіравання – арганізацыйна адасоблены, самастойны орган кіравання.

Зэпінг – імкненне тэлегледачоў пазбегнуць прагляду тэлевізійнай рэкламы шляхам пераключэння каналаў пультам дыстанцыйнага кіравання.

Імідж – устойлівае станючае ўражанне аб тавары, паслуге, прадпрыемстве, што вырабляе ці рэалізуе тавар; вобраз вядомай асобы або рэчы, што ствараецца найчасцей сродкамі інфармацыі.

Інавацыя – новаўвядзенне, вынік творчай дзейнасці, што накіраваны на распрацоўку, стварэнне і размеркаванне новых відаў вырабаў, тэхналогій, укараненне новых арганізацыйных формаў.

Інвестыцый інтэлектуальныя – укладанне сродкаў у перадачу вопыту, падрыхтоўку спецыялістаў на курсах, ліцэнзіі і ноу-хау, сучасныя навуковыя распрацоўкі.

Індасант – асоба, якая робіць на адвароце вэксяля, чэка і іншых каштоўных дакументаў перадатчны надпіс; жырант.

Індасат – асоба, на карысць якой пераводзіцца вэксяль, чэк і падобнае на перадатчным надпісе.

Інжынірынг – інжынерна-кансультацыйныя паслугі; адасоблены ў самастойную сферу дзейнасці комплекс паслуг камерцыйнага характару па падрыхтоўцы і абслугоўванні будаўніцтва і эксплуатацыі прамысловых, інфраструктурных, сельскагаспадарчых і іншых аб'ектаў.

Інкатэрмс – міжнародныя правілы па тлумачэнні гандлёвых тэрмінаў, выдзеныя Міжнароднай гандлёвай палатай на аснове абагульненай суветнай камерцыйнай практыкі.

Іпатэка – пазыка, што выдаецца пад заклад нерухомай маёмасці (галоўным чынам зямлі, будынкаў), а таксама заклад нерухомай маёмасці пад такую пазыку.

Інсэрт – уключэнне ў сярэдзіну тэлеперадачы рэкламы.

Кола маркетынгу – паняцце з арсенала перадавых кіраўніцкіх тэхналогій, якое азначае, што маркетынг займае ў дзейнасці фірмы прыярытэтыныя пазіцыі, каардынуючы і аб'ядноўваючы ўсе іншыя напрамкі, а таксама змяняючы іх па меры неабходнасці.

Камёршале – рэкламная частка эфіру на тэлебачанні і радыё; рэкламны ролік (гл. таксама *spot*).

Камітэнт – асоба, якая дае даручэнне другой асобе (камісіянеру) заключыць за ўзнагароджанне пэўную здзелку (куплю, продаж тавараў, вэксяляў, акцый і г.д.).

Камунікацыя – абмен інфармацыяй і яе зместам паміж суб'ектамі.

Канасамент – дакумент, што вызначае ўзаемаадносіны перавозчыка і грузаўладальніка ў працэсе транспартавання груза ў міжнародным судадходстве.

Канкурэнцыя – спаборніцтва паміж асобнымі вытворцамі, пастаўшчыкамі тавараў і паслуг за найбольш выгадныя ўмовы вытворчасці і збыту. Канкурэнцыя і манопалія ўтвараюць дыялектычную супольнасць, пастаянна супрацьстаяць адна адной на рынку і з’яўляюцца неад’емнай часткай рынкавых адносін. Імкненне перамагчы ў канкурэнтнай барацьбе вядзе да захопу рынкавай улады, утварэння манопалій.

Канкурэнцыя на рынку выступае ў розных формах і ажыццяўляецца рознымі метадамі. Па форме яна можа быць *унутрыгаліновай і міжгаліновай*, па метадах ажыццяўлення – *цэнавай і няцэнавай*.

Цэнавая канкурэнцыя прадугледжвае продаж тавараў ці прапанову паслуг па больш нізкіх цэнах, чым у канкурэнтаў. Няцэнавая канкурэнцыя заснаваная на прапанове тавараў больш высокай якасці, з больш высокай прадукцыйнасцю і экалагічнасцю, з больш нізкай энергаёмнасцю. Вялікае значэнне ў няцэнавай канкурэнцыі адыгрываюць такія параметры вырабаў, як эстэтычныя якасці, бяспека. Вялікае значэнне маюць таксама рэпутацыя фірмы, таварныя знакі і гандлёвыя маркі (брэнды) фірмы.

Канкурэнцыя эканамічная – саперніцтва, барацьба паміж асобнымі таваравытворцамі і прадпрымальнікамі за найбольш выгадныя ўмовы вытворчасці, збыту тавараў і паслуг; за ўмовы, што забяспечваюць атрыманне найбольшага прыбытку. Канкурэнтная барацьба паміж прадпрымальнікамі вядзецца рознымі метадамі, найбольш распаўсюджаны – з дапамогай цэнаў, асабліва на пачатковых этапах развіцця рынку. З развіццём рынкавых адносін усё большае значэнне атрымлівае няцэнавая канкурэнцыя. Асноўнымі метадамі няцэнавай канкурэнцыі з’яўляюцца рэклама, прадстаўленне дадатковых паслуг, ільгот і гарантый спажывцам, павышэнне якасці тавараў, разнастайнасці іх асартыменту.

Кансігнацыя – даручэнне адным бокам (кансігнантам) другому боку (кансігнатару) прадаць ад свайго імя, але за кошт кансігнанта тавары са склада, што знаходзяцца за мяжой; Права ўласнасці на тавар, што паступіў на склад пасрэдна, застаецца за экспарцёрам да моманту продажу тавару пакупніку.

Кансорцыум – часовае аб’яднанне на дагаворнай аснове некалькіх прадпрыемстваў, што ажыццяўляецца з мэтай каардынацыі іх дзейнасці пры вырашэнні канкрэтнай затратаёмістай задачы ці буйной мэтавай праграмы. Пасля выканання пастаўленай перад кансорцыумам задачы ён спыняе сваё існаванне або пераўтвараецца ў іншы від дагаворнага аб’яднання ці гаспадарчага таварыства.

Кантракт – двухбаковае абавязанне, заключанае на канкрэтны тэрмін, выкарыстоўваецца ў міжнароднай практыцы як пэўны тып дагавору. У змесце кантракта ўтрымліваюцца наступныя раздзелы: умовы продажу, спецыфічныя тэрміны выканання дагавору, цэны, умовы пастаўкі, здача і прыёмка тавару, якасць тавару, гарантыі, упакоўка і маркіроўка, тэхнічная дакументацыя, расходы, улік, дэманстрацыя, тэхнічнае абслугоўванне і рамонт, платы, адказнасць бакоў, паведзенне аб адгрукцы, пераадпраўка ці вяртанне тавараў, прэтэнзіі бакоў, арбітраж, тэрмін дзеяння дамоўленасці.

Кантанга – суадносіны цэнаў, пры якіх цэны па здзелках на тэрмін перавышаюць цэны на наяўны тавар, а цэны на тавар з аддаленымі тэрмінамі пастаўкі больш высокія, чым на набліжаныя.

Кантролінг – улік і кантроль на прадпрыемстве.

Канцэпцыя – сістэма поглядаў на тыя або іншыя з’явы, працэсы; агульная задума.

Канцэпцыя маркетынгу – філасофія рынкавага кіравання, якая сцвярджае, што зарукай дасягнення мэтай арганізацый з'яўляецца вызначэнне патрэб мэтавых рынкаў і забеспячэнне жаданай задаволенасці больш эфектыўнымі, чым у канкурэнтаў, спосабамі.

Канцэсія – форма выдзянення гаспадаркі, калі для прыцягнення замежнага капіталу фірмам на пэўны тэрмін за плату здаюць у эксплуатацыю прыродныя багаці (зямлю, лясныя ўгоддзі, месцанараджэнне карысных выкапняў), прадпрыемствы і іншыя гаспадарчыя аб'екты, што належаць дзяржаве.

Кан'юнктура рынку – сацыяльна-эканамічныя, гандлёва-арганізацыйныя і іншыя ўмовы рэалізацыі тавараў, што складваюцца ў пэўны перыяд часу і ў канкрэтным месцы. Становішча на рынку залежыць ад мноства фактараў. Асноўнымі з іх з'яўляюцца: грашовыя даходы спажыўцоў (пакупнікоў), цэны на тавары, аб'ём і структура таварных рэсурсаў, у тым ліку таварных запасаў. Кан'юнктура рынку паказвае ступень збалансаванасці попыту і прапановы. У эканамічным сэнсе яна характарызуе рэальную гаспадарчую сітуацыю на рынку пад уздзеяннем наяўных працэсаў і з'яў.

Капірайт – аўтарскае права, прававая норма, што рэгулюе ўзаемаадносіны, звязаныя са стварэннем і выкарыстаннем твораў літаратуры, навукі і мастацтва; для абароны выдавецкіх правоў публікацыя суправаджаецца знакам ©.

Капірайтэр – спецыяліст, адказны за вербальную, тэкставую частку ў рэкламе; тэкставік.

Карпарацыя – сукупнасць юрыдычных ці фізічных асоб, якія аб'ядноўваюцца для якой-небудзь дзейнасці і ўтвараюць суб'ект права – юрыдычную асобу. Яна можа служыць формай прафесіянальнага аб'яднання грамадзян адной прафесіі ці галіны дзейнасці. Асновай карпарацыі з'яўляецца *акцыянернае таварыства*. Карпарацыі аб'ядноўваюць вытворцаў аднаго тыпу прадукцыі, што прыводзіць да манапалізацыі вытворчасці. Адначасова карпарацыі спрыяюць канцэнтрацыі інвестыцыйнага капіталу, забяспечваюць павышэнне тэхнічнага ўзроўню прадукцыі і яе канкурэнтаздольнасці.

Картуш – спецыяльны шчыт, пано, планшэт, упрыгожаны графічнымі сімваламі і забяспечаны рэкламным тэкстам.

Картэль – форма манаполіі, пры якой яе ўдзельнікі, захоўваючы вытворчую і камерцыйную самастойнасць, дамаўляюцца паміж сабой аб цэнах, падзеле рынку. Мэтай утварэння картэлей з'яўляецца атрыманне манапольнага прыбытку шляхам ухілення і рэгламентацыі канкурэнцыі ўнутры аб'яднання і за яго межамі.

Каштарыс – фінансавы дакумент для вызначэння выдаткаў і прыбыткаў.

Квота – частка, што прыпадае на кожнага ўдзельніка вытворчасці, збыту, экспарту, імпарту якога-небудзь тавару, паслугі. Устанаўленне квоты мае галоўным чынам абмежавальныя мэты.

Кіраванне – 1) працэс, накіраваны на дасягненне мэтай фірмы; 2) мэтанакіраванае ўздзеянне кіраўніка ці органаў кіравання для ўзгаднення і аб'яднання сумеснай працы людзей.

Кірмашы – буйныя камерцыйныя кампаніі, што арганізуюць добраахвотныя шматбаковыя кантакты аптových прадаўцоў і пакупнікоў, дзе заключаюцца гандлёвыя дзелкі на аснове свабоднага выбару тавараў і партнёраў.

Класічная школа кіравання – падыход да кіравання, складзены на ранніх этапах і заснаваны на выяўленні агульных прынцыпаў для іх рацыянальнага выкарыстання ў арганізацыі.

Коміваяжор – прадстаўнік фірмы, які раз'язджае з узорамі тавараў (або іх каталогамі) і збірае заказы, заключае гандлёвыя пагадненні. Коміваяжор атрымлівае ўзнагароджанне ад сваіх кліентаў прапарцыянальна аб'ёмам і эфектыўнасці здзейсненага з яго дапамогай продажу.

Контрагент – асоба або ўстанова, якія ўзялі на сябе пэўныя дагаворныя абавязкі.

Крэатар – творчы работнік у рэкламе.

Крэатыўны – творчы, стваральны, вынаходлівы.

Куртаж – узнагароджанне маклеру або іншым пасрэднікам у камерцыйных здзелках.

Лабіраванне – уздзеянне на дзяржаўных чыноўнікаў або заканадаўцаў на карысць таго або іншага рашэння пры прыняцці законаў, размеркаванні дзяржаўных заказаў і г.д.

Лагістыка – комплексная сістэма арганізацыі працэсу руху тавару ад вытворцы да пакупніка.

Лайтпостар – рэкламны стэнд, устаноўлены ў павільёнах чакання гарадскога транспарту (сродак вонкавай рэкламы).

Ліз-бэк – новая форма міжнароднага лізінгу. Па ўмовах кантракта лізінгавая фірма набывае за безнаяўны разлік у іншай краіне камплект машын, абсталявання ў фірмы-вытворцы, а затым прадае яго гэтай жа фірме ў растэрміноўку.

Магазін-дыскаўнт – рознічнае гандлёвае прадпрыемства, што ажыццяўляе продаж тавараў па зніжаных цэнах. Магазін-дыскаўнт распаўсюджаны ў замежнай практыцы гандлю. Часта такія магазіны аб'ядноўваюцца з універмагамі ці іншымі магазінамі, што рэалізуюць тавары масавага попыту.

Мадэратар – прафесійны вядучы прэзентацый, прэс-канферэнцыі.

Маклер – біржавы пасрэднік, які заключае гандлёвыя здзелкі для сябе і за свой кошт.

Маніторынг – сістэматычнае супастаўленне сапраўднага становішча паслугі, арганізацыі, дзейнасці яе падраздзяленняў з пажаданым.

Маркетынг – комплексная сістэма арганізацыі вытворчасці і збыту прадукцыі, арыентаваная на задавальненне патрэб карыстальнікаў і атрыманне прыбытку.

Маркетынг-мікс – комплекс маркетынгавых сродкаў, што прымяняе арганізацыя для ўздзеяння на попыт сваіх тавараў і паслуг.

Маркетынг некамерцыйны – маркетынг, што здзяйсняецца арганізацыямі і прыватнымі асобамі, якія дзейнічаюць у грамадскіх інтарэсах або выступаюць за якую-небудзь ідэю і не імкнуцца да атрымання фінансавага прыбытку.

Матывацыя – працэс стымулявання сябе і іншых на дасягненне індывідуальных мэтаў і агульных мэтаў арганізацыі.

Медыяплан – план правядзення рэкламнай кампаніі, у якім сфармуляваны яе мэты, вызначаны напрамкі, сродкі рэкламы і затраты.

Менеджмент – сістэма прынцыпаў, метадаў, сродкаў і формаў кіравання, якія распрацоўваюцца і выкарыстоўваюцца для павышэння эфектыўнасці вытворчасці або якой іншай грамадскай дзейнасці і павелічэння прыбытку.

Менеджар – кіраўнік, адміністратар, асоба, якая адказвае за выпрацоўку і прыняцце рашэнняў па арганізацыйных пытаннях кіравання.

Метады маркетынгавага даследавання:

апытанне – сістэматычны збор першаснай інфармацыі шляхам анкетавання і інтэрв'ювання якой-небудзь групы людзей;

назіранне – збор першаснай інфармацыі шляхам назірання за рэспан-дэнтам;

параўнальны аналіз – параўнанне вынікаў дзейнасці арганізацыі з аналагічнымі вынікамі іншых арганізацый;

экспертныя ацэнкі – метады прагназавання, заснаваны на дасягненні згоды групай экспертаў.

Мікрамаркетынг – маркетынг на ўзроўні асобнай арганізацыі.

Мота – 1) дасціпны выраз; 2) кароткі эпіграф.

Нажніцы цэнаў – разрыў паміж цэнамі тавараў, што прадаюцца і купляюцца, звычайна паміж сельскагаспадарчымі і прамысловымі.

Наменклатура прадукцыі і паслуг – прыняты ў планаванні і ўліку сістэматызаваны пералік тавараў і паслуг.

Нарачны – чалавек, які спецыяльна пасылаецца з якім-небудзь даручэннем.

Паблік рылэйшнз – працэс фарміравання станоўчай грамадскай думкі аб арганізацыі, тавары, паслуге і падобным праз сродкі масавай інфармацыі з мэтай павышэння іх папулярнасці, вядомасці.

Паблісіці – спрыяльнае паведамленне, прэзентацыя асобы, арганізацыі, тавараў, паслуг, што перадаюцца пры дапамозе сродкаў масавай інфармацыі і не аплачваюцца спонсарам.

Партфель заказаў – сукупнасць заказаў, што ёсць у фірмы на пэўны перыяд. Партфель заказаў вызначае вытворчыя магутнасці фірмы, узровень яе тэхнічных магчымасцей, якасць выпушчанай прадукцыі. Выкарыстоўваецца для аналізу кан'юнктуры сусветнага рынку адпаведнага тавару.

Парытэт – цана на каштоўную паперу, эквівалентная намінальнай вартасці. Мае вялікае значэнне, калі праводзіцца аперацыі па аблігацыях, бо з'яўляецца паказчыкам рызыкі пагашэнняў.

Паўнамоцтвы – права юрыдычнай або фізічнай асобы на здзяйсненне гаспадарчых і іншых аперацый, функцый, зафіксаваных заканадаўча ці нарматыўна.

Планаванне – адна з асноўных функцый кіравання, пры дапамозе якой вызначаецца і забяспечваецца мэтанакіраванае, дынамічнае і прапарцыянальнае развіццё аб'екта кіравання.

Прадпрыемствы венчурныя – прадпрыемствы, што ажыццяўляюць укараненне новаўвядзенняў і таму падвяргаюць сябе вытворчай і камерцыйнай рызыцы. Яны могуць быць прыватнымі, акцыянернымі і дзяржаўнымі. Венчурныя прадпрыемствы занятыя навуковымі даследаваннямі, інжынернымі распрацоўкамі, стварэннем і ўкараненнем новай тэхнікі.

Прайм-тайм – адрэзак часу, калі ля тэлеэкранаў і радыёпрыёмнікаў рэгулярна збіраецца найбольшая колькасць гледачоў ці слухачоў.

Пралангацыя – працяг тэрміну дзеяння якой-небудзь дамовы, пагаднення і пад.

Прамоўтар – чалавек, які займаецца прамой рэкламай нейкага тавару. У яго абавязкі ўваходзіць праца з наведвальнікамі магазінаў, праходжымі і прапанова імі пэўнага тавару. Можна працаваць як ад агенцтва, так і непасрэдна ад фірмы.

Працэс кіравання – дзейнасць, што ажыццяўляюць кіраўніцкія падраздзяленні арганізацыі, прадпрыемства.

Прэзентацыя – прадстаўленне нечага новага, што нядаўна з’явілася: арганізацыі, тавару, асобы з мэтай азнаямлення або рэкламы.

Прэс-кіт – дадатковы тэкст ці ілюстрацыйны матэрыял (фатаграфіі, графікі і дыяграмы, заключэнні аўтарытэтных экспертаў і г.д.), што дадаецца да прэс-рэліза.

Прэс-рэліз – гатовая інфармацыя аб тавары або арганізацыі, што рас-паўсюджваецца для магчымай публікацыі ў друку.

Ранцье – той, хто жыве на працэнты з аддазеных у пазыку капіталаў, з даходаў ад каштоўных папер (акцый, аблігацый і пад.).

Рыэлтар – асоба, якая займаецца гандлем нерухомай маёмасці.

Рэбэйт – сістэма скідак (зніжак), што залежыць ад сумы пакупак.

Рэбрэндывг – змена брэнда, стварэнне новага лагатыпа з мэтай павелічэння атрымання даходу.

Рэзідэнт – прадпрыемства, якое размешчана на тэрыторыі зоны эканамічнага спрыяння, плаціць падаткі мясцовай падатковай інспекцыі і садзейнічае развіццю прамысловасці.

Рэінвестыцыя – паўторнае, дадатковае ўкладанне сродкаў, атрыманых у выглядзе прыбытку, якія накіроўваюцца звычайна на пашырэнне вытворчасці.

Рэкрэацыя – адпачынак, аднаўленне сіл чалавека, у тым ліку і маральных, страчаных у працэсе працы.

Сабекошт прадукцыі – сукупныя затраты арганізацыі (прадпрыемства, аб’яднання) на вытворчасць і рэалізацыю прадукцыі ў грашовым выражэнні.

Сегментацыя рынку – вылучэнне асобных частак рынку, што адрозніваюцца характарыстыкамі попыту і прапаноў на тавары і паслугі, а таксама рэакцыяй на маркетынговыя дзеянні.

Сімпліфікацыя – скарачэнне тыпаў ці іншых разнавіднасцей вырабу да колькасці неабходных для задавальнення патрэбнасцей як у тэхнічных, так і ў эканамічных адносінах.

Сістэма інфармацыйна-кіраўніцкая (MIS) – фармальная сістэма забеспячэння кіраўнікоў інфармацыяй, неабходнай для прыняцця рашэнняў.

Сістэма кіравання – 1) сукупнасць узаемазвязаных дзеянняў, што аказваюць уплыў (уздзеянне) кіраўніцкай сістэмы на кіравальную; 2) сукупнасць звёнаў, у якіх згрупаваныя функцыі і паўнамоцтвы кіравання і сувязі паміж звёнамі, неабходныя для ажыццяўлення ўздзеяння.

Скідкі бонусныя – цэнавыя скідкі, што даюцца буйным аптвым пакупнікам, як правіла, пастаянным кліентам, не за кожную асобную здзелку, а за абумоўлены аб’ём гадовага абароту. Дасягаюць 7–8% ад вартасці абароту.

Сола-вэксаль – вэксаль, на якім маецца толькі адзін подпіс асобы, абавязанай зрабіць выплату; просты вэксаль.

Спецыялізацыя – сканцэнтраванне дзейнасці на якім-небудзь занятку, спецыяльнасці, адна з формаў грамадскага падзелу працы.

Спот – кароткае рэкламнае паведамленне, ролік на радыё.

Стагнацыя – застоў у эканоміцы, вытворчасці, гандлі.

Стратэгія – агульны, усебаковы план дасягнення мэтай.

Стыль кіраўніцтва – сукупнасць найбольш характэрных і ўстойлівых метадаў рашэння задач і праблем, што выкарыстоўваюць кіраўнікі арганізацый і прадпрыемстваў у сваёй практычнай дзейнасці; характар адносінаў з падначаленымі ў працэсе выканання службовых абавязкаў. Эфектыўнасць абранага стылю ацэньваецца канечным вынікам работы калектыву, яго

сацыяльна-псіхалагічным кліматам. Адрозніваюць аўтарытарны (аўтакратычны), дэмакратычны, ліберальны стылі кіраўніцтва.

Сэйлз-прамоўшн – прасоўванне тавару, стымуляванне збыту; заахвочванне да працы гандлёвых работнікаў пры дапамозе прэміі, падарункаў.

Торы – члены палітычнай партыі ў Англіі ў XVII–XIX стст., якая выражала інтарэсы буйных землеўладальнікаў і вышэйшага духавенства і на аснове якой складалася партыя кансерватараў.

Трэйдар – работнік брокерскай фірмы, які непасрэдна выконвае заказы кліентаў на куплю-продаж акцый у гандлёвай зале біржы. Для таго, каб мець сваіх трэйдараў на біржы, брокерская фірма павінна быць членам біржы.

Тэмпаральнасць – часовая сутнасць з'яў, што выклікана дынамікай іх уласнага руху.

Тэхналогія – аб'ём ведаў, што можна выкарыстаць для вытворчасці тавараў ці паслуг з эканамічных рэсурсаў.

Уласнасць інтэлектуальная – валоданне вынікамі інтэлектуальнай працы і выключнае права на яе выкарыстанне ў камерцыйных мэтах.

Файндрэйзінг – спосаб атрымання дадатковых сродкаў ад добраахвотных ахвяраванняў арганізацый ці прыватных асоб.

Факторынг – разнавіднасць крэдытавання кліентаў на вялікую суму.

Фарфейтынг – крэдытаванне экспарту банкам ці фінансавай кампаніяй шляхам закупкі ў экспарцёраў вэксяляў, гарантыйных абавязанняў і іншых даўгавых паграбаванняў па знешнегандлёвых аперацыях.

Фасілітатар – адказны за кіраўніцтва працоўнай групы («каманды»), а таксама за тое, каб членам каманды было добра сумесна працаваць; той, хто дапамагае іншым дасягнуць поспеху.

Фірма – эканамічна і юрыдычна самастойны суб'ект гаспадарання.

Форс-мажор – надзвычайныя абставіны, што вымушаюць дзейнічаць інакш, чым меркавалася; акалічнасць, якую немагчыма прадухіліць або ліквідаваць.

Франшыза – мяжа адхілення колькасці пастаўленага тавару ад адзначанай у дамоў.

Фрыз – буйны рэкламны надпіс з назвай арганізацыі (звычайна на выстаўцы).

Фундатар – той, хто дае грошы на заснаванне чаго-небудзь, фінансуе якое-небудзь мерапрыемства; спонсар.

Ф'ючарс – від біржавых аперацый па куплі-продажу з агаворкай аб пастаўках на наступны тэрмін (звычайна ад тыдня да некалькіх гадоў) па курсе на момант заключэння кантракта.

Хедж – тэрміновая здзелка, заключаная для страхоўкі ад магчымага змянення цэнаў.

Холдынг – прадпрыемства, фірма, акцыянернае таварыства, якія з'яўляюцца ўладальнікамі кантрольных пакетаў акцый іншых прадпрыемстваў, ажыццяўляюць кантроль за іх дзейнасцю і атрымліваюць даходы ў выглядзе дывідэндаў.

Школа паводзінскіх (біхевіярыстычных) навук – канцэптуальны падыход да кіравання, што склаўся пасля другой сусветнай вайны. Заснаваны на перадавых канцэпцыях псіхалогіі і сацыялогіі.

Школа чалавечых адносін – канцэптуальны падыход, у цэнтры якога знаходзіцца чалавечы фактар, што ўключае і адносіны паміж людзьмі ў працэсе працы.

Шопфітынг – навука аб праектаванні прадпрыемстваў рознічнага гандлю, аснашчэнні і размеркаванні гандлёвага абсталявання.

Шоўінг – сродак вонкавай рэкламы, заснаваны на зрокавым кантакце, паказе.

Эмітэнт – дзяржава, прадпрыемства, установа, арганізацыя, што выпускае ў абарачэнне грашовыя знакі, каштоўныя паперы, платнаразліковыя дакументы (напрыклад, крэдытныя карткі).

ЛІТАРАТУРА

1. *Азарка, В.У.* Беларуская мова: спецыяльная лексіка / В.У. Азарка, А.С. Васілеўская, М.М. Круталевіч. – Мінск: БДПУ, 2004. – 207 с.
2. *Алексеева, И.С.* Введение в переводоведение / И.С. Алексеева. – М., 2004. – 352 с.
3. *Антанюк, Л.А.* Беларуская навуковая тэрміналогія: фарміраванне, структура, упарадкаванне, канструяванне, функцыянаванне / Л.А. Антанюк. – Мінск: Навука і тэхніка, 1987. – 240 с.
4. *Арашонкава, Г.У.* Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы: Правапіс. Вымаўленне. Націск. Словазмяненне. Словаўжыванне / Г.У. Арашонкава, В.П. Лемцюгова. – Мінск: ПУП «РАДЫЁЛА-плюс», 2005. – 448 с.
5. *Асіпчук, А.М.* Беларуская мова. Прафесійная лексіка: дапам. / А.М. Асіпчук, В.В. Маршэўская, А.С. Садоўская. – Гродна: ГрДУ, 2009. – 271 с.
6. *Асновы культуры маўлення і стылістыкі: вучэб. дапаможнік / У.В. Анічэнка [і інш.]; пад рэд. У.В. Анічэнкі.* – Мінск: Універсітэцкае, 1992. – 255 с.
7. *Байгот, С.А.* Основы менеджмента / С.А. Байгот, Е.Е. Ефимчик. – Минск: Агентство САДИ, 1997. – 59 с.
8. *Беларуская мова. Прафесійная лексіка: дапам. / аўт.-склад. В.В. Маршэўская, І.В. Піваварчык, А.С. Садоўская.* – Гродна: ГрДУ, 2006. – 84 с.
9. *Беларуская мова: энцыклапедыя / Беларус. энцыкл.; пад рэд. А.Я. Міхневіча; рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]* – Мінск: БелЭн, 1994. – 654 с.
10. *Беларуская граматыка: у 2 ч. / Акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; рэд. М.В. Бірыла, П.П. Шуба.* – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія: Словаўтварэнне. Націск. – 431 с.
11. *Беларуская энцыклапедыя: у 18 т. / пад рэд. Г.П. Пашкова.* – Мінск: БелЭн, 1996 – 2004. Т. 10.
12. *Беларускі арфаграфічны слоўнік / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы; уклад. Л.П. Кунцэвіч, І.І. Кандраценя; пад рэд. А.А. Лукашанца.* – Мінск: Беларуская навука, 2009. – 695 с.
13. *Булька, А.М.* Слоўнік іншамоўных слоў: у 2 т. / А.М. Булька. – Мінск: Бел. энцыклапедыя, 1999.
14. *Василевский, А.И.* Экономика. Современная экономическая наука в понятиях и терминах / А.И. Василевский. – Ярославль: Академия развития, 1997. – 256 с.
15. *Вечер, Л.С.* Секреты делового общения / Л.С. Вечер. – Минск: Выш. шк., 1996. – 367 с.
16. *Вирский, Е.А.* Справочник менеджера: в 3 ч. / Е.А. Вирский. – Минск: ООО «Юнипол», 1997. – Ч. 1: Менеджмент организации. Управление персоналом.
17. *Вудкок, М.* Раскрепощенный менеджер. Для руководителя-практика: пер. с англ. / М. Вудкок, Д. Фрэнсис. – М.: Дело, 1991. – 320 с.
18. *Гаврилова, А.Н.* Финансы организаций (предприятий) / А.Н. Гаврилова, А.А. Попов. – М.: КНОРУС, 2007. – 608 с.

19. Гапоненка, І. Пытанні гісторыі арфаграфіі пры вывучэнні сучаснага правапісу // Роднае слова. – 2008. – № 5. – С. 39–41.
20. Гісторыя эканомікі Беларусі (ад старажытных часоў да пачатку XXI ст.) : вучэб.-метад. дапаможнік / В. А. Пілецкі. – Мінск : БДПУ, 2007. – 192 с.
21. Грицик, В.И. Термины и понятия. Транспорт, строительство. Экономика, менеджмент, маркетинг. Системотехника, информатика, геоинформатика: словарь / В.И. Грицик, В.В. Космин. – М.: Маршрут, 2005. – 509 с.
22. Дамарад, І.І. Беларуская мова: у 3 ч. / І.І. Дамарад. – Мінск, 2003. – 27 с. Ч. 3. Стылістыка. Дапаможнік для студэнтаў эканамічных і правазнаўчых спецыяльнасцей.
23. Дубовик, А.Е. Англо-русско-белорусский словарь менеджера / А.Е. Дубовик. – Минск: Выш. шк., 1996. – 320 с.
24. Екадумова, И.И. Становление системы представительства интересов наемных работников в Республике Беларусь / И.И. Екадумова // Ишпокрена. – № 3. – 2008. – С. 31–36.
25. Жув, Д., Массони Д. Справочник менеджера. – СПб : Нева, 2004. – 576 с.
26. Завальнюк, У.М. Слоўнік сучаснай беларускай мовы / У.М. Завальнюк, М.Р. Прыгодзіч, В.К. Раманцэвіч. – Мінск: Нар. асвета, 2009. – 399 с.
27. Ильинский, С.В. Общественные связи. Реклама. Маркетинг. Нейролингвистическое программирование. Оперативный словарь-справочник / С.В. Ильинский. – М.: Восток – Запад; Тверь: АСТ, 2006. – 479 с.
28. Іўчанкаў, В. Беларускі правапіс: з дваццатага стагоддзя – у дваццаць першае // Роднае слова. – 2009. – № 2. – С. 18–22.
29. Кароткі эканамічны слоўнік / пад рэд. М.І. Платніцкага. – Мінск: БДЭУ, 1993. – 255 с.
30. Карпенко, Е.М. Менеджмент качества / Е.М. Карпенко, С.Ю. Комков. – Минск: ИВЦ Минфина, 2007. – 208 с.
31. Каўрус, А.А. Дакумент па-беларуску: Справаводства. Бухгалтэрыя. Рыначная эканоміка / А.А. Каўрус. – Мінск: Беларусь, 1994. – 160 с.
32. Кондрашова, А.В. Финансы организаций (предприятий) в вопросах и ответах: учеб. пособие / А.В. Кондрашова. – М.: Лига, 2006. – 216 с.
33. Красней, В.П. Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы / В.П. Красней, Л.М. Шақун. – Мінск: Універсітэцкае, 1986. – 207 с.
34. Краткий экономический словарь / под ред. Ю.А. Белика [и др.] – 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1989. – 399 с.
35. Кулік, І.І. Маркегынг і планаванне ва ўмовах рынку: вучэб. дапаможнік / І.І. Кулік, Л.П. Гуляка. – Мінск: БПІК, 1996. – 88 с.
36. Куліковіч, У.І. Новае ў беларускай арфаграфіі. Правілы. Заданні. Тэсты. Слоўнік: вучэб. дапаможнік / У.І. Куліковіч. – Мінск: Новое знание, 2009. – 104 с.
37. Кунгурова, Н.И. Введение в экономику: в 2 ч. / Н.И. Кунгурова, В.К. Терехов. – Минск, 1999. – 336 с. Ч. 1. Основы экономических знаний.
38. Лексікалогія сучаснай беларускай мовы / пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.
39. Лепешаў, І.Я. Асновы культуры мовы і стылістыкі: практыкум: вучэб. дапаможнік / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Універсітэцкае, 1989. – 207 с.
40. Лукашанец, А. Беларуская мова: асаблівасці сучаснага стану і функцыянавання // Роднае слова. – 2009. – № 2. – С. 11–14.
41. Ляшчынская, В.А. Студэнту аб мове: прафесійная лексіка / В.А. Ляшчынская. – Мінск: ИВЦ Минфина, 2003. – 243 с.

42. Маркетинг: энцыклапедыя / под ред. Б. Бейкера. – СПб.: Питер принт, 2000. – 1198 с.
43. Маркетинг во внешнеэкономической деятельности: терминологический словарь / под ред. П.С. Завьялова. – М.: Междунар. отношения, 1992. – 248 с.
44. Менеджмент: Тесты, задачи, ситуации, деловые игры. Практикум: учеб. пособие / Н.П.Беляцкий [и др.]; под ред. проф. Н.П. Беляцкого. – Минск: Книжный дом, 2005. – 224 с.
45. *Міхневiч, А.А.* Слоўка за слоўкам / А.А. Міхневiч, Л.П. Кунцэвіч, Ю.В. Назаранка. – Мiнск: Выдавецкi цэнтр БДУ, 2006. – 160 с.
46. *Мицкевич, М.И.* Менеджмент у адукацыі: метаад. рэкамендацыі / М.И. Мицкевич. – Минск, 1993. – 16 с.
47. Основы менеджмента и маркетинга / под ред. Р.С. Седегова. – Минск, 1995.
48. *Плотнікаў, Б.А.* Кіраўніку аб мове / Б.А. Плотнікаў. – Мiнск: Акад. кіравання пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь, 2001. – 126 с.
49. Праблемы беларускай навуковай тэрміналогіі: матэрыялы Першай нацыянальнай канферэнцыі / адк. рэд. З. Санько. – Мiнск: ТБМ, 1995. – 340 с.
50. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мiнск: Нац. цэнтр прававой інфармацыі Рэспублікі Беларусь, 2008. – 144 с.
51. Прафесійнае маўленне гісторыка: камунікатыўны аспект : вучэб.-метаад. дапаможнік / аўт.-склад. Н.Э. Шандроха. – Гродна: ГрДУ, 2007. – 234 с.
52. Пытанні нармалізацыі беларускай навуковай тэрміналогіі: матэрыялы Рэспубліканскай навуковай канферэнцыі / пад рэд. Дз. Паўлаўца. – Гомель, 1994. – 66 с.
53. *Ракавецкая, Л.І.* Бібліятэчны менеджмент: тэарэтычныя аспекты і метаад. дачыныя рэкамендацыі / Л.І. Ракавецкая. – Мiнск: БелПЭК, 1998. – 166 с.
54. *Ракаў, Я.* Рацыяналізацыя справы кіраўніцтва / Я. Ракаў. – Мiнск: Белдзяржвыд, 1930.
55. *Руденко, Е.Н.* Белорусский язык. Профессиональная лексика: учеб. пособие для студентов вузов / Е.Н. Руденко, А.А. Кожина, Е.Г. Задворная. – Минск: ТетраСистемс, 2005. – 384 с.
56. Сацыяльна-эканамічная геаграфія Рэспублікі Беларусь: вучэб. дапаможнік для студэнтаў ВНУ / пад рэд. А.В. Саломкі, К.Р. Кірэнка. – Мiнск: Універсітэцкае, 1997. – 230 с.
57. *Серада, С.* Дзелавод. Узоры афіцыйных папер, слоўнік тэхнічна-канцылярскіх выразаў і іншыя патрэбныя ў дзелаводстве веды / С. Серада. – Мiнск: Дзяржвыд Беларусі, 1926.
58. Словарь менеджера / Г.И. Кравцова [и др.]; под ред. И.Г. Кравцовой, М.И.Плотницкого. – Минск: Выш. шк., 1992. – 136 с.
59. *Сисмен, Л.* Верный путь к успеху: 1600 советов менеджеру / Л. Сисмен, С. Дип. – Минск: ООО «Попурри»; Москва: АО «Вече»: Персей: АСТ, 1996. – 382 с.
60. *Старавойтава, Н.П.* Беларуская мова: гісторыя і сучаснасць: вучэб.-метаад. дапаможнік / Н.П. Старавойтава. – Мiнск: БДЭУ, 2006. – 181 с.
61. *Сцяцко, П.* Культура мовы / П. Сцяцко. – Мiнск: Тэхналогія, 2002. – 444 с.
62. *Сямешка, Л.І.* Курс беларускай мовы / Л.І. Сямешка, І.Р. Шкраба, З.І. Бадзевіч. – Мiнск: Універсітэцкае, 1996. – 654 с.
63. Типологія двуязычя і многязычя ў Беларусі / Нац. акад. наук Беларусі. Ін-т языкознавання ім. Я. Коласа, Бел. респ. фонд фундамент. ісслед.; под ред. А.Н. Булыко, Л.П. Крысіна. – Мiнск: Беларуская навука, 1999. – 246 с.

64. Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі / Г.У. Арашонкава [і др.]; навук. рэд. А.І. Падлужны. – Мінск: Беларуская навука, 1999. – 175 с.
65. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – 2-е выд. – Мінск: БелЭн, 1999. – 783 с.
66. Тлумачальны слоўнік гандлёвых тэрмінаў / пад рэд. Р.П. Валевіч. – Мінск: Выш. шк., 1995. – 103 с.
67. *Уласевіч, В.І.* Буква прописная или строчная: словарь-справочник = Літара вялікая або малая: слоўнік-даведнік / В.І. Уласевіч, С.Е. Рапацевіч, И.Л. Копылов. – Минск: ИООО «Современное слово», 2003. – 224 с.
68. *Уласевіч, В.І.* Слоўнік новых слоў беларускай мовы / В.І. Уласевіч, Н.М. Даўгулевіч. – Мінск: ТетраСистемс, 2009. – 448 с.
69. Часопіс «Секретарь». – 2001. – № 2.
70. Часопіс «Управление персоналом». – 2007. – № 9 (163).
71. *Шаўлюкоў, А.П.* Основы фінансавага менеджменту спажывецкай кааперацыі / А.П. Шаўлюкоў. – Гомель, 1995. – 55 с.
72. *Шаўлюкоў, А.П.* Бухгалтарская справаздачнасць: вучэб.-практ. дапаможнік / А.П.Шаўлюкоў. – Мінск: Соврем. шк., 2008. – 608 с.
73. *Шаўлюкоў, А.П.* Падатковы ўлік на вытворчых прадпрыемствах. – Гомель: УА «Беларускі гандлёва-эканамічны ўніверсітэт спажывецкай кааперацыі», 2004. – 124 с.
74. *Шаўлюкоў, А.П.* Фінансавы менеджмент на прадпрыемстве: вучэб. дапаможнік. – Гомель: ГКІ, 2001. – 562 с.
75. *Шкраба, І.Р.* Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі / І.Р. Шкраба. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 320 с.
76. Эканамічная гісторыя Беларусі: курс лекцый / В.І. Галубовіч [і інш.]; пад агул. рэд. В.І. Галубовіча. – Мінск: Экаперспектыва, 1993. – 288 с.
77. Эканамічная тэорыя: вучэб.-метад. дапаможнік / Л.М. Давыдзенка [і інш.]; пад рэд. Л. М. Давыдзенкі, Г. І. Базылевой. – Мінск: БДПУ, 2007. – 339 с.
78. Эканоміка: популярны слоўнік / сост. Е.А. Елховский. – М.: Издательский центр «Академия»: ИЦ «Кафедра», 1997. – 96 с.
79. Эканоміка для всех: популярны слоўнік / О.В. Амуржуев [і др.] – М.: Эканоміка, 1997. – 389 с.
80. Эканамічны слоўнік-справочнік: для сред. і ст. шк. возраста / под ред. В.С. Середы. – Мінск: Народная асвета, 1989. – 239 с.

Вучэбнае выданне

Зразікава Валянціна Аляксееўна
Губкіна Алена Васільеўна

БЕЛАРУСКАЯ МОВА. ЭКАНАМІЧНАЯ ЛЕКСІКА

Вучэбны дапаможнік

Адказы за выпуск *К.М. Шульганова*
Рэдактар *Н.А. Дашкевіч*
Мастак вокладкі *А.А. Кулажэнка*
Камп'ютарная вёрстка *У.Е. Кананюка*
Карэктар *Н.А. Дашкевіч*

Падпісана ў друк 25.05.2010. Фармат 60×84/16. Папера афсетная.
Гарнітура Petersburg. Друк афсетны. Ум. друк. арк. 12,56. Ул.-выд. арк. 12,49.
Тыраж 1200 экз. Заказ 0703.

ТАА «Издательство Гревцова».
ЛИ № 02330/0552671 ад 10.02.2006.
Вул. Смалячкова, 16, 220005, Мінск.

Надрукавана ў друкарні ААТ «Промпечать».
ЛП № 02330/0494112 ад 11.03.2009.
Вул. Чарняхоўскага, 3, 220049, Мінск.

Беларуская
МОВА.

Эканамічная
ЛЕКСІКА

У вучэбным дапаможніку змешчаны тэарэтычны матэрыял па ўсіх раздзелах курса «Беларуская мова: прафесійная лексіка». Для засваення і замацавання тэарэтычнага матэрыялу, павышэння культуры маўлення прапануецца вялікая колькасць заданняў і практыкаванняў, якія маюць выразную прафесійную (эканамічную) накіраванасць. Матэрыялы дапаможніка адаптаваны да новай рэдакцыі правілаў, уведзеных у дзеянне Законам Рэспублікі Беларусь «Аб Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (2008), якія ўступяць у сілу з 1 верасня 2010 г.

Вучэбны дапаможнік утрымлівае шэраг спецыяльных тэкстаў для перакладу, «Кароткі руска-беларускі слоўнік тэрмінаў» і «Кароткі тлумачальны слоўнік тэрмінаў».

*Для студэнтаў эканамічных
спецыяльнасцей ВНУ,
выкладчыкаў і ўсіх, хто
цікавіцца пытаннямі
беларускай мовы*

ISBN 978-985-6826-91-0

9 789856 826910

